

ПОЛІТИЧНА КРИТИКА

Політична критика

Редакція: Яель Бартана (художній редактор), Магдалена Блендовська, Мацей Гдула, Дорота Глажевська, Кінга Дунін, Артур Жмієвський (художній редактор), Мацей Кропівницький, Юліан Кутила (заступник головного редактора), Славомір Сераковський (головний редактор), Міхал Сутовський (секретар редакції), Агата Щесняк (заступниця головного редактора).

Редакція українського видання: Олексій Радинський, Василь Черепанин

Переклад із польської: Андрій Бондар

Переклад з англійської: Анна Кравець, Назарій Совсун

Літературний редактор: Анна Процук

Обкладинка: twożywo

Дизайн логотипу: Оксана Брюховецька

Дизайн і верстка: Лє Же

Видавець:

Видавництво Політичної критики / Товариство імені Станіслава Бжозовського
Рада товариства: Славомір Сераковський (голова), Міхал Боруцький, Дорота Глажевська (фінансовий директор), Агата Щесняк

Адреса:

Krytyka Polityczna / Centrum Kultury Nowy Wspaniały Świat, ul. Nowy Świat 63, 00-042 Warszawa
tel. (+48 22) 505 6690, e-mail: redakcja@krytykapolityczna.pl

Друк: ZG Colonel SA, ul. Dąbrowskiego 16, 30–532 Kraków

Надруковано на папері Alto 1.5 80g, наданому фірмою Panta **panta**®

Видання часопису «Політична критика» співфінансується Міністерством культури і народної спадщини Польщі

Partner Plus: **plus**+

VISUAL CULTURE RESEARCH CENTER
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ВІЗУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV-MOHYLA ACADEMY
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЇВО-МОГИЛЯНЬСКА АКАДЕМІЯ»

Зміст

Від редакції	6	Що таке «Політична критика»? І чому наркотики є політичними
--------------	---	--

Повторення пройденого

Павел Альтхамер	10	Марш духів
Славой Жижек	22	Уроки першого десятиріччя Що спільного в трагедії 11 вересня та світової фінансової кризи? Вступ до книги «Спершу як трагедія, потім як фарс»
Славомір Сераковський	27	Дитячі хвороби лівизни Чому досі варто читати Леніна? Програмний текст польської лівиці
Сантьяго Сьєрра	34	111 конструкцій з 10 модулів та 10 робітників Мистецтво експлуатації

Політичні наркотики

Василь Черепанин, Тарас Ратушний, Анастасія Безверха, Анастасія Рябчук, Євгенія Закревська, Денис Полтавець, Олена Кучерук	48	Наркотична політика як знаряддя репресії Наркотики як сліпа пляма суспільства. Матеріали дискусії
Сергій Жадан	62	Політики як гриби Чому політикам можна, а нам – ні?
Дмитро Гайдук	64	Про міністрів Растаманська народна казка
Томаш Пйонтек	67	Це не текст про наркотики Залежність як екзистенційна категорія

Адам Лещинський	73	Політика, наркотики та культурні війни Як Елвіс Преслі розпочав війну з наркотиками, і чим це закінчилося
Адам Остольський	81	Спільний світ людей і наркотиків Чи потребують наркотики особливого ставлення?
Катерина Максименко, Павло Скала	85	Карати замість лікувати Криміналізація медперсоналу та пацієнтів замісної підтримувальної терапії в Україні
Катерина Міщенко	95	Політика наркопроекцій Наркотики як релігія. І навпаки
Олексій Радинський	98	Наркомани на городі Українські фільми про наркотики

Прикладні соціальні мистецтва

Артур Жмієвський	108	Прикладні соціальні мистецтва Мистецтво приходить до політики
Артур Жмієвський	119	«Наступна революція відбудеться у віртуальній реальності» Навіщо розмовляти з художниками? Розмова Себастьяна Ціхоцького з Артуром Жмієвським
Йоанна Райковська	128	Мистецтво публічної можливості Як пальма в центрі Варшави впливає на суспільну свідомість? Розмова Артура Жмієвського з Йоанною Райковською
Яцек і Катажина Адамаси	144	«Ми просто реагуємо» Як відрізнити художника від активіста? А головне — чи варто? Розмова Артура Жмієвського з Яцеком і Катажиною Адамасами
Джонатан Станчак	159	«Він знає тільки страх і біль» Театр як знаряддя опору. Розмова Артура Жмієвського та Йоанни Райковської із Джонатаном Станчаком

Йоав Гросс і Орен Якобович	170	Shooting Back Як відеокамери змінюють повсякдення окупованих територій. Розмова Артура Жмієвського та Роні Лагава з Йоавом Гроссом і Орен Якобовичем
----------------------------	-----	--

Політика літератури

Ольга Токарчук	186	Форель у мигдалі Література творить реальність?
Славомір Сераковський	189	Іронія, література, система Чому важливо бути серйозним
Кінга Дунін	195	Крамниця з єврейками Чи можливий літературний Інший?

З минулого в майбутнє

Адріан Пачі	202	Centro di Permanenza temporanea Виключені всіх країн, єднайтеся
Мацей Ґдула	210	Пам'ять лівиці Чи можлива ліва історична політика?
Міхал Сутовський	217	Думки про майбутнє транснаціональної лівиці Хибні опозиції сучасної лівиці та як їх позбутися

Наші автори

222

Що таке «Політична критика»?

Від редакції

Перше україномовне число альманаху «Політична критика» представляє однойменне інтелектуальне середовище, що виникло в Польщі на початку 2000-х. Протягом декади «Політична критика» стала одним із найважливіших гравців у східноєвропейській публічній сфері. Явище «Політичної критики» можна умовно описати через три постулати. По-перше: відживлення заангажованої східноєвропейської інтелігенції, критично налаштованої щодо наявного status quo. По-друге: діяльність на перетинах політичного, наукового та мистецького полів, що передбачає усунення штучних поділів між цими сферами. По-третє: активне втручання в публічні дебати «головного нурту», що означає вихід із лівацького гетто та безпосереднє втілення лівого проекту боротьби з економічним і культурним виключенням.

Першим кроком у втіленні цього проекту стало заснування 2002 року часопису «Політична критика» (*Krytyka Polityczna*). Навколо цього часопису почало формуватися середовище науковців, митців, критиків, активістів, літераторів, кінематографістів тощо, об'єднаних передусім переконаністю в тому, що наявний стан речей у суспільстві не є ані природним, ані вічним, і що його можна й потрібно змінювати. 2006 року «Політична критика» створила власний культурний центр, що став важливим осередком інтелектуального життя Варшави. Осередки («клуби») «Політичної критики» почали з'являтися в багатьох інших містах Польщі. 2007 року засновано видавництво «Політичної критики», що впроваджує в обіг твори

Славоя Жижека, Алена Бадью, Жака Рансьєра, Джудіт Батлер, Бруно Латура, Луї Альтюссера, Зигмунта Баумана та багатьох інших авторів.

Упродовж кількох років присутності в мас-медіа середовищу «Політичної критики» вдалося змінити баланс сил у польській публічній сфері, охопленій тупиковою суперечкою між лібералами та консерваторами. За словами Славоміра Сераковського, публіциста й засновника «Політичної критики», єдиним вибором, який мали поляки в межах цієї суперечки, був вибір «Бог або Ринок». Ключовими топосами щоденного політичного життя постсоціалістичної Польщі були, відповідно, костел і супермаркет. «Політична критика» стали виразником настроїв усіх тих, хто не почувається затишно в рамках цього протистояння.

Українське видання «Політичної критики» з'являється в момент, коли дедалі очевиднішою стає хибна природа вибору, перед яким опинилося українське суспільство. За аналогією з польською ситуацією його можна сформулювати як «Росія або Європа». Фактично, панівні українські дебати стосуються вибору між двома різновидами неолібералізму, двома версіями капіталістичного визиску: авторитарним, євразійським (вибір «Росія») та ліберальним, західним (вибір «Європа»). При цьому сама можливість альтернативної постановки питання одразу дискредитується як «утопічна» чи «протиприродна».

Саме тому надзвичайно важливо, що вдалий приклад виходу за межі ситуації хибного вибору походить саме з Польщі – країни, яку в Україні найчастіше пред-

ставляють як своєрідний неоліберальний рай, як державу, яка «успішно пройшла посткомуністичну трансформацію», де ніщо не порушує священного спокою становища після «кінця історії». При цьому майже не йдеться про те, що всередині самої Польщі дедалі частіше піддаються сумніву як успішність тамтешньої «трансформації», так і засади сучасної політичної організації світу загалом.

Принципова відмінність українського альманаху «Політичної критики» від багатьох аналогічних видавничих проєктів у тому, що тут не пропонуватимуться жодні взірці для наслідування, які часто надають польсько-українським стосункам неокolonіального відтінку. Перше українське видання «Політичної критики» було задумане як збірник найважливіших та найактуальніших для України текстів, що постали в її середовищі. Згодом у структурі видання виділилася провідна тема, свого часу впроваджена «Політичною критикою» в обговорення й досі практично ігнорована в Україні. Ідеться про тему наркотиків і наркотичної політики, яка є «сліпою плямою» не лише української публічної сфери, а й політики загалом. Про ключову роль наркотиків у сучасному політичному житті свідчить бодай те, що торгівля наркотиками залишається одним із найприбутковіших занять на планеті, і нелегальний статус напряду узалежнює його від політичних режимів та державних репресивних апаратів. Основна тема цього альманаху – «Політичні наркотики» – вказує на цей взаємозв'язок.

Альманах відкривається текстом інтелектуального патрона «Політичної критики» Славоя Жижека з його нової книжки «Спершу як трагедія, потім як фарс», де словенський філософ підбиває підсумки першого десятиріччя після пробудження від «кінця історії» та закликає до реабілітації комуністичної ідеї в умовах системної кризи капіталізму. Текст Славоміра Сераковського «Дитячі хвороби лівизни», написаний як передмова до

першого видання Жижека в «Політичній критиці», став одним із найважливіших маніфестів європейської лівіці 2000-х років – тож не дивно, що більшість його постулатів безпосередньо стосуються й українських лівих.

Наступні розділи альманаху присвячено принциповому для «Політичної критики» питанню залучення митців, літераторів та інших агентів культури до обговорення соціальних і політичних проблем. До середовища «ПК» входять ключові фігури сучасного польського мистецтва. Серед них – Павел Альтхамер, Йоанна Райковська, Вільгельм Саснал та Артур Жмієвський, який виконує функції художнього редактора часопису «Політична критика». Його текст «Прикладні соціальні мистецтва» 2007 року спровокував дискусію про співвідношення мистецтва, науки та політики, яка не вщухає донині. До однойменного розділу також ввійшли розмови Жмієвського з колегами та однодумцями. Розділ «Політика літератури» містить тексти знаних польських літераторок (Ольга Токарчук, Кінга Дунін), які асоціюють себе із середовищем «ПК», а також зразки заангажованої літературної критики. Останній розділ присвячено водночас можливостям ліві політики пам'яті та перспективам майбутнього міжнародного лівого руху.

Випуск проілюстровано художніми проєктами, відібраними Артуром Жмієвським спеціально для українського видання.

Надзавданням української «Політичної критики» є не лише впровадження лівих ідей у публічну сферу, а й перевизначення самого поняття політики в українському контексті. Українські «професійні політики» послідовно дискредитують це поняття, безперервно нарікаючи на «політику» як джерело усіх своїх і наших бід. Цьому варто протиставити розуміння політики як необхідної дискусії про облаштування спільного світу, що відбувається не в парламенті чи на екрані телевізора, а в наших щоденних словах і діях.

**ПОВТОР
ПРОЙДЕ**

**ЕННЯ
НОГО**

Марш привидів

Акція: Павел Альтхамер

Текст: Рафал Жвірек

Фото: Марцін Калінський

Коли я в листопаді 2009 року знімав для проекту Артура Жмієвського варшавський марш народної правиці, відчував пронизливий сором і лють. Сором – бо люди, які вигукували фашистські гасла, крокували колоною вулицями мого міста, а лють – бо перехожі, які там гуляли, придивлялися до цього з байдужістю або доброзичливим зацікавленням... Рік по тому я розповідав про ці почуття Павлу Альтхамеру на піддашші помешкання Артура в Берліні. До чергового маршу залишалося три дні, й здавалося, що нема на це ради. Так народилася ідея Маршу привидів, що мав би затримати маніфестацію націоналістів у День незалежності. Припущення Павла було простим: якщо хтось викликає демонів минулого – нехай приймає їхній виклик.

Смугастий костюм в'язня Освенцима – табуйоване вбрання. Ми переконалися в цьому вже на етапі підготовки: причини, з яких люди, на чію підтримку ми дуже розраховували, відмовлялися брати участь, були часом незрозумілими, а часом комічними: від звинувачень у «наклепі на святість» до курйозних: «я надто товстий, мені не пасуватиме костюм в'язня». Тим не менш, у день маршу до нас прийшли понад сорок осіб, зокрема й ті, від кого ніхто цього не очікував.

Уроки першого десятиріччя

Славој Жижек

Назва цієї книжки задумана як елементарний IQ-тест для читача: якщо ваша перша асоціація – вульгарне антикомуністичне кліше: «Ваша правда – сьогодні, після трагедії тоталітаризму двадцятого сторіччя, усі розмови про повернення до комунізму можуть бути лише фарсом!» – то я щиро рекомендую вам на цьому зупинитися. Насправді цю книжку варто було б конфіскувати у вас примусово, бо вона стосується геть інших трагедій та фарсу, а саме – двох подій, що позначають початок і кінець першої декади двадцять першого сторіччя: напади 11 вересня 2001 року та фінансовий крах 2008 року.

Слід звернути увагу на схожість висловлювань президента Буша в його посланнях до американців після 9/11 і після фінансового краху – вони звучали практично як дві версії однієї промови. Обидва рази Буш звертався до теми загрози американському стилю життя та необхідності швидких і вирішальних дій для подолання небезпеки. Обидва рази він вимагав часткового призупинення панування американських цінностей (гарантій індивідуальної свободи, ринкового капіталізму) задля порятунку тих-таки цінностей. Звідки походить ця схожість?

Маркс розпочав свій твір «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» з уточнення гегелівського твердження, що історія неминуче самоповторюється:

Вступ до книжки «Спершу як трагедія, потім як фарс»

«Гегельдесь зауважив, що всі великі події та особистості у світовій історії з'являються, так би мовити, двічі. Він забув додати: спершу як трагедія, вдруге як фарс»¹. Це доповнення гегелівської ідеї історичної повторюваності було риторичною фігурою, яка вже з'являлася в Маркса кількома роками раніше – ми знаходимо її в його праці «До критики гегелівської філософії права», де Маркс діагностує розпад німецького «старого режиму» в 1830–1840-х як фарсове повторення трагічного падіння «старого режиму» (*ancien régime*) у Франції:

Для них [молодих націй] повчально бачити, як старий режим, який пережив у цих країнах свою трагедію, розігрує свою комічну роль в образі німецького фантама. Трагічною була історія старого порядку, доки він був наперед заданою світовою владою, а свобода – радше особистою примхою; іншими словами, доки старий порядок сам вірив і мусив вірити у свою привілейованість. Допоки старий режим як установлений світовий порядок боровся зі світом, що лише народжувався, на боці цього старого режиму була всесвітньо-історична, а не особиста помилка. Тому його загибель була трагічною.

З іншого боку, сучасний німецький режим – анахронізм, кричуща супе-

¹ Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* in *Surveys From Exile*, edited and introduced by David Pernbach. – Harmondsworth: Penguin, 1973, p. 146.

речність загальноприйнятим аксіомам, виставлена напоказ усьому світові нікчемність старого режиму – лише уявляє, що досі вірить у себе, і вимагає від світу, щоб і він це уявляв. Якби він справді вірив у власну природу, хіба приховував би її під видимістю чужої природи, хіба шукав би свого спасіння в лицемірстві та софістиці? Сучасний старий режим – радше просто комедіант того світового порядку, чий справжній герої вже померли. Історія ґрунтовна, вона проходить чимало фаз, перш ніж приведе застарілу форму життя до могили. Останньою фазою всесвітньо-історичної форми є комедія. Грецьким богам, які вже раз – у трагічній формі – померли від ран у «Прометей закутому» Есхіла, довелося ще раз – у комічній формі – померти в «Бесідах» Лукіана. Чому перебіг історії саме такий? Це необхідно, щоб людство щасливо позбулося свого минулого. Такої щасливої історичної розв'язки ми чекаємо від політичної влади Німеччини².

Зверніть увагу на чітке визначення німецького старого режиму як такого, який «лише уявляє, що досі вірить у себе». Це може викликати спекуляції довкола значення того факту, що в той же період К'єркегор розгорнув свою ідею про те, що люди навіть не можуть бути впевнені, що вони вірять, адже, зрештою, ми лише «віримо в те, що ми віримо». Формула режиму, який «лише уявляє, що вірить у себе», добре відбиває скасування перформативної влади («символічної ефективності») панівної ідеології – як фундаментальна структура соціальних зв'язків вона вже не є ефективною. Варто запитати, чи ми сьогодні не перебуваємо в такій самій ситуації? Чи сьогоднішні проповідники й практики ліберальної демократії не так само «лише уявляють,

² Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right in Early Writings*, introduced by Lucio Colletti. – Harmondsworth, Penguin, 1975, pp. 247–248.

що вірять у себе», у свої формулювання? Насправді сучасний цинізм можна вда- ліше описати, перевернувши Маркову формулу: сьогодні ми лише уявляємо, що не «надто й віримо» в нашу ідеологію, але, незважаючи на цю уявну дистанцію, ми й далі її практикуємо. Ми віримо не менше, а значно більше, ніж самі уявляємо, що віримо. Отже, Бен'ямін виявився пророком у своїй ремарці: «Усе залежить від того, як хтось вірить у свої погляди»³.

За дванадцять років до 11 вересня 2001 року, 9 листопада 1989 року, впав Берлінський мур. Ця подія, здавалося, проголошувала початок «щасливих 90-х», утопію Френсіса Фукуями про «кінець історії», віру в те, що ліберальна демократія загалом перемогла, наступ глобальної ліберальної спільноти буквально за рогом, а всі завади цьому фіналу в голлівудському стилі – лише емпіричні та випадкові (локальні осередки спротиву, чий лідери ще не втімили, що їхній час минув). 11 вересня, на противагу цьому, символізувало кінець епохи Клінтона й проголошувало нову епоху, в якій нові стіни поставали повсюдно: між Ізраїлем та Західним берегом, навколо Європейського Союзу, вздовж кордону США та Мексики, але також і всередині національних держав.

У статті для *Newsweek* Емілі Флін Венкет і Жінанн Броунел пишуть про сьогоднішню ситуацію:

Феномен «тільки для учасників» перетворюється на цілий стиль життя, охоплюючи все – від приватних банківських умов до клінік лише за запрошенням. [...] Ті, у кого є гроші, дедалі надійніше ховають усе своє життя за зачиненими дверима. Замість брати участь у важливих медіа-подіях, вони влаштовують приватні концерти, покази моди і мистецькі

³ Walter Benjamin. *Gesammelte Briefe*, Vol. I. – Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1995, p. 182.

виставки у власних оселях. Вони ходять на шопінг після закриття крамниць, а їхні сусіди (і потенційні друзі) пройшли перевірку на клас і готівку.

Так постає новий глобальний клас «зі, скажімо, індійським паспортом, замком у Шотландії, квартирою на Мангеттені та приватним островом на Карибах». Парадокс у тому, що представники цього глобального класу «обідають приватно, ходять по крамницях приватно, споглядають мистецтво приватно, усе приватно, приватно, приватно». І так вони створюють власний світ для подолання своєї болісної герменевтичної проблеми; як каже Тодд Міллей, «заможні сім'ї не можуть просто запросити людей і очікувати від них розуміння, як то – мати 300 мільйонів доларів». То в чому полягають їхні контакти з рештою світу? Для цього є дві форми: бізнес і гуманітарна діяльність (охорона довкілля, боротьба з хворобами, підтримка мистецтва тощо). Ці глобальні громадяни проживають життя переважно серед незайманої природи – чи то подорожуючи Патагонією, чи то плаваючи в прозорих водах власних приватних островів. Важко не помітити, що базовою характеристикою поведінки цих відгороджених багатіїв є страх – страх зовнішнього соціального життя як такого. Тому головним пріоритетом цих *ultrahigh-net-worth individuals*⁴ стає мінімізація загроз їхній безпеці – хвороб, ризику стати жертвою жорстокого злочину тощо⁵.

У сучасному Китаї нові багатії будують відокремлені спільноти за моделлю ідеалізованих «типових» західних містечок. Наприклад, поблизу Шанхая є «справжня» копія маленького англійського міста, включно з пабами на головній вулиці, англіканською церквою, супер-

маркетом *Sainsbury* тощо; уся територія ізольована від довколишніх районів невидимим, але від того не менш реальним куполом. Більше немає ієрархії соціальних груп усередині однієї нації. Резиденти цих міст живуть у всесвіті, де, згідно з їхніми ідеологічними уявленнями, «нижчого класу» довколишнього світу просто *не існує*. Чи не є ці «глобальні громадяни» в затишних районах справжнім протилежним полюсом злидінних нетрів та інших «білих плям» публічної сфери? Фактично це два боки однієї медалі, дві крайності нового класового поділу. Місто, яке найвиразніше втілює цей поділ, – Сан-Паулу в Бразилії Лулі⁶, що хизується двомастами п'ятдесятьма гелікоптерами в діловому центрі міста. Щоб ізолювати себе від небезпеки змішання зі звичайними людьми, багатії Сан-Паулу переважно користуються гелікоптерами, тож панорама міста нагадує футуристичний мегаполіс на кшталт зображених у фільмах «Той, що біжить по лезу» чи «П'ятий елемент», із натовпом людей, що роїться на небезпечних вулицях, коли багатії літають собі на вищому рівні, у повітрі.

Схоже, фукуямівська утопія 1990-х має померти двічі після того, як крах ліберал-демократичної політичної утопії 11 вересня не зачепив економічної утопії глобального капіталістичного ринку. Якщо криза 2008 року має історичне значення, то ним є кінець економічного боку мрії Фукуями. Це знову повертає нас до перефразування Гегеля Марксом. Пригадаймо, як у передмові до перевидання «Вісімнадцятого брюмера» Герберт Маркузе в 1960-х загострив картину ще одним спостереженням: іноді повторення у формі фарсу може бути набагато жахливішим за первинну трагедію. [...]

Те, що пропонується в цій книжці, – не нейтральний, а заангажований і надзвичайно «частковий» аналіз, адже правда часткова і доступна лише після прийняття певної позиції; від цього вона не стає менш універсальною. Прийнята тут позиція, звісно, комуністична. Адорно починає свої «Три нариси про Гегеля» із заперечення традиційного питання щодо Гегеля, наведеного в книзі Бенетто Кроче: «Що живе, а що мертво у філософії Гегеля?». Таке запитання передбачає прийняття автором самовпевненої позиції судді минулого; але коли йдеться про справді великого філософа, справжнє питання, яке слід поставити, не стосується того, що він усе ще міг би нам сказати, що міг би для нас означати, а радше протилежне: хто є ми, чим наша сучасна ситуація могла би бути в його думках. Те саме стосується комунізму – замість очевидного питання «Чи ідея комунізму сьогодні доречна, чи її досі можна застосовувати як інструмент для аналізу та політичної практики?», нам варто запитати протилежне: «Який вигляд має наша сучасна складна ситуація крізь перспективу комуністичної ідеї?». Тут наявна діалектика Старого й Нового: ті, хто пропонує постійне творення нових термінів («постмодерне суспільство», «суспільство ризику», «інформаційне суспільство», «постіндустріальне суспільство» тощо), аби схопити те, що відбувається сьогодні, насправді гублять обриси Нового. Єдиний спосіб схопити справжню новизну Нового – це аналіз світу крізь призму того «вічного», що було в Старому. Якщо комунізм справді є «вічною» ідеєю, то ця ідея працює як гегелівська «конкретна універсальність»: вона вічна не в сенсі абстрактно-універсальних ознак, які можна універсально застосовувати, а в тому розумінні, що в кожній новій історичній ситуації її має бути наново винайдено.

У давні добрі часи реально існуючого соціалізму серед дисидентів був популярним жарт, який ілюстрував марність їхніх

протестів. У XV столітті, коли Росію окупували монголи, селянин із жінкою прогулюються вздовж брудної сільської дороги; монгольський воїн на коні зупиняється поруч із ними і каже селянину, що зараз з'валтує його дружину, додаючи: «Але земля дуже брудна, тому ти мусиш тримати мої яйця, поки я гвалтуватиму твою жінку, щоб вони не забруднилися!». Коли монгол зробив діло і поїхав далі, селянин починає сміятися й стрибати від радощів. Обурена жінка питає: «Як ти можеш стрибати від сміху, коли мене щойно жорстоко з'валтували у твоїй присутності?». Селянин відповідає: «Але я його надурив! Його яйця в багнюці!». Цей сумний жарт ілюструє складну ситуацію, в якій опинилися дисиденти: вони думали, що справді завдають серйозного удару партійній номенклатурі, а насправді вони хіба що трохи забруднили її яйця, коли владна еліта й далі гвалтувала людей...

Хіба сьогодні критичні ліви не опинилися в аналогічному становищі? (Сучасними назвами цього легкого забруднення можна вважати «деконструкцію» чи «захист індивідуальних свобод»). Під час відомої сутички в університеті Саламанки 1936 року Мігель де Унамуно посміявся з франкістів: *Vencereis, pero no convencereis* («Ви переможете, але ніколи не переконаєте»). Невже це все, що сьогоднішні ліви можуть сказати стосовно тріумфу глобального капіталізму? Чи лівим судилося й далі грати роль тих, хто, навпаки, переконує, але все одно програє (і вони особливо переконливі в ретроспективних поясненнях причин своїх поразок)? Наше завдання – знайти спосіб зробити крок уперед. От як має звучати наша «одинадцята теза»⁷: критичним лівим у наших суспільствах досі вдавалося лише забруднити тих, хто при владі, але справжнє завдання – каструвати їх.

⁴ Люди з фінансовими активами понад 30 мільйонів доларів США. – Прим. перекл.

⁵ Emily Flynn Vencat, Ginanne Brownell.

Ah, the secluded life. – Newsweek, December 10, 2007.

⁶ Лула – Луїс Інасіу Лула да Сілва, президент Бразилії у 2003-2010 рр. – Прим. ред.

⁷ Відсилання до Марксової «Одинадцятої тези про Фієрбаха»: «Досі філософи лише в різний спосіб пояснювали світ, але завдання полягає в тому, щоб його змінити». – Прим. ред.

Але як це уможливити? Тут нам слід повчитися на провалах лівої політики ХХ ст. Завдання не в тому, щоб здійснити кастрацію просто під час кульмінаційного протистояння, а в тому, щоб підірвати тих, хто при владі, терплячою ідеологічно-критичною роботою, аби всі враз помітили, що сильні цього світу потерпають від власних неприродно високих голосів. У 1960-х Лакан назвав свою школу *Scilicet*. Прихованим повідомленням тут було не основне сучасне значення цього слова («а саме», «тобто», «скажімо»), а буквальне: «дозволено знати». (Знати що? – Що саме Паризька

фрейдистська школа думає про несвідоме...). Сьогодні наше повідомлення має бути таким самим: відтепер дозволено знати й бути цілком ангажованим у комунізм, знову цілковито віддано діяти згідно в комуністичною Ідеєю. Ліберальна вседозволеність належить до порядку *videlicet*: дозволено бачити, але саме захоплення непристойністю, яку нам дозволено спостерігати, заважає нам знати, що саме ми бачимо.

Мораль цієї історії: час ліберально-демократичного моралістичного шантажу закінчився. Наша сторона вже не мусить просити вибачення; це варто якнайшвидше зробити іншій стороні.

Дитячі хвороби лівизни

Славомир Сераковський

Психоекспертиза навчив нас, що найкращий метод збагнути сутність певної епохи – звернути увагу не на її чіткі соціальні та економічні конструктивні риси, а на її «вигнаних духів», які все ще страшать. Вони, хоч оселяються в буттях, яких не існує, тримаються за своє існування та зберігають свою рухому силу. Славою Жижек як вірний учень Лакана вже не раз застосовував цей пізнавальний метод, але лише в книжці «Револуції біля воріт»¹ ми бачимо, як він діє в найбезпосередніший і найбуквальніший спосіб. Бо хто ж, якщо не Ленін, є таким «вигнаним духом» нашої збудованої на руїнах комуністичної держави епохи, яка пишається таким родоводом? Та ми вже знаємо, що йтиметься не про Леніна, а про наш сучасний капіталізм.

Першу його характеристику отримуємо, щойно беремо цю книжку до рук. Чи автор, бува, не зайшов надто далеко? Коментування Маркса не здається марною працею, але коментування Леніна?! Чи автор, а з ним і читач, не наражаються на кпини? Уже в самих цих запитаннях криється правда про наше ставлення до ліберально-демократичного консенсусу, на який спирається сьогоднішній капіталізм. Він, звісно, дозволяє читати праці Леніна, адже в нас є свобода слова і трохи вільного часу. Але

якщо наше бажання прочитати Леніна буде серйозним наміром, а не витівкою, якою живиться плюралістична ринкова система; якщо ми не перестрашуємося переліком злочинів, учинених ленінською спробою втілення в життя комуністичної утопії; якщо – іншими словами – не потрактуємо предмет «об'єктивно», нас звинуватять щонайменше в прийнятті застарілої ідеологічної позиції. Адже ліберальна гегемонія спирається на те, що сама засуджує, – на виключення. Виключення тих голосів, які підважують сам ліберальний консенсус, що вихваляє свободу слова та плюралізм. Отже, на думку Жижека, «ленінська» позиція така: «Сьогодні справжня свобода мислення означає свободу підваження панівного ліберально-демократичного, «постідеологічного» консенсусу – або не означає нічого».

Ставлення Жижека до Леніна може нагадувати позицію багатьох прогресивних американських інтелектуалів часів закінчення «холодної війни», для яких категоричне засудження досталінського комунізму було виявом нахабного самовдоволення та філістерської сліпоты. Один із них – Аласдер МакІнтайр – в есеї «Як не писати про Леніна» (*How Not to Write About Lenin*) погоджується з тим, що прийняття адекватної історичної позиції передбачає «брак симпатії до предмета досліджень», але також зазначає, що йдеться про «брак симпатії особливості природи». І висуває читачеві праць Леніна дві умови. По-перше, відчуття

¹ Йдеться про книжку *Revolution at the Gates: Žižek on Lenin, the 1917 Writings*, також звану як "13 етюдів про Леніна". Наведений текст був передмовою до польського видання цієї книжки. – Прим. ред.

масштабу: «Не слід наближатися до людей певного калібру без усвідомлення власної обмеженості (це стосується не лише Леніна, а й Робесп'єра чи Наполеона). Ліліпут, який береться писати про Гулівера, мусить бути обережним. Але передусім він не має приставати на протекціоністську позицію». Друга умова – усвідомлення трагізму. МакІнтайр застерігає: «Ті, для кого весь проект революційного визволення людства від визискування та відчуження є лише абсурдною фантазією, некомпетентні писати про комунізм, як ті, для кого поняття надприродного порядку людства від гріха є лише застарілим стереотипом, некомпетентні писати історію церкви».

Перша заувага МакІнтайра цікаво звучить у контексті намірів Жижека. Те, що МакІнтайр вважає умовою, Жижек подає як головну мету читання творів Леніна. Ідеться саме про усвідомлення власної обмеженості. Жижек викликає «вигнаний дух» Леніна не для того, щоб додати лівим рухам бадьорості в боротьбі з усемогутнім капіталізмом. І не для того, щоби поринути в ностальгію за впевненістю старих-добрих революційних часів. Усупереч думці багатьох коментаторів Жижека, не йдеться також про жест провокації. Словенський філософ надто добре усвідомлює, що шоківі провокації – це частина самої системи, система використовує їх для репродукції. Жижек далекий і від зосередження на давній дискусії щодо «тези про спадковість» між Марксом, Леніним і Сталіним, хоч висловлює на цю тему кілька цікавих і нових суджень. У «Революції біля брам» насправді йдеться про дуже конкретну річ. Як відомо, ми готові лише до минулих воєн. Для Жижека Ленін – це передусім досвід діяльності, закинutoї в цілком незнаний до того контекст, у якому революційний проект слід повністю винайти наново. Ленін цікавий, бо революційний шанс він сприймає як щось, що виринає і мусить бути підхоплене саме на

бічних шляхах «нормального» історичного розвитку. У січні 1917 року Ленін іще не вірив, що його покоління доживе до соціалістичної революції: «Ми, старі, можливо, не доживемо до вирішальних битв цієї прийдешньої революції», – казав він у Цюриху за місяць до Лютневої революції у «Доповіді про революцію 1905 року». Через кілька місяців він поставив усе на одну карту і, відкинувши теоретичні сумніви, виступив за негайне проведення соціалістичної революції. А гаслом свого рішення він обрав слова Дантона: «Сміливість, сміливість і ще раз сміливість». Тому ми не дивуємося, коли Жижек – на відміну від, скажімо, авторів неокомуністичного маніфесту «Імперія» Майкла Гардта і Антоніо Негрі – насправді не формулює жодної політичної програми. Конкретний план цілісної зміни може з'явитися лише в момент конкретних змін, коли революція вже біля брам. Наївно, мов щось середнє між пустослів'ям і нерепальним радикалізмом, звучать рецепти політичної боротьби Гардта і Негрі, зосереджені довкола трьох глобальних прав: права на глобальне громадянство, права на мінімальний дохід і права на віднайдення нових форм виробництва (освіти, інформації та комунікації). Оминаючи власну недовіру до наявних в «Імперії» дельозівських категорій (множинності, детериторіалізації тощо), Жижек закидає Гардту та Негрі повторення тієї ж фундаментальної помилки, якої припустився Маркс. Стверджуючи, що сьогодні праця набуває дедалі більш нематеріального характеру (вона полягає в продукуванні символів, кодів, програмування, а отже, мови), вони реабілітують Марксове розуміння напруження між виробничими силами та виробничими відносинами, сподіваючись, що капіталізм – як вважав Маркс – творить «зародки майбутньої форми життя». У пізньому капіталізмі поряд із виробництвом товарів виробляється комунікація, тобто сус-

пільні зв'язки, а отже, «спільні» блага. Тому досить революційного вибуху, щоб звільнитися від старої суспільної форми та перейти до нової. Маркс зауважив, що остаточною межею в розвитку капіталізму, приреченого на внутрішні суперечності, є сам капітал. Він вірив, що капіталістична динаміка призведе до «стрибка в царство свободи», тобто в комунізм, де буде підтримано й збільшено «рух» виробництва, який у капіталізмі з його постійними економічними кризами наштовхнувся на нездоланні перешкоди. Послугуючись категоріями Дерриди, Жижек зазначає, що «ця внутрішня перешкода/антагонізм, яка є "умовою неможливості" повного розвитку виробничих сил, водночас є його "умовою можливості": якщо ми ліквідуємо цю перешкоду, внутрішню суперечність капіталізму, ми не звільнимо руху виробництва, але втратимо силу, яка, здається, генерується і водночас притлумлюється капіталізмом; якщо ми усунемо перешкоду, то зникне потенціал, притлумлюваний цією перешкодою» (цитата за текстом «Об'єкт а як внутрішня межа капіталізму»). У цій дискусії вчувається відлуння відомих у минулому дискусій Леніна з марксистами Другого Інтернаціоналу – Юрієм Плехановим і Карлом Каутським. Як Ленін застосовував класовий аналіз історичних явищ до теорії необхідної зміни фаз соціальної еволюції, так і Жижек за допомогою класового аналізу постійно тестує у своїх працях сучасні політичні конфлікти (звідси його закиди до «рухів однієї справи» – таких, як фемінізм, – коли вони перетворюються на інструменти протекціоністського підтвердження вищості над «темною консервативною юрбою» економічно маргіналізованих) і критикує теорії самочинної капіталістичної революції, яка має завершитися стрибком до нової форми соціальної організації. Жижек точно повторив би вслід за Леніним відому максиму Напо-

леона: *On s'engage et puis on voit* («Спершу треба влізти в серйозну бійку, а там побачимо»). [...]

Отже, Жижек, приглядаючись – словами Анджея Валіцького – «до героїчного гібрису Леніна в конфронтації з силою долі», пропонує зосередитися на лікуванні «дитячих хвороб лівизни». Спробуймо виокремити з його міркувань кілька характеристик цих хвороб, які мають особливе значення в контексті поточного стану польських лівих.

Хвороба перша: дій, а не пиши

У лівому середовищі кожен, хто не долучається до творення профспілок чи не надає іншій безпосередньої допомоги упослідженим, може легко наразитися на закид – мовляв, він не має нічого спільного з лівими, адже вдається до публічного дискурсу, якому бракує безпосередньої участі в долі робітника чи безробітного.

Жижек відповідає на це, перефразовуючи відому Марксову тезу про Фоєрбаха: «Найважливіше завдання полягає в тому, щоб не піддатися спокусі діяльності, безпосереднього втручання та зміни перебігу подій (що неминуче закінчується в глухому куті послаблювальної неспроможності: „Що ж ми можемо заподіяти глобальному капіталові?“), а радше підважити генеральні лінії панівної ідеології». Він попереджає: якщо сьогодні ми піддаємося заклику до безпосередньої діяльності, то вона відбуватиметься не в порожнечі, а в межах панівного ідеологічного контексту. А його можна змінити, доступними методами долучаючись до боротьби за гегемонію саме на полі публічного дискурсу. Жижек охоче приймає з рук Лакло і Муфф грамшистське поняття гегемонії. У «Революції біля брам» він визначає її як випадкову пов'язаність між відмінностями всередині суспільства та кордоном, який

відокремлює суспільство від того, що суспільству не належить. Жижек зауважує, що боротьба всередині суспільного тіла завжди – це зумовлено структурною необхідністю – відбивається в боротьбі між суспільним тілом «як таким» і тим, що перебуває зовні. Іншими словами, класова боротьба завжди є боротьбою за значення суспільства «як такого», де той, хто програв, деградує до не-суспільного стану і вважається небезпечним для суспільства. Тому в політиці стає ключовою боротьба за мову та основні публічні дефініції.

Жижек як антидескриптивіст знає, що спосіб, у який назва стосується речі, є не результатом значення назви (з цього випливало би, що кожна назва містить набір дескриптивних рис, які стосуються об'єктів, що мають ці риси в реальності), а наслідком того, що антидескриптивісти називають «початковим хрещенням». Як зауважує Лакло у вступі до «Піднесеного об'єкта ідеології», Жижек доповнює аргументацію антидескриптивістів спостереженням, що гарантію ідентичності об'єкта, який зберігається в усіх суперечливих ситуаціях, тобто за зміни всіх дескриптивних рис, становить зворотний ефект самого називання: саме на ім'я, значущий елемент, спирається ідентичність об'єкта.

Якщо так, то називання є не суто номіналістичною грою надання порожнього імені попередньо сформованому суб'єкту, а дискурсивним конструюванням самого об'єкта. Отже, ми бачимо, що перформативний характер називання становить фундаментальну проблему в політичній боротьбі. Тому, якщо безпосередня активність на користь дискримінованих має колись вийти з ніші, приготованої для неї капіталістичною системою, вона має підтримуватися боротьбою за гегемонію в публічній сфері, що встановлює новий універсум цінностей і цілей демократичної держави.

Ліві здатні змінювати світ, лише рухаючись по спіралі безпосереднього та дискурсивного ангажування. Без першого їхні повідомлення порожні, а без другого – у довготривалій перспективі – неефективні.

Хвороба друга: дискутувати слід із усіма

У «Революції біля брам» Жижек пропонує нам повернутися до «політики правди». Він пише: «Позиція Леніна – яка сьогодні, у часи постмодерного релятивізму, є актуальнішою, ніж будь-коли, – полягає в тому, що універсальна правда і необ'єктивність, жест висловлення на користь якоїсь однієї сторони не лише не є взаємовиключними, а й, більш того, взаємно обумовлені. Універсальну правду конкретної ситуації може бути виражено лише з цілковито упередженої позиції. Правда за визначенням є однобічною».

Стосовно самого Леніна Жижек зазначає: «Коли Ленін каже: „Марксове вчення всесильне, тому що воно правдиве“, усе залежить від того, як ми розуміємо слово „правдиве“ – як „об'єктивне знання“ чи як правду заангажованого суб'єкта». Один із висновків цього міркування підказує нам, як поводитися в конфронтації з ультраправими: «Ми маємо цілком „догматично“ виключити їх, відкинути будь-який діалог, не приймаючи їхньої „нормалізації“, перетворення на „нормального“ політичного партнера, політичного суб'єкта. Словом, ми маємо цілковито прийняти цей парадокс: так, це ми, ліві, маємо відкинути будь-який діалог, і це праві (принаймні в умовах сьогоденної гегемонії ліберальної демократії) хочуть просто бути прийнятими в ролі „нормальних партнерів для діалогу“». Одним із популярних способів, застосовуваних журналістами сучасних мас-медіа для виконання принципу плю-

ралізму, є запрошення до діалогу радикала від лівих і радикала від правих. При цьому зазвичай залишається прихованим факт побудови симетрії між фашистською й антифашистською позиціями. Натомість сам діалог перетворюється на ритуальний конфлікт, наслідком якого є визнання наявного статус-кво.

Хвороба третя: мейнстрімні дискусії нам чужі

Наприкінці XIX ст. відбулося кілька подій, які увиразнили глибокі відмінності всередині соціалістичного руху. Однією з них, поруч із дискусією довкола «міністеріалізму» у Франції та ревізіонізму в Німеччині, була справа Дрейфуса. Частина французьких соціалістів на чолі з Жаном Жоресом вважали, що партія має стати на захист Дрейфуса. Інші, під проводом Жюльєта Геді, вважали, що активна участь у захисті капітана французької армії розмиває ідентичність руху та затирає відмінності між соціалістами і міщанськими радикалами, що в результаті спрацює на користь ворога. Аналогічне питання порушує Жижек: «Як відповісти на одвічну дилему радикальних лівих: чи мусимо ми стратегічно підтримувати лівоцентристських персонажів на кшталт Клінтона проти консерваторів?».

Іншими словами, чи мають ліві, які прагнуть глибоких соціальних змін, цікавитись або ангажуватися в конфлікти всередині політичного мейнстріму? Чи мають вони бути активними гравцями в головній течії політики, виразним голосом у головних публічних дискусіях? Жижек відповідає: «Ми маємо прийняти позицію суто діалектичного парадоксу: по суті, ми маємо, звісно, залишатися байдужими до боротьби між ліберальним і консервативним полюсами сучасної політики, однак це можна собі дозволити, лише коли при владі ліберали. В іншому разі ціна може виявитися зависокою –

згадаймо катастрофічні наслідки рішення Німецької комуністичної партії на початку 1930-х років, щоб не зосереджуватися на боротьбі з нацистами».

Здається, ніби, крім сформульованого в такий спосіб прагматичного аргументу, є ще аргумент, що стосується цінностей. Повернімося до справи Дрейфуса. Аргументація Жореса мала небагато спільного з духом марксистської доктрини, оскільки наголошувала на необхідності стати на бік загальнолюдських цінностей, що мало детермінувати боротьбу з будь-якою формою несправедливості, зокрема тоді, коли це стосується панівного класу. Іншими словами, у підґрунті аргументації Жореса лежало переконання, що моральне ангажування вже є будівництвом соціалізму, коли, як відомо, для Маркса соціалізм міг народитися лише за умови різкого розриву тягlosti з буржуазним суспільством. Проте, як доводив у другому томі «Головних течій марксизму» Лешек Колаковський, цей розрив мусив мати інституційний, а не моральний характер; у протилежній ситуації він означав би цілковиту сваволю соціалістичного руху в боротьбі з буржуазним суспільством, а таку ідею важко приписати Марксу. Радикальні ліві стають фактичними союзниками статус-кво, коли, намагаючись зберегти цноту, ізолюються від панівних дискусій.

Не йдеться лише про те, що навіть для Маркса мало значення, в яких умовах живуть пролетарі перед приходом комунізму. Суттєвішими є можливості, наявні в головній течії політики, що їх радикальні ліві можуть використати на свою користь. «Система за визначенням екуменічна, відкрита, толерантна й готова „вислухати“ всіх», – наголошує Жижек. Радикальні ліві, якщо вони добре зрозуміють механізми її дії, здатні перетворитися з горезвісного «сідла для корови» на акторів головної сцени, котрі отримують суттєву вигоду для своєї

боротьби. Жижек підказує: «Справжній „третій шлях“, який ми мусимо знайти, пролягає між інституціоналізованою парламентською політикою та новими громадськими рухами». Додамо, що в сучасному капіталізмі, який зачинає своїх ворогів не в тюремній камері, а в кімнаті сміху, більшим ризиком є вихід на територію мейнстріму, ніж співання революційних гімнів у тиші політичного маргінесу.

Хвороба четверта: творімо громадські рухи! Будуймо громадянське суспільство!

Одним із наслідків ліберальної гегемонії було переконування нас у тому, що політична ангажованість – річ не надто доречна. Мовляв, нам слід зосередитися на приватній сфері, натомість усю активність, що виходить поза її межі, реалізувати в межах громадянського суспільства. І, звісно, чимало людей, яких цікавить покращення долі принижених, нині будують третій сектор, записуються волонтерами, засновують аполітичні фундації й асоціації. Зазвичай це призводить до обмеження однією справою.

Жижек стверджує, що, уникаючи безпосередньої політичної ангажованості, не вдається досягти поставлених цілей. «Фемінізм, рухи за права геїв, екологічні організації, залучені до освіти громадян середовища – усі вони без партійної форми залишаються в порочному колі опору, піддаючись на шантаж ліберальної гегемонії, яка дозволяє „хороший“ опір владі та „погане“ політичне здобуття влади». Жижек відповідає будівникам «громадянського суспільства», як якимось відповідали на запропонований жирондистами компроміс: «Ви хочете революції без революції».

Бар'єром для реалізації намірів таких громадських рухів є те, що «вони не є

політичними в сенсі Універсальної Одичності», тобто не формулюють цілісної, універсальної пропозиції, вони є «рухами однієї справи». А тому не мають шансів на реалізацію своїх постулатів, бо для цього потрібно належати до суспільної цілості.

Хвороба п'ята: що більший ухил управо, то сильніше ми маємо боронити центр

На цю хворобу зазвичай слабкують добре відомі в публічній сфері інтелектуали, які серцем залишаються з лівими ідеями. Жижек промовляє до них: «Це правда, що нині, як правило, крайні популістські праві ламають (усе ще) панівний ліберально-демократичний консенсус, поступово роблячи прийнятними маргінальні досі ідеї». Спостерігаючи актуальну польську ситуацію, із Жижеком важко не погодитися. Саме консервативні популісти ввели в публічну дискусію тему долі скривджених епохою трансформації та бодай вербально порушили канон польської трансформації, який спирається на неоліберальні принципи.

Друге спостереження Жижека теж знайшло підтвердження в Польщі останніх років. Жижек зауважує, що, відбиваючи атаки популістів-консерваторів, ліберали при владі використовують цей факт для шантажу лівих: «Нам не слід грати з вогнем: перед загрозою нових правих ми мусимо активніше, ніж дотепер, стояти на сторожі демократичного консенсусу – будь-яка критика хоч-не-хоч ллє воду на млин нових правих!». Для Жижека це ключова лінія поділу. І порада: ми маємо відкинути цей шантаж, піти на ризик і підважити ліберальний консенсус – аж до сумніву в самому понятті демократії. Але на закид щодо утопічності наших ідей ми маємо відповісти, що справжньою утопією є віра в те, ніби сучасний капіталізм, спертий на ліберально-демократичний

консенсус, може вічно існувати без радикальних змін.

Хвороба шоста: хто не досить радикальний – той під підозрою!

Жижек попереджає нас, що політичний «екстремізм» чи «надмірний радикалізм» завжди треба трактувати як явище ідеологічно-політичного зсуву. А отже, як зразок чогось цілком протилежного – реакції на власну слабкість. Сьогодні вкрай скрутне становище лівих часто зводить політичну боротьбу маргіналізованих рухів до боротьби за власну цноту. І її можна виразити у словесному змаганні чи в конкурсі на звання найбільшого ортодокса. Історичні тексти лівих трактуються не як описи давніх битв, а як святі та завжди й усюди актуальні тексти.

Унаслідок цього повторюються неадекватні щодо сучасних проблем стратегії, застосовуються застарілі мапи та зброя. А биття головою об стіну вважається ознакою відданості ідеалам. Замкнені в минулому діячі додають собі до погонів нашивки не за реальні здобутки, а за стаж біля цієї стіни.

Ситуація лівиці в світі пізнього капіталізму визначається тим, що суспільні проблеми зростають, а можливості політичної дії в класичних організаціях, таких як профспілки, політичні партії чи ліві медіа, зменшуються. Отже, головною проблемою стає належне діагностування причин слабкості лівих рухів, а також з'ясування культурних та економічних механізмів сучасного світу.

111 конструкцій з 10 модулів і 10 робітників

Акція: Сантьяго Сьєрра
Текст: Олексій Радинський
Фото: Артур Жмієвський

Твори мексиканського митця Сантьяго Сьєрри зазвичай містять у своїх назвах різні форми слова «платити». Найчастіше назва твору Сьєрри прямо й безпристрасно відображає зміст, і це лише увиразнює його жорстоку, а подекуди насильницьку, абсурдність. Сьєрра дозволяє назвам говорити за себе: «8 осіб, яким заплатили за те, щоб вони залишалися всередині картонних коробок», «24 бетонні блоки, пересовувані протягом робочого дня оплаченими робітниками», «Лінія завдовжки 250 сантиметрів, витатуйована на 6 людях, яким за це заплатили», «3 людей, яким заплатили, щоб вони лежали в коробках протягом вечірки», «10 людей, яким заплатили, щоб вони мастурбували», «Лінія завдовжки 10 дюймів, виголена на головах 2 наркоманів, які отримали замість оплати дозу героїну», «Людина, якій заплатили, щоб вона чистила взуття гостей відкриття виставки без їхньої згоди». Остання з названих робіт Сьєрри, як і чимало інших, стосуються не просто механізмів капіталістичної експлуатації, а їхнього прояву в контексті найбільш «піднесеної», привілейованої складової сучасної економіки, а саме – художнього ринку.

Найвлучнішою та найважливішою в нашому контексті можна вважати роботу Сьєрри «Історія фундації галереї „Фоксал“, розказана безробітному українцеві». Для її реалізації Сьєрра найняв українського будівельника, який шукав роботу на варшавській вулиці, і змусив кураторів знаменитої галереї «Фоксал» протягом кількох днів викладати цьому робітникові її історію. Сьєрра завжди працює з упослідженими, найменш привілейованими людьми – але не для того, щоби безпосередньо покращити їхнє становище (він завжди платить учасникам своїх акцій мінімальну суму, пропонувану на ринку – часто нелегальної – праці). Радше навпаки – Сьєрра ставить своїх робітників в умови, незрідка гірші за умови нелегальної праці найнижчого ґатунку. Показово, що при цьому закиди критиків на адресу Сьєрри найчастіше стосуються не абсурдної, знущальної діяльності його робітників, а її оплати. Пропонуючи найманцям мінімальну винагороду, Сьєрра ніби ідентифікується з експлуататором, а не його жертвою.

У чому ж критичний потенціал його творів? Уявімо собі, що було б, якби Сьєрра створював ті самі роботи, пропо-

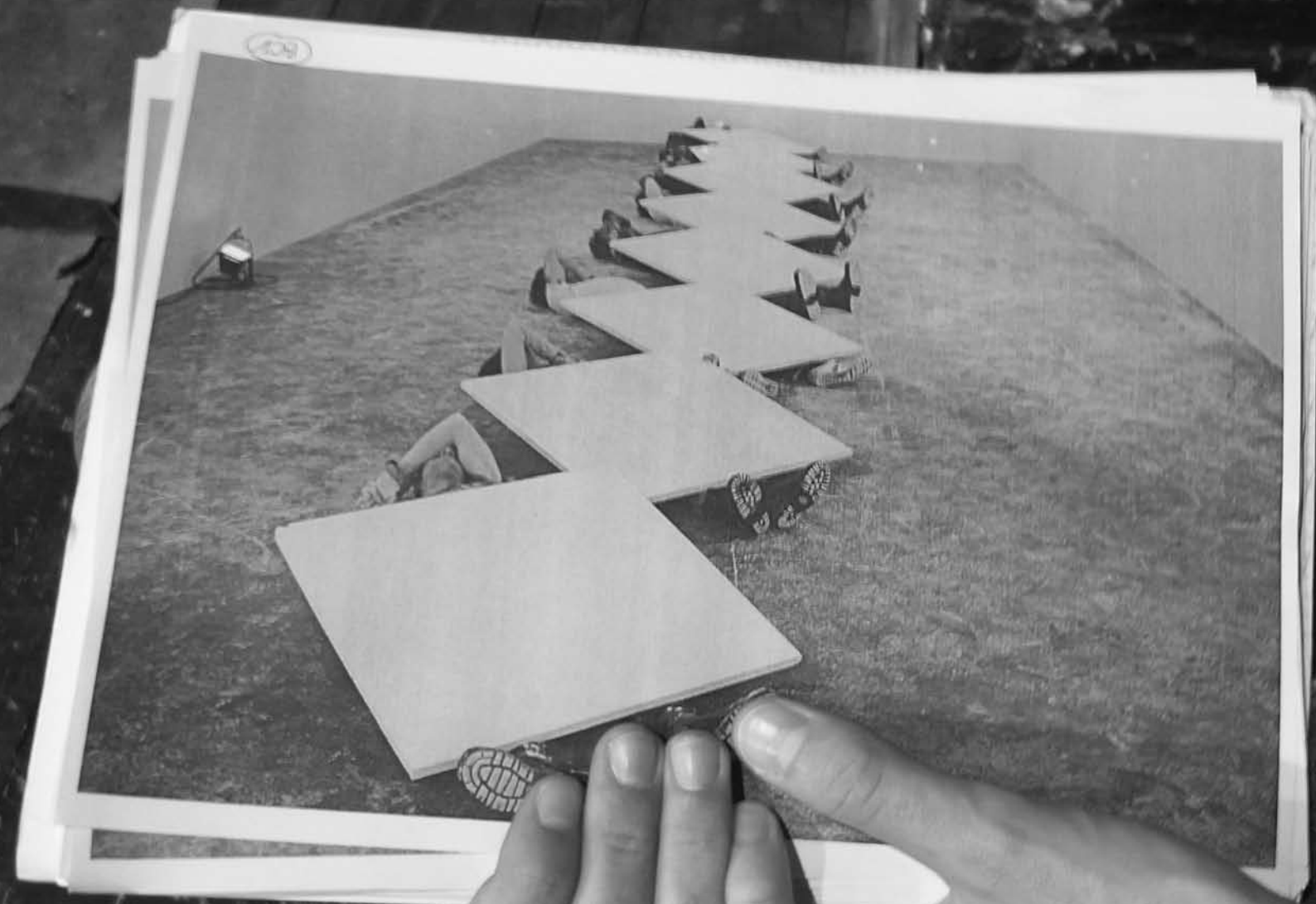
нуючи робітникам «гідну», «адекватну» платню. Його мистецтво опинилося б у вельми поширеній категорії соціально заангажованого мистецтва, що використовує власний інституційний апарат для точкового виправлення проблемних ситуацій і вад панівної системи. Таке мистецтво, що балансує на межі з благодійністю, звертає увагу на партикулярні, дрібні «відхилення від норми» (соціальні девіації, бідність, «культурну відсталість»), аби не бачити базових системних негараздів, що однаково уможливають соціальну нерівність і «гуманітарну» реакцію на неї. Пам'ятаймо, що саме поняття благодійності не є невинним навіть на дискурсивному рівні: саме слово «благодійність» передбачає свій структурний, але замовчуваний відповідник у формі «злодійності». Не секрет, що для панівних класів «благодійність» є насамперед способом очистити власне сумління

від злодіянь, які й спричинили потребу «гуманітарного втручання».

Отже, замість використовувати апарат мистецтва для того, щоб виправляти соціальні негаразди («змушувати систему працювати краще»), Сьєрра унаочнює структурну несправедливість, що уможливлює існування такої розгалуженої «надбудови», як сучасний світ мистецтва. Для цього Сьєрра ідентифікується не з жертвою, а з агресором, експлуататором, який ставить непристойний спектакль сучасної нищої праці, залишаючись при цьому за його лаштунками, але виносячи це дійство з прихованих закопелків сучасного капіталізму в його останній сакральний простір – у галерею. Або на театральну сцену, як у випадку твору «111 конструкцій із 10 модулів і 10 робітників», реалізованого у варшавському Драматичному театрі у квітні 2010 року.

**ПОЛІТИ
НАРКОТ**

**ЧНІ
ИКИ**

Наркотична політика як знаряддя репресії

Дискусія в Центрі візуальної культури
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»
14 вересня 2010 року

**Василь Черепанин, викладач кафе-
дри культурології НаУКМА, керівник
Центру візуальної культури:**

Тема наркотиків сьогодні нагадує картину радянського концептуаліста Еріка Булатова 1973 року, де по периметру ідилічного пейзажу з деревами і струмком великими червоними плакатними літерами написано слово «ОПАСНО». У масовій свідомості в Україні домінує криміналізація забороненої насолоди, симулюється якась ідіотична цнотлива невинність. «Наркотики» – це Абсолютне Зло, термін-пострах: одним словом позначено абсолютно різні субстанції, які між собою пов'язані тільки тим, що заборонені, водночас сюди не включають інших, аналогічних за критерієм психоактивності речовин, і це лише тому, що вони легальні. Тобто «наркотики» у нас за (владним) визначенням дорівнюють забороні. Досить сказати «наркоман», щоб поставити на людині жирну крапку: «наркоман» – це синонім гниття, сміття, відходів, бруду й смерті. Означник «наркотики» функціонує, як слово «теро-

ризм»: «боротьба з наркотиками» є прихованою формою класової дискримінації та расизму – як і «війна з тероризмом», вона не запобігає реальним загрозам, а лише створює атмосферу надзвичайного стану.

Політика страху і репресивне законодавство щодо володіння невеликими дозами заборонених наркотичних речовин довели свою неефективність. Запроваджена з метою боротьби з середніми та низькими ланками наркодилерів, репресивна наркотична політика («карати за володіння») криміналізує споживачів і наркозалежних із нижчих класів, не зачіпаючи вищих, і спрямована на збагачення представників силових відомств, органів влади та нарковерхівки. Замкнене коло наркотрафіку в Україні посилюється соціальним табуванням наркоманії, розпалюванням моральної паніки та перманентним збільшенням переліку заборонених субстанцій. На відміну від багатьох країн світу, зокрема Євросоюзу, в Україні ідея зміни рестрикційної системи щодо володіння наркотиками не

обговорюється публічно на державному рівні. Дискурсивно навколо теми наркотиків утворилися дві форми реакції – офіційне засудження та андеграундна афірмація. Тому важливо говорити про наркотики по-іншому, не приховуючи по-святенницьки насолоду від їх уживання і водночас чітко вказуючи на небезпеки надживання. Нюансована фахова позиція, яка не оперує банальними масовими кліше, а деконструює їх, не піддаючись розпалюванню моральної істерії, має бути відповіддю на консервативну реакцію у формі репресивної криміналізації наркотиків. Наркотична політика – частина політики загалом, а наркотики є елементом сучасної політичності, тому розглядати їх варто крізь призму теперішньої капіталістичної економіки, щоб з'ясувати політичне місце наркотиків та ідеологію наркополітики сьогодні.

У минулому вживання наркотичних речовин було однією з багатьох соціальних практик, які частково замовчувалися, – обговорювати її публічно сенсу не було, оскільки вона належала до сфери приватного життя. Тут можна пригадати як реальних (Де Квінсі, Бодлер, Фройд), так і вигаданих (Шерлок Холмс) персонажів. Чому ж сьогодні, попри формальне збільшення свобод, стільки заборон і регуляцій щодо психоактивних речовин? Чому вживання та наркозалежність розглядаються зараз як одна з найбільших небезпек для соціуму? Панівна економіка сучасності – це, звісно, економіка споживання, яка є формою трати. Наркоман виступає парадигматичною фігурою пізнього капіталізму, його непристойним доважком, який демонструє його істину й саме тому витісняється. Капіталізм базується на доданій вартості та постійному збільшенні прибутку, а наркоман доводить цю логіку до чистої трати, трати без залишку, до повного віддавання/витрачання себе до кінця, і в цьому сенсі представляє свого роду антикапіталістичну стратегію споживання, порушуючи

пізньокапіталістичний догмат як індивідуально, так і суспільно корисного споживання.

Як слушно казав Адорно, сьогодні є одна ідеологія – це товар; у сучасному світі товар стає власною ідеологією. А наркотик є суперкапіталістичним товаром: про такі захмарні доходи в інших сферах можна лише мріяти. Наркотик – це чистий прибуток у сотнях і тисячах відсотків. Товар, як ми знаємо завдяки Марксу, ніколи не відповідає очікуванням, – це не просто предмет для задоволення певної потреби, а й обіцянка «чогось більшого», що перевершує звичайне задоволення, – недсяжної насолоди, на яку ми полюємо в стані споживання. Практично вся реклама адресована цій фантазматичній надлишковості. І наркотик є моделлю капіталістичного товару, формулою всіх товарів – це «справжній» товар, товар *as it is*, бо, на відміну від інших, він дає те, що обіцяє. Більше того, наркотик – це архі/прототовар: усі інші товари намагаються дорівнятися до нього, домагаючись його статусу, але безуспішно, бо товар – не наркотик, він дає опосередковане, непряме задоволення (якщо дає), а наркотик – чистий афродизіак, який діє шляхом безпосередньої стимуляції насолоди в самому мозку, буквально й прямо «трахає мозок».

Наркотик – об'єкт *a*¹ капіталістичного товару і загалом пізнього капіталізму, непристойний додаток, від якого той бере форму привабливості. Кожен товар прагне стати наркотиком, тобто завжди потрібним і бажаним, від якого не можна відмовитися, таким, що відразу й миттєво дає насолоду. Відповідно, і реклама просякнута наркотичним ефектом, імітує його. *Coca-Cola* як найтипівіший і найвиразніший приклад капіталістичного товару насправді лише симулює об'єкт *a*:

¹ У психоаналітичній теорії Жака Лакана об'єкт *a* позначає недсяжний об'єкт бажання («об'єкт – причина бажання»). – Прим. ред.

в її слогані *This is it!* це вислизає *it*, «воно», належить *drug*, наркотику, в якого *Coca-Cola* його дискурсивно експропріювала (вже не кажучи про наркотичне підґрунтя назви цього напою). Сакралізований статус, яким наділено товар у сучасному капіталізмі, – це жалюгідна імітація наркотичного «сакрального» досвіду, що досягається завдяки психоактивним властивостям змінювати стан свідомості.

Сьогодні, як любить повторювати Жижек, нам часто пропонують товари за формулою «Х без Х» – товари без своєї субстанції (безалкогольне пиво, лівиця без лівизни, революція без революції, Маркс без комунізму). Наркотик же є товаром «Х із Х» – точною ілюстрацією відомого вислову «Дух – це кістка», коротким замиканням різних рівнів, бо в ньому – сама його матеріальність, його субстанція – це і є ефект («дух»). Саме тому наркотики сьогодні так жорстко регулюються й переслідуються: щоб капіталістична товарна система справно функціонувала, сам її прототип, її (наркотична) основа витісняється та елімінується. Заборона наркотиків – це конструювання капіталістичною системою зовнішнього ворога шляхом екстерналізації її власного внутрішнього антагонізму, спосіб зробити невидимим те, що сам капіталізм – це найсильніший і найважчий наркотик сучасності.

Тарас Ратушний, журналіст, Об'єднання громадських ініціатив «Об'єктивна реальність»:

Дякую, Василю, протягом останніх кількох хвилин я слухав тебе в повному заціпенінні.

Василь Черепанин: Слово «наркотик» у перекладі з грецької якраз означає «заціпеніння».

Тарас Ратушний: Я – засновник Маршу свободи, що відбувається в Україні з 2005 року. Цей марш називають

«конопляним», і дехто вважає, що він закликає до легалізації наркотиків, хоча Марш протягом усіх років свого існування подає суспільству чіткий перелік вимог, де слова «легалізація» немає взагалі. У наших вимогах слово «наркотики» згадується в поєднанні з «наркомафією», «наркокорупцією силових структур» та «наркозалежними», і взагалі всі ці вимоги стосуються дуже чітких речей. Ми з'ясували: щоб домогтися будь-яких змін у державній політиці щодо алкоголю, тютюну та інших наркотиків, ми повинні стимулювати суспільну дискусію з цього приводу, з обов'язковим залученням урядових структур і експертів. У своєму ідеалістичному баченні ми завжди уявляємо парламентські слухання на цю тему. Хоча, якщо приміряти цю модель на всіх тих, хто зараз присутній у парламенті, на те, що вони чинять, ця картинка починає розвіюватися. Можливо, парламентські слухання колись будуть реальними, але це залежить від якісного складу парламенту. У кожному разі, дискусія, про яку ми мріяли з 2005 року, існує, і те, що ми тут зараз зібралися, – це прямий доказ її наявності.

Найголовніше, що змінилося за ці п'ять років, на мою думку, – це міністр внутрішніх справ. Головною проблемою Луценка було не те, що він був далекий від реальності, якими живуть звичайні оперативні працівники правоохоронних органів, чи від реальності наркобізнесу, чи реальності наркомафії, а те, що він був при цьому фаховим журналістом. Якби я, його колега, мав змогу п'ять років просидіти в кріслі міністра внутрішніх справ, то про наркомафію в цій країні знав би все. Інша річ, чи був би в мене мотив про це говорити. Колишній міністр нагадував одразу трьох мавпочок, які нічого не чують, не бачать і так само не говорять. Найголовнішою проблемою Юрія Луценка було те, що він не зміг вивчити слово «декриміналізація». Навіть стосовно Маршів свободи він завжди кричав, що це марші за легалі-

зацію, і був особисто готовий виступити проти тих, хто вимагає легалізації. Саме слово «декриміналізація» з уст Луценка прозвучало за кілька днів до того, як ми дізналися, що він уже міністром не є.

Зрештою, якщо міністру знадобилося шість років, щоб вивчити таке потрібне слово, немає нічого дивного в тому, що риторика вітчизняних медіа стосовно закликів до реформ у державній наркотичній політиці завжди зводилася до штампів про «легалізацію». Адже, оскільки МВС наразі залишає за собою монополію на інформування населення щодо наркотиків, до 90 % повідомлень у медіа про заборонені психоактивні речовини походять від силових структур. Але протягом останніх років цей штамп зникає, бо втрачає будь-яке підґрунтя, на яке може спиратися. Зараз ми можемо говорити свідомо, тому що читаємо газети, дивимося телевизор і чуємо, що кажуть чиновники на цю тему. Вони починають вдаватися до риторики, до якої у 2005–2006 роках вдавалися активісти Маршу свободи у своїх публічних виступах. Наприклад, ось резолюція голови МВС на доповідній записці голови Слідчого управління внутрішніх справ: «Опрацюйте ініційоване Головним слідчим управлінням питання декриміналізації статті 309 Кримінального кодексу України, внесення доповнень до переліку наркотичних засобів, психотропних речовин. [...] Відповідні пропозиції внесіть у вигляді проекту закону [...] Комітету з контролю за обігом наркотиків. А. В. Могильов, 19 травня 2010 року». Це резолюційна частина, а доповідна записка містилася на трьох аркушах. Ми зацікавлені, щоб цей документ був обговорений найширшими колами населення, адже він стосується саме їх. Натомість зараз ми маємо таку картину: є робоча група з високопосадовців Міністерства внутрішніх справ, низки департаментів, залучених до опрацювання проекту так званої декриміналізації статті 309, частини 1.

Чи всі розуміють, що таке стаття 309, частина 1? Це найпопулярніша стаття Кримінального кодексу, провідна галузь внутрішніх справ. Ця стаття передбачає кримінальну відповідальність за зберігання заборонених речовин, під якими ми звикли розуміти «наркотики». Ось формулювання: «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи висилання наркотичних засобів, психотропних речовин та/або їх аналогів без мети збуту». Частина перша цієї статті передбачає, що людина досі не притягувалася до кримінальної відповідальності, діяла сама, а не в складі групи, і обсяг вилучених у неї заборонених речовин був невеликий, тобто не перевищував певної градації, за якою починається частина друга цієї ж статті. Ця стаття – лідер за порушеними кримінальними справами у сфері боротьби з наркотиками в цій країні. Це рятувальна паличка-стукалочка для представників міліції, коли йдеться про підвищення показників розкриття кримінальних справ. Чому? Бо якщо в людини знаходять заборонені речовини, то це фактично гарантія стовідсоткового розкриття справи. Головне – аби вистачило цих заборонених речовин, щоб її порушити. Але чимало з нас, напевно, знають, що та кількість, яку в тебе вилучили, може змінитися в будь-який момент твого перебування під вартою.

У цитованому доповідному листі йдеться про декриміналізацію частини 1 статті 309, тобто про вилучення цієї частини з Кримінального кодексу. Себто щось спонукало голову Слідчого управління написати такий доповідний лист аж на трьох аркушах, а міністра – поставити свою резолюцію. Виявляється, є причини, що спонукають міліцію це робити: щось, очевидно, не так, і МВС це розуміє.

У доповідній записці ми знаходимо єдиний мотив, завдяки якому в МВС вважають за необхідне декриміналізувати

частину 1 статті 309: ефективність роботи міліції з протидії наркомафії є незадовільною. Певний час на це можна було заплітати міліцейські очі, ще певний час – замилювати очі суспільству, маніпулюючи статистикою. Але дійшло до того, що рядовий склад не виконує наказів міністра, і цей саботаж здійснюється з особливим цинізмом, тобто з посиланнями на норми чинного антинаркотичного законодавства: «Міністерством внутрішніх справ на пріоритетних напрямках постійно наголошується на необхідності викриття насамперед тих осіб, які займаються незаконним збутом наркотиків, ввезенням їх на територію нашої держави. Однак і надалі виявляються лише злочини, передбачені ст. 309 КК, і, як свідчать статистичні дані Департаменту інформаційних технологій МВС, такий вид злочинів використовується на місцях для покращення показників кількості розкритих злочинів та розслідуваних справ». Микола Фаринник, якого я щойно цитував, насправді хоробрий офіцер міліції, адже він перший, хто визнав цей факт офіційно. Більшість офіцерів, з якими мені довелося спілкуватися, про такі речі здатні говорити лише на кухні й лише під добрячу чарку.

Отже, стаття 309 – це джерело маніпуляцій. Платники податків думають, що міліція розкриває справжні злочини, а вона насправді воліє зловити студента з косяком у кишені й стовідсотково мати розкрити кримінальну справу. Але чи є це головним злом у законі? Безперечно, це зло, але відносне. Бо за кожною такою «кримінальною справою» є людська доля. До тих, хто отримує вирок за «придбання, зберігання чи транспортування без мети збуту» незначної кількості заборонених законом речовин, належать і ті особи, яких, крім частини 1 статті 309, звинувачено і в інших злочинах. У «внутрішній дискусії» міністерства це, безумовно, прозвучить першим аргументом проти декриміналізації: мовляв, вирахуємо тих, що з «букетами», і цифри, на які спира-

ється Фаринник, зміняться. Можливо, так. Але тих, хто має відповідати лише за зберігання, вирізняє одне: це ті, хто не зміг відкупитися.

За статистикою Верховного суду України, щороку остаточні вироки за статтею 309 отримують у середньому 15 тисяч українців. Кримінальних справ порушується вдвічі більше, утричі більше справ не порушується взагалі «за згодою сторін». Згода сторін передбачає матеріальну винагороду, і це не таємниця для керівництва МВС. От тільки вихідних даних для обрахунку наркорекету та наркокорупції всесильному інформаційному департаменту в цій царині явно забракло. Тим часом тема кришування наркокорупції на всіх рівнях перестала бути цілковитим табу. Про затримання поважних міліціантів, які в робочий час торгували важкою наркотою, в Україні навіть пишуть газети й розповідає центральне телебачення. Але факти шантажу затриманих із незначною кількістю «наркотиків» до медіа, як і до статистики, доходять рідко. Однак, щоби прив'язати вимагання особовим складом грошей у затриманих до змісту статті 309, автору доповідної записки чогось забракло – очевидно, аж ніяк не оперативного досвіду.

Головна причина означеного «саботажу» полягає в тому, що насправді за допомогою наркорекету особовий склад заробляє за тиждень кілька офіційних місячних зарплат, і тому чхати він хотів на гуманістичні ініціативи свого міністерства. Чи це взагалі дискутуватиметься, бодай на внутрішньому рівні? Невідомо. Невідомо також, чи розглядатиметься економічний аспект цього наболілого питання. Кожна кримінальна справа, порушена за статтею 309, – це бюджетні кошти, на брак яких міліція постійно скаржиться. У доповідній записці – жодного натяку на це, хоча міністр за допомогою комп'ютера може дізнатися всю правду: скільки оплаченого податками часу витрачається на одне затримання «злочинця» з косяком, скільки

над справою (зі стовідсотковим розкриттям) працює слідчий? Скільки, зрештою, коштує утримання арештанта?

Дуже дивно чути, що, кажучи про необхідність декриміналізації, міліція згадує винятково маніпулювання статистикою, але зовсім не згадує наркокорупції. Називати це явище наркокорупцією не дуже правильно, бо йдеться не про хабар, що є основою корупції, а саме про вимагання грошей. Якщо бути чесними перед собою, то в рамках застосування наркотичного кримінального законодавства в Україні діє цілий конвеєр вимагання грошей, утримання заручників із метою викупу. В українському Кримінальному кодексі є кілька статей, що могли би бути застосовані до людей, які це вчиняють, якби ці люди не були в погонах і не спиралися на закони цієї держави.

Резолюція, яку я щойно цитував, – документ, безумовно, епохального значення. Декриміналізація має відбутися винятково з однією метою – щоб міліцейські сили могли зосередитися на боротьбі зі справжнім наркобізнесом, а не ловити по під'їздах підлітків із косяками. Але головна проблема цього документа в тому, що він оминає дуже важливі гострі кути, які нам усім зрозумілі й очевидні, а от керівництво МВС, вочевидь, має певні мотиви, щоб ці гострі кути оминати. Чому я кажу про це? Якщо з самого початку в питанні декриміналізації закладається винятково бажання уникнути маніпулювання статистикою – це, безумовно, благородно. Але чи вартий настільки поверховий чинник такої глобальної реформи? І чи буде дієвою реформа, яка не спирається на усвідомлення набагато більшого зла – узаконеного міліцейського рекету і тотальних порушень прав людини?

Анастасія Безверха, Об'єднання громадських ініціатив «Об'єктивна реальність»:

Як на мене, підлітки з косяками й питання наркокорупції – лише одна

третина проблеми. Ми забуваємо, що під першу частину статті 309 підпадають іще й люди, які вживають ін'єкційні наркотики. Люди, які вживають серйозні психотропні речовини, становлять 93 % осіб, що підпадають під цю статтю. Їхня криміналізація призводить до дуже серйозних наслідків. Вони можуть потрапити у в'язницю за рррр ніж добову дозу своєї потреби. За це вони можуть бути ув'язнені на три й більше років. Замість отримання соціальної допомоги та підтримки люди, які живуть із дуже серйозною хімічною залежністю, потрапляють за ґрати, втрачають будь-яке право на лікування, доступ до медичного захисту, стають об'єктами переслідування, а найстрашнішим наслідком всього цього є поширення ВІЛ.

Наша міліція криміналізує цих людей, тому що ми їй це дозволяємо. Бо суспільні стереотипи, які більшість із нас нейтрально дозволяє застосовувати, роблять із цих людей соціальну небезпеку, і коли ми з ними стикаємося, виникає бажання просто їх оминати. Якщо підлітки з косяками – це хтось, з ким ми вчимося або ким є ми самі, то ці люди, потрапляючи під кримінальну машину, втрачають набагато більше, ніж сімсот гривень чи дві тисячі доларів, чи скільки там у кого вимагатимуть, – ці люди фактично втрачають шанс на життя. За ґратами на них гарантовано чекає туберкульоз та ВІЛ, не кажучи вже про сексуальне насильство. Єдине, чого вони не втрачають, – це своєї наркозалежності.

Анастасія Рябчук, викладач кафебри соціології НаУКМА, Центр дослідження суспільства:

Те, про що говорили попередні промовці, – це конкретні прояви ширшого явища – криміналізації соціальних проблем. Йдеться про те, що та чи інша суспільна проблема сприймається винятково в ключі законності чи незаконності, себто в кримінальному ключі.

Унаслідок цього ми не звертаємо уваги на інші аспекти, які можуть бути важливими. Наприклад, я працюю з бездомними – однією з дуже криміналізованих соціальних категорій. Проводяться мілицейські рейди, коли бездомних забирають за відсутність документів. Це також стосується інших соціальних проблем – наприклад, міграції. Часто кажуть: нелегальний мігрант. Тобто береться до уваги винятково аспект незаконності, а всі інші аспекти, які можуть бути з цим пов'язані, маргіналізуються. У випадку бездомності це питання безробіття, нерівномірного географічного розташування, коли люди з регіонів, де немає роботи, мусять мігрувати до Києва чи інших великих міст, або питання житлового ринку, цін на квартири, квартирних афер. Так само з мігрантами: питання воєн, біженців, а також нерівномірного економічного розвитку в глобальному масштабі – ці проблеми ігноруються.

З наркозалежними так само: є медичні, соціальні аспекти, які лишаються поза увагою. Натомість усім ідеться здебільшого про те, що наркозалежні роблять щось погане. Так починається моральна паніка в суспільстві, коли шукають цапа-відбувайла для всіх соціальних проблем. Коли ми говоримо про криміналізацію, важливо розуміти, що криміналізується не завжди та діяльність, яка є небезпечною для суспільства. Наприклад, немає нічого незаконного в бездомності як такої.

Чому це явище має місце в суспільстві, чому ми криміналізуємо соціальні проблеми? Тут звучали гіпотези про українську чи пострадянську специфіку, про те, що треба розкривати справи, виконувати звіти, і періодично роблять облави, коли треба про щось звітувати. Так само роблять і з бездомними: їх затримують і приписують їм злочини, яких вони не вчиняли, щоби була краща статистика. Але ми бачимо, що тенденція до криміналізації споживання наркотиків має місце

не тільки в Україні, не тільки в пострадянському контексті, а й у багатьох інших суспільствах. Якби це була специфіка «перехідного періоду», то можна було б сподіватися, що з часом вона втратить актуальність, але ми бачимо, що з часом цього не відбувається. Держави дедалі більше витрачають на кримінальну сферу, на покарання за «злочинну» діяльність, і дедалі більше сфер життя вважаються незаконними. Діяльність, яка сама по собі не є кримінальною, може оголошуватися поза законом – нібито для того, щоб запобігти більшим злочинам. Це політика так званої нульової толерантності. Соціолог Лоїк Вакан пояснює це поширенням неоліберальної політики в економічній сфері, пов'язаної з дерегуляцією економіки в інтересах панівних класів і самосуванням держави із соціальної сфери. Можливо, ви пам'ятаєте, як Світовий банк і Міжнародний валютний фонд рекомендували Україні та іншим пострадянським країнам зменшувати соціальні видатки, кількість працівників соціальної сфери – нібито в нас забагато лікарів, учителів, і треба, щоб їх було менше. Ми бачимо в глобальному масштабі зменшення ролі держави в соціальній сфері. Як наслідок – помітне зростання нерівності в суспільстві, що статистично підтверджено індексом *Human development* та іншими показниками, зокрема даними ООН. Зрозуміло, що внаслідок зростання соціальних нерівностей зростає соціальне напруження, масове невдоволення населення, маємо багато соціальних проблем, які виникають у нижніх верствах суспільства. Держава має якимось реагувати на наслідки такої політики, а наслідком є, власне, посилення каральної сфери. Тому бачимо активізацію каральної держави, як, наприклад, у США, що є лідером як за кількістю в'язнів на тисячу осіб, так і в'язнів загалом. Далі слідує Росія та Китай. Україна – на третьому місці в Європі за кількістю в'язнів на 100 тисяч населення.

Стосовно наркотичної політики скорочення соціальної сфери означає скорочення кількості лікарняних ліжок для наркозалежних. Упродовж 1990–2000 років кількість «наркотичних» ліжок зменшилась на 59 % і сягнула 7 239 ліжок, тоді як кількість осіб, що вживають наркотики, збільшилась в півтора рази і 2007 року становила 155 тисяч. Кількість наркологів зменшилась на 19 %; у державних закладах лікуються 13 % від оціночної кількості споживачів наркотиків. Не всі мають змогу пройти курс лікування, навіть якщо вони цього хочуть. Понад 90 % лікування – фізична детоксикація. Ідеться про те, що соціальна складова державної політики щодо наркозалежних зменшується, держава усувається, аргументуючи це браком фінансування або, а каральна складова відіграє дедалі більшу роль.

Євгенія Закревська, юристка:

Я хотіла би знову повернутися до вищезгаданих підлітків із косяками в підворіттах. Їхня проблема в тому, що в ситуації, коли легкі наркотики на законодавчому рівні прирівнюються до важких, ін'єкційних, знижується межа між такими «наркоманами», і виходить, що діє принцип «косяк веде до шприца». Сам по собі, зрозуміло, не веде, але в нашій країні ці люди ставляться на один рівень. Одна й та сама стаття в Кримінальному кодексі та в Кодексі про адміністративні правопорушення передбачає однакову відповідальність за придбання та зберігання як легких наркотиків (зокрема марихуани), так і важких. Відповідно, в одних і тих самих «бариг» можна придбати і марихуану, і щось важче. Тому що з точки зору безпеки дилера немає різниці, що саме продавати, і так само для «споживача» немає «юридичної» різниці, що придбати і вживати. Тобто якби, наприклад, тютюн був поза законом, то так само правильним було би твердження, що цигарка веде до шприца. Бо курці почали б обер-

татися в кримінальних колах для придбання цигарок і отримали б із юридичної точки зору, а також з огляду на безпеку, однакову можливість придбання цигарок і, скажімо, «ширки». І ймовірність утворення ланцюжка «цигарка – шприц» зросла би. Хоча з медичної точки зору зв'язку як не було, так і немає.

У чому ще проблема, крім зайвої криміналізації? Якщо когось із вас затримали з нелегальною речовиною в невеликій кількості, що не утворює складу злочину (у випадку марихуани – до п'яти грамів), що може далі з вами статися? Є два варіанти. По-перше, затримання за статтею 263 Кодексу про адміністративні правопорушення: *на строк до трьох годин для складання протоколу, а в необхідних випадках для встановлення особи, проведення медичного огляду, з'ясування обставин придбання вилучених наркотичних засобів і психотропних речовин та їх дослідження – до трьох діб із повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання або на строк до десяти діб із санкції прокурора, якщо правопорушники не мають документів, що посвідчують їх особу*. По-друге, затримання за статтею 106 Кримінального кодексу як особи, підозрюваної у вчиненні злочину (в цьому випадку – передбаченого статтею 309, а інколи й статтею 307), коли цю особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення, – не більше, ніж на 72 години. Тобто затримання за підозрою у вчиненні адміністративного правопорушення фактично може тривати довше, ніж за підозрою у вчиненні злочину! При цьому без адвоката і, фактично, без повідомлення родичів. Максимальне покарання за статтею 44 адміністративного кодексу (придбання, зберігання, транспортування, перевезення та виготовлення наркотичних засобів у невеликій кількості) становить штраф до 731 грн або арешт до 15 діб. Проте, поки навіть не відомо, чи

вчинили ви це правопорушення, вас уже мають право затримати за однією лише підозрою на 10 діб. Обґрунтовується це необхідністю провести дослідження виявленої речовини, щоб встановити її кількість (!) і склад. Це призводить до того, що адміністративне затримання часто застосовується, щоб розпочати кримінальне переслідування, або з метою отримання так званого «викупу».

Адміністративне затримання, триваліше за «кримінальне», є взагалі нелогічним і, фактично, антиконституційним. Можливість такого затримання правоохоронцями (без гарантій, передбачених КПК) призводить до частого його використання для здійснення тиску на затриманого та його родичів із метою отримання або необхідних свідчень, або грошей. Велике значення тут має факт невизначеності статусу затриманого: «ззовні» ніхто не знає, за що особу затримано, що фактично вона мала «при собі» тощо. Цією інформацією часто маніпулюють для залякування родичів і підвищення ціни питання. Непоодинокими в такій ситуації є випадки «досипання», чи то пак «маніпулювання» результатами експертизи (зокрема щодо кількості речовини).

За що в таких ситуаціях платять гроші? За те, щоби просто відпустили без складання будь-яких протоколів (хоча, можливо, ішлося лише про адміністративне правопорушення, та часто родичі про це не знають). За те, щоб не було кримінальної відповідальності («не вистачило» кількості) і все обійшлося «адмінкою». За те, щоб кримінальну справу було порушено за частиною 1 статті 309 (зберігання без мети збуту, а не з метою, як за статтею 307). Це можливість «зіскочити» за частиною 4 статті 309 (добровільне лікування) чи отримати умовний термін.

Тобто проблема не тільки в криміналізації частини 1 статті 309, не тільки в тому, що будь-який наркоман вважається злочинцем, а в тому, що наша система працює

так, що межі між адміністративним правопорушенням і злочином у сфері наркотиків майже немає.

Нещодавно Міністерство внутрішніх справ розпочало процес декриміналізації частини 1 статті 309. Це означає, що наявність при затриманні невеликої кількості речовини (більшої, ніж поріг адміністративної відповідальності, але меншої, ніж великий об'єм) не утворюватиме складу злочину, але утворюватиме склад адміністративного правопорушення за статтею 44. Але якщо повторно цю ж людину буде затримано після того, як до неї вже застосовано адміністративну відповідальність, це становитиме повторність, і буде застосовано статтю 309. До чого це може призвести? Фактично тільки до того, що шлях «наркоманів» до лави підсудних стане довшим. Збільшиться кількість адміністративних затримань і постанов про притягнення до адміністративної відповідальності. А потім усі ці люди перебуватимуть під прицілом, у групі ризику. Ми ж не тішимо себе ілюзіями, що після адміністративного правопорушення наркоман перестане бути наркоманом, а планокур не куритиме трави. Це тільки відтермінує й розмиє в часі проблему, але не розв'яже її. Тому я вважаю, що частину 1 статті 309 Кримінального кодексу потрібно взагалі виключити, незалежно від «адміністративної преюдиції». Тобто потрібно повністю декриміналізувати вживання наркотиків. Чому я кажу «вживання», коли безпосередньо слово «вживання» у нас не звучить ані в кримінальному, ані в адміністративному кодексі? Тому що фактично вживати без придбання та зберігання взагалі неможливо.

Проте необхідно залишити недоторканою криміналізацію збуту наркотиків. Для цього потрібно знайти якийсь критерій, що розділяв би зберігання без мети збуту (тобто для власного споживання) і з такою метою. Як це питання вирішено в країнах, де вживання декриміналізовано? За допомогою кількості.

Наприклад, у Португалії не є злочином зберігання такої кількості наркотичних речовин, яка необхідна особі для вживання протягом десяти днів. Проте нас не врятує сама лише декриміналізація, оскільки фактично декриміналізація в Європі реалізована повною мірою лише в Португалії та Чехії. Але в Європі повністю зміщено акценти, тобто фактично застосовується депеналізація. Кримінальна відповідальність за придбання та зберігання існує, але вона не застосовується і не веде до позбавлення волі, навіть якщо факт встановлено, а не тільки, як у нас, якщо стосовно цього є лише підозра.

Але й без змін у Кримінальному кодексі можна багато чого змінити. По-перше, змінити інструкцію щодо обліку злочинів, щоб оперативникам не було вигідно клепати справи щодо наркоспоживачів. По-друге, внести зміни в таблицю невеликих і великих розмірів наркотичних речовин, просто збільшивши поріг «невеликих розмірів», щоб зберігання кількості наркотиків для власного споживання не вважалося злочином. По-третє, переглянути перелік наркотичних і психоактивних речовин. Зокрема, виключити з першого списку першої таблиці цього переліку (особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено) марихуану. По-четверте, треба змінити адміністративний кодекс, що дістався нам у спадок від Радянського Союзу. Власне, статтею 29 Конституції взагалі заборонено утримувати під вартою не у зв'язку з учиненням злочину (тобто адміністративне затримання як таке). І навіть у виняткових випадках, чітко визначених статтею 106 КПК, коли дозволяється без ордеру суду затримувати за підозрою у вчиненні злочину, таке затримання не може тривати більше 72 годин без рішення суду.

Якщо звернутися до практики в Португалії, де вживання наркотиків декриміналізовано вже майже десять років

тому, то результати вражають, навіть якщо вимірювати їх лише зменшенням соціальної шкоди (не беручи до уваги прав самих наркозалежних). По-перше, зменшився загальний рівень споживання наркотиків, зокрема коефіцієнт поширеності наркотиків у віковій групі від 15 до 19 років, що дуже важливо, оскільки саме в такому віці більшість починає вживати наркотики. По-друге, зменшилася кількість злочинів, учинених під впливом наркотиків. По-третє, зменшилася кількість смертей від передозування та кількість ВІЛ-інфікованих. Натомість збільшилася кількість людей, які лікуються від наркозалежності. Вважаю, що це дуже хороший приклад, який можна і треба наслідувати.

Денис Полтавець, лікар-психіатр:

Я хотів би з іншої точки зору поглянути на проблему наркотичних речовин. Треба подивитися на здоров'я як на надтовар. Цінність здоров'я теж може бути описана в економічних характеристиках. Якщо подивимося на практику вживання наркотичних речовин у традиційних суспільствах, то для них це частина здоров'я, благополуччя – насамперед психологічного, а не фізичного.

Психоактивна речовина – це хімічна сполука, яка змінює функції головного мозку та цим призводить до тимчасових змін сприйняття, настрою, стану свідомості й поведінки. Як бачите, будь-яка речовина є психоактивною. Кисень теж може бути психоактивною речовиною: якщо я тут говоритиму не десять хвилин, а сорок, у вас буде дефіцит кисню, а потім ви вийдете на свіже повітря, і кисень спричинить зміну настрою. Міжнародний список психоактивних речовин складається з дуже багатьох сторінок. Світ має справу з кількома тисячами речовин, дія яких спрямована на центральну нервову систему. Як бачите, це дуже багато речовин, а не тільки ті, що в нас вважаються нелегальними.

Уживання психоактивних речовин породжує низку проблем. Перша група проблем – їхній вплив на індивідуальне здоров'я. Цей вплив може бути безпосереднім (стани гострої інтоксикації) та опосередкованим. Безпосередній наслідок залежить від наявності людей, які можуть пояснити, як вживати речовину. До опосередкованих впливів включаємо залежність. Формування залежності як таке не є критичним для людини – ми багато від чого залежні. Критичними є соціальні наслідки залежності, а не сама залежність. Проблема в тому, що через постійне вживання психоактивних речовин відбувається руйнація тонких способів реагування на виклики довкілля, людина втрачає гнучкість, починає реагувати дедалі стереотипніше, типовіше, витісняється із соціальних груп на узбіччя суспільства. Залежність не треба лікувати обмеженням доступу. Треба лікувати з іншого боку, розвитком швидкого реагування на різні життєві ситуації, а без цього обмеження не має сенсу. Було проведено дослідження щодо того, які чинники призводять до відмови від героїну. Виявилось, що відсутність героїну – єдиний гальмівний механізм для припинення вживання. Усе інше не працює.

Друга особливість ситуації з психоактивними речовинами – це те, що вони з'явилися у нас як частина медичної практики. Їхня концентрація в суспільстві підтримується, бо це ліки, які виробляються для наркозу, для психічнохворих, для регуляції нервових функцій тощо. У США близько 50 мільйонів людей на рік вживають антидепресанти, а це теж психоактивні речовини. Тому не можна всерйоз прагнути до суспільства, вільного від психоактивних речовин. Їхній спектр щороку зростає, бо впроваджуються нові ліки.

Тим часом ініціативи законодавців, які з чужих слів переспівують чийсь політику та впроваджують її в нас, призводять до того, що з обігу зникають

необхідні ліки. При цьому таку небезпечну речовину, як фенобарбітал, може купити кожен. Фенобарбітал небезпечніший за героїн, бо синдром абстиненції від нього може спричинити смерть. Тобто наша політика непослідовна, вона базується не на медичному, біологічному знанні, а на міфах, що циркулюють серед правоохоронців. Близько 800 тисяч українців страждають на онкозахворювання. Третина з них, тобто близько 250 тисяч, потребують знеболення. Ці препарати існують у пластирах, таблетках, свічках, але в нас – тільки в ін'єкціях, бо їх легше списувати. Треба також звернути увагу, що середовища споживачів наркотиків перетворюються на басейни, де циркулюють супутні захворювання.

Чи є позитивний вплив психоактивних речовин на здоров'я суспільства? Відомо, що серед постійних споживачів наркотичних речовин високий ризик виникнення психічних захворювань. За допомогою тих чи тих наркотиків люди, які хворіють, знімають розлади, хворобливі прояви. Бо до психіатра йти бояться. Крім того, психоактивні речовини – це інструмент, за допомогою якого людина в сучасному суспільстві має змогу переоцінити цінності. Але не варто розраховувати на панацейний вплив психоактивних речовин у цій сфері.

Олена Кучерук, менеджер Міжнародного благодійного фонду «Відродження», програма «Зменшення шкоди від ін'єкційних наркотиків»:

Наркополітика – це не просто сукупність усіх законодавчих документів, це насамперед практика застосування чи незастосування законів або ставлення до них із боку людей, які приймають рішення. Наркотики супроводжують людство упродовж досить тривалого періоду історії. Вони були й будуть, хай що кажуть люди, які агітують за «Україну без наркотиків». Усі ми в тому чи іншому сенсі є споживачами наркотиків, усі ми користуємося медичною допомогою.

Існують три основні підходи, що визначають політику держави щодо наркотиків. Перший – це легалізація: державне регулювання обігу психоактивних речовин (наприклад, тютюну, алкоголь). У такий спосіб досягається декриміналізація споживання. Другий варіант – прогібіціонізм, тобто повна заборона наркотиків, – репресивний підхід, відомий також як «війна з наркотиками», кримінальне переслідування споживачів наркотиків. Наприклад, у деяких країнах Азії за вживання наркотиків досі передбачена смертна кара. Антинаркотична політика репресивного характеру сприяє розвитку епідемії ВІЛ/СНІДу в середовищі споживачів ін'єкційних наркотиків. І третій підхід – «зменшення шкоди», це прагматичний підхід, мета якого – зменшення ризиків.

Чим характеризується наркоспоживання в Україні? Кількість розладів, пов'язаних із наркотичними речовинами, 1990 року становила 6,2 випадку на 100 тисяч населення. 2005 року цей показник становив уже 22,4 випадку. У результаті війни з наркотиками кількість наркоспоживачів зросла приблизно в 10–15 разів; кількість людей, які живуть із ВІЛ, зросла приблизно в 1 000 разів, спектр доступних психоактивних речовин розширився, зросла кількість отруєнь алкоголем і саморобними психоактивними речовинами, збільшилася «звичаєва наркокорупція» правоохоронних органів. Засуджені за пов'язані з наркотиками злочини на сьогодні становлять до 20 % від загальної кількості засуджених в Україні. Причому 45 % із них – це наркозалежні особи, а не представники наркобізнесу. Від 56 % до 90 % усіх споживачів наркотиків хоч раз відбували покарання у вигляді позбавлення волі. За свідченнями колишніх ув'язнених, від 40 % до 65 % від усієї кількості засуджених вживали наркотики в місцях позбавлення волі, а 46 % із них практикують спільне використання шприців.

Філософія зменшення шкоди виходить із того, що люди вживали, вживають і вживатимуть наркотики. Для цього є безліч психосоціальних причин. Має бути неосудливе ставлення, прийняття того факту, що хтось вживає наркотики. Треба розуміти, що негайна відмова від наркотиків не є першочерговою, а іноді й реальною метою. Якість життя та здоров'я споживачів ін'єкційних наркотиків можна покращити, вони не обов'язково мають бути безпритульними. Визначення зменшення шкоди таке: це політика, стратегії та заходи, спрямовані на зменшення негативних наслідків вживання наркотиків як для окремої людини, так і для суспільства в цілому.

Суть замісної підтримувальної терапії полягає в тому, що людину, яка вживає нелегальні опіати та не може звільнитися від залежності, під лікарським контролем переводять на легальний препарат-замінник тієї ж групи, одночасно із соціальним супроводом. На сьогодні як замісні препарати у світі використовують метадон і бупренорфін. Перевагами замісної підтримувальної терапії є профілактика ВІЛ, покращення кримінальної ситуації, зниження показників смертності від передозувань, покращення загального стану здоров'я споживачів ін'єкційних наркотиків, ресоціалізація наркозалежних.

Хочу повернутися до питання корупції. У цьому випадку ситуація взагалі жахлива, бо правоохоронні органи не просто «кришують» наркобізнес – вони його організовують. Це не просто вимагання хабарів, це фактично організація, коли міліція на своїх «бобіках» розвозить наркотики, змушує наркоспоживачів брати в цьому участь: «Ось тобі доза, і ти мені повернеш це грошима».

Денис Полтавець: Цікаво, що певною мірою всі ми, платники податків, теж фінансуємо цей бізнес.

Олена Кучерук: Ми зрозуміли, що війна з наркотиками неефективна. Правоохоронні органи закручують гайки, а це негативно впливає на охорону здоров'я, на яку їм начхати. Програми зменшення шкоди почали впроваджуватися в Україні з 1996 року як інноваційні та пілотні заходи, а 2000 року вже стали частиною державної Програми з профілактики та подолання ВІЛ/СНІДу. Політика в галузі обігу наркотиків має бути збалансованою, оскільки вона суттєво впливає на охорону здоров'я, передусім на швидкість поширення епідемії ВІЛ/СНІДу серед споживачів ін'єкційних наркотиків і на зменшення рівня доступності знеболення для пацієнтів, які потребують паліативного догляду чи терапії болю.

Із залу: Добрий день, мене звати Антон, я наркоман. Я п'ять років уживав опіати, зараз уже кілька тижнів на терапії.

Олена Кучерук: Замісній?

Антон: Ні. Я проти замісної терапії. На жаль, терапія, яку мені проводять, зараз не сертифікована в Україні. Спочатку – повна детоксикація, потім – препарати, які є повними антагоністами опіатних рецепторів. Тобто це речовини, які повністю блокують опіатні рецептори і не дають змоги, якщо вжив наркотик, щось від нього відчувати. Я не можу назвати імена лікарів, нічого не можу назвати, бо це несертифіковане. У нас в Україні зараз сертифікована тільки замісна терапія.

Анастасія Безверха: Це теж замісна терапія. Просто цей препарат несертифікований.

Антон: Бо цей препарат – повний антагоніст опіатів.

Олена Кучерук: Ну, бупренорфін теж.

Антон: Ні, бупренорфін, вибачте, пре цілу добу, від нього залипаєш... Зі свого досвіду можу сказати. Я приїздив на Червонокацьку, якщо ви знаєте, що це таке...

Олена Кучерук: Це одне з місць у Києві, де проводиться замісна терапія.

Антон: Так. І хлопці просто виносили нам опіати, які використовуються в замісній терапії, отак, з-поза щоки. Ми їх вживали і так, і сьак, а вони отримували гроші. Я знаю, що це неєдиничні випадки, а відпрацьована система, і це легалізація продажу таких наркотиків, як метадон, як бупренорфін, це легалізація продажу наркотиків для наркозалежних людей. Замісна терапія – це злочин. Люди не перестають бути наркозалежними, вони вживали героїн, потім переходять на метадон, а це...

Олена Кучерук: Опіат. Але це ліки.

Антон: Ні, від нього ломка значно сильніша, ніж від героїну, і в нього присадка значно більша, ніж від героїну, але це легально. Натомість, коли я потрапив до тих лікарів, у яких зараз проходжу терапію, вони мені пояснили, що їхня діяльність у нас не просто несертифікована – це протизаконно. Але при цьому ця терапія, як на мене, набагато ефективніша. Антаксон можна пити місяць, а можна й три роки, і при цьому не вживати наркотиків, бо це просто не має сенсу. Але державна політика веде до того, що великі кількості метадрону та бупренорфіну продаються легально, причому за завищеними цінами.

Євгенія Закревська: Замісна терапія потрібна винятково тоді, коли має місце криміналізація споживання. Коли в нас буде декриміналізовано споживання, не буде жодного сенсу в замісній терапії, оскільки її позитивні фактори – це зниження ризику зараження СНІДом

і соціалізація наркозалежних. Усе це відбудеться при декриміналізації споживання наркотиків, коли потрібна буде лише реабілітація. Тобто замісна терапія – це лише один крок, півзахід.

Катерина Міщенко, есеїстка: Замісна терапія потрібна незалежно від декриміналізації споживання, бо споживачі наркотиків часто змушені вчиняти кримінальні злочини для того, щоб купити собі наркотики. Відповідно, замісна терапія допомагає вийти саме з цих кримінальних кіл.

Євгенія Закревська: Але при декриміналізації наркотиків їхня ціна зменшується, і для того, щоб споживати наркотики, не потрібно потрапляти в ці кримінальні кола.

Катерина Міщенко: Я також хочу відповісти на тези Антона. Усі ці корумповані лікарські практики, про які ви кажете, не є проблемою замісної терапії, це структурна проблема охорони здоров'я в Україні. Замісна терапія впроваджується на тлі української корупції, де лікарі не заробляють достатньо.

Із залу: Чи існує в нас можливість декриміналізації споживання шляхом зобов'язання чи рекомендації до приму-

сового лікування замість кримінального покарання? Наскільки це легально?

Євгенія Закревська: Наразі законодавство дозволяє особі, якій інкримінується зберігання наркотиків, добровільно пройти лікування та бути звільненою від кримінальної відповідальності. Але, як мені відомо, це лише формальна можливість, бо далеко не всі охочі можуть це зробити через брак ліжок-місць і взагалі брак реабілітаційних центрів.

Катерина Міщенко: На мою думку, нашу наркополітику творить не лише МВС, а й органи охорони здоров'я, і громадські організації, які працюють у цій сфері. Коли ці інституції зможуть узяти відповідальність за наркотичну політику, перейнявши її в каральних органів?

Денис Полтавець: Це стане можливим тоді, коли в нашій країні з'явиться якийсь медичний спецназ, який зможе силовим шляхом відбити ринок збуту наркотиків у правоохоронних органів. Іншого шляху я не бачу, бо хто при здоровому глузді відмовиться від двомільярдного ринку, який контролюється винятково тобою самим?

Текст розшифрувала Ніна Ходорівська

Політики як гриби

Сергій Жадан

Український політикум як явище системне, закрите й таке, що не реагує на жодні зовнішні подразники, керуючись винятково інтересами самозбереження, у багатьох випадках є надзвичайно цікавим полем для досліджень і аналітики. Візьмімо для прикладу наркотики. У жорстко табуованому українському суспільстві, де наркоманія трактується винятково в перверсійно-негативному або ж асоціально-кримінальному річищі, тема транквілізаторів у політиці могла би викликати неабиякий інтерес. Більше того – час від часу виникають підстави для розмов на цю тему. Проте, з огляду на згадану вище закритість, жодних реальних наслідків чи широкого суспільного резонансу такі розмови не мають, не виходячи поза межі партійної преси та маргінальних інтернет-ресурсів. Хоча тема, повторюся, надзвичайно цікава.

Візьмімо для прикладу хоча б один із аспектів проблеми. Скажімо, наркотики в політиці як засіб тиску та контрпропаганди. Маємо парадоксальну ситуацію: з одного боку, беззаперечним і недовизначним є негативне ставлення більшості населення до будь-яких видів наркотичних речовин. Проте категоричне неприйняття наркотиків дивовижним чином не стає причиною справжніх наркотичних скандалів у політичному середовищі. Попри всі спроби певних стратегів відпіару такі скандали спричинити.

Найпоказовішою тут є історія зоряного київського мера. Вона чи не найбільш яскраво та неприховано демонструє паралельність і взаємовиключеність вітчизняного соціуму та вітчизняного політикуму. Здавалося б, скільки креативних зусиль

було кинуто на те, щоб донести до широких народних мас факт наркозалежності київського міського голови, проте цей факт мало кого по-справжньому збентежив, крім самих креативників, що дало змогу меру-космонавту вдруге перемогти на виборах. Що цілком логічно. Український виборець не сприймає політиків як собі подібних, тож і не висуває до них тих же вимог, що й до сусідів по під'їзду чи колег, із якими доводиться ділити суворі трудові будні в цеху, заборі чи на колгоспних ланах. Відповідно, вимоги, претензії та осуд, які один український виборець готовий адресувати іншому українському виборцю, він зовсім не готовий адресувати представникам політичних сил, за які чи проти яких він голосує. Тому що той-таки київський мер для нього є не співгромадянином із таким самим паспортом, а радше представником якоїсь зовсім іншої цивілізації, космітом з іншими біологічними потребами та морально-правовими вимогами. І коли українському виборцеві натякають, що київський мер торчить по-чорному, український виборець розуміє цю інформацію так: виявляється, цей косміт, який є нашим мером, крім усього іншого, ще й торчить по-чорному. Ясна річ, косміт, який торчить, викликає значно більший інтерес, аніж косміт, який не торчить. А будь-який абстрактний інтерес, як відомо, завжди можна конвертувати в цілком реальні відсотки на найближчих виборах. І жодні – на перший погляд логічні – розрахунки стратегів просто не спрацьовують: український виборець готовий засудити торч рідної мами, проте в ситуації з політичними елітами він від-

мовляється засуджувати чужі залежності, по-своєму справедливо вважаючи, що не можна засуджувати те, що тебе ніяк не стосується.

Чи, скажімо, знаменита історія з харківським наркотрафіком. Здається, лише лінивий не робив заяв щодо наркотичних уподобань і фобій сьогоднішніх політичних лідерів Харківщини. Хто лишень не намагався використати це як убивчий аргумент проти знаменитих харківських державотворців, котрі свого часу сколихнули ютуб своїми передвиборчими обіцянками. Хто лишень не вдавався до цього останнього козира в боротьбі за довірливі душі харків'ян. Проте аргумент жодного разу так і не спрацював. Очевидно, з тієї ж таки причини: харків'яни давно не сприймають місцевої влади як рівних собі за правами та обов'язками співгромадян, до яких можна і варто застосовувати ті ж морально-етичні критерії, що й до скажімо, членів, своєї родини. І «місцеві політичні еліти» давно сприймаються ними як двійко дельфінів із місцевого дельфінарію, як невід'ємний, постійно діючий атракціон, за який не треба доплачувати. Що вони при цьому вживають і на чому сидять, насправді мало кого обходить. Більше того – як і у випадку з мером-космітом, дельфіноторчки мають значно більше шансів на народну увагу, ніж просто дельфіни. Стосується це, зрештою, не лише наркотиків, а й інших слабкостей вітчизняних політиків. Який суспільний резонанс викликав, скажімо, п'яний дебош колишнього міністра внутрішніх справ? Жодного. Хіба що додав йому симпатиків серед молоді. Або які суспільні заворушення спричинила інформація про депутатів-педофілів? Теж жодного. Політично заангажований український виборець так фанатично підтри-

мує своїх і так люто ненавидить чужих, що не потребує жодних додаткових аргументів чи контраргументів. А для тих, хто політикою не цікавиться взагалі, наркотики теж не можуть стати останньою краплею обурення та спротиву, оскільки їхня нехоть до політики та зневіра в зовнішньополітичному курсі країни і без того всеохопні й безберегі. І всі ті викиди шокуючої правди та непривабливої дійсності, які де-небудь на Заході обов'язково супроводжувалися б відставками, страйками та вуличними боями, у вітчизняних реаліях спричиняють хіба що активне переплювання на інтернет-ресурсах і полум'яні тости на партійних звітно-виборчих конференціях. Так би мовити, два світи – два способи життя.

У такій ситуації говорити про інший, статусно-фінансовий аспект проблеми теж не випадає: український виборець до сьогодні вперто оминає тему різкого соціального розмежування, яке розділило країну, і не надто переймається швидким та неконтрольованим нарощуванням підшкірного жиру новою буржуазією. Марно сподіватися, що він, цей виборець, ближчим часом поставить собі запитання: чому згадані вище політичні еліти можуть дозволити собі якісні наркотики, а широкі народні маси мусять перебиватися всякими барбітуратами? І чому за таких умов головним об'єктом боротьби з наркоманією є не продавці елітної дурі, а нещасні вітчизняні планюки з їхніми претензіями на декриміналізацію проблеми?

Адже широкі народні маси насправді мало хвилює, хто, що і за які кошти споживає. Кожен лишається сам на сам зі своїми проблемами, своїми наркотиками та своєю безнадійно розширеною свідомістю.

Про міністрів

Дмитро Гайдук

Оце, значить, зібралися міністри на засідання. Набили файку, пустили по колу та почали обговорювати дуже цікаве питання: на що їхня країна схожа. В смислі, на мапі. Міністр фінансів каже: «На собаку». Міністр транспорту каже: «А мені – так ніби на тюленя». А міністр сільського господарства каже: «Мабуть, на корову, тільки без рогів, і без ніг, і пика зовсім не коров'яча – мабуть, радше бегемот якийсь, ну, я не знаю...». Але це навіть не дискусія, а просто так, по-доброму, сидять дорослі мужики в краватках і обговорюють, на що їхня країна схожа. В смислі, на мапі, конешно.

Але тут за дверима виникає якийсь дисонанс – тупіт, зойки, матюки, – і до зали засідань завалюють троє силових міністрів. П'яні – не те слово. Вгашені наглухо – але на ногах тримаються, руками махають, матюкаються, на підлогу харкають і вимагають грошей на продовження бенкету. Прем'єр-міністр витягає з кишені десять баксів і каже: «Мужики, це все, що в нас на касі». Але силовики... ну, кароче, для них ці десять баксів – як особиста образа. Вони починають качати права, вони кажуть, що їм треба мінімум п'ятдесят, бо інакше вони зараз когось уб'ють чи серйозно попортять.

Така от напружена ситуація. І тоді прем'єр-міністр каже своїм міністрам: «Пацани, ну ви самі бачите. Треба терміново грошей десь вирубити, бо воно ж таке». І всі міністри починають кумекати, де б грошей вирубити.

Міністр фінансів каже: «А давайте нашу національну валюту нахрін скасуємо, і ніякої компенсації за неї давати не

будемо. А залишимо в країні самі бакси. Прикиньте, чувачки, як ми зразу піднімемося! Це ж, блін, – шкода, калькулятора нема, а то я б зараз порахував, скільки це буде, – я навіть зараз відчуваю, що буде дуже дохріна. В смислі, бабок. Дуже дохріна буде».

А прем'єр-міністр йому каже: «А далі що? Ну, зрубимо ми зараз капусту, а за тиждень її проп'ємо-проторчимо, а далі що робити? Як нам потім із курсом долара мухлювати? Ти подумав?». Міністр фінансів каже йому: «Ну... Є різні способи...» – але з його обличчя видно, що він ніхріна не знає, як із курсом долара мухлювати, коли навколо будуть самі долари. І тема його згасає, як бичок у пісуарі.

Тоді міністр транспорту каже: «О! Є дуже кльова тема. Давайте в метро вздовж усіх тунелів прокопаємо пішохідні доріжки. Там торгові місця можна буде в оренду здавати – це перші бабки; а потім, по ночах, коли поїзди не ходять, можна буде людей все одно в метро пускати, щоб пішки ходили, – і от вам другі бабки; а потім, там же, під землею, увесь час ніч, так можна буде цілодобовий нічний режим влаштувати, щоб усі пішки ходили, з ліхтариками, а поїзди в Москву продати, чи туркам на металобрухт – і от вам треті бабки».

Прем'єр-міністр каже: «Круто, конешно. Не, в натурі, круто. На Нобелівську премію тягне. А ще там можна буде влаштувати прокат велосипедів, від станції до станції, і це, прикинь, яка економія енергії! Але...».

І всі одразу розуміють, яке тут «але». Бо ж ясно, що тих доріжок ніхто не ритиме за разом безплатно. А десятьма баксами

за таке діло, звісно, не розплатишся. І тема з пішохідним метрополітеном, попри всю її привабливість, – а кльова, до речі, тема! – відкладається на далеке майбутнє... А зараз, пацани, придумайте, будь ласка, щось простіше.

Ага. Тоді міністр закордонних справ каже: «А давайте з Німеччиною країнами поміняємося. З доплатою, ясна річ: у нас же територія гораздо більша. От вам одразу і бабки, місяць можна гуляти». А прем'єр йому на це: «Воно, конешно, добре. Але хто з тими німцями домовлятися буде? Вони ж по-нашому не розуміють, а тільки по-німецькому – а ти-от, наприклад, по-німецькому вмієш? Зуб даю, що не вмієш». Тут закордонний міністр зам'явся трохи та й каже: «А де таке написано, що я по-німецьки вміти должен? Я, між іншим, і по-англійськи не вмію, і по-нашому є-є-є, та зато дивіться, який я кльовий пацан, не то що всякі ботаніки очкаті. По десять мов знають, а устроїться у житті... не вміють, взагалі, устроїться. А я, якби по-німецьки вмів, то тут не сидів би, напевно, а перегоняв би машини з Німеччини, чи навіть взагалі там працював устроївся би. І жив би, между прочім, гораздо краще...».

Тут усі міністри на нього як наїхали: «Ну, ти, не гони, кароче, як будто ти тут херово живеш!». А він каже: «Не. Я тут не херово живу, хочеться, розумієте, чогось більшого і світлого, в смислі зарплати і взагалі, а його всьо нет і нет, а ведь уже під п'ятдесят, і все життя, щитай, пройшло, і що я в цій житті бачив?».

Усім на хвилинку стає сумно, бо ситуація в усіх майже така сама, навіть у прем'єр-міністра. Але прем'єр – він же не дарма прем'єр. Він витягує «Ватру» з фільтром, закурює й каже: «Так. Які ще будуть пропозиції?».

Тоді міністр сільського господарства каже: «А давайте цукровий буряк заборонимо». Усі зразу: «Ти що? З глузду з'їхав? Цукровий буряк – це ж наша національна гордість, у нас і герб державний під нього

заточений!». А мінсільгосп каже: «Хлопці, не базікайте, а краще подумайте. Згадайте, наприклад, про мак. Колись не був він заборонений – так продавали його на базарі по десять копійок пучок. А тепер ми його заборонили – і який підйом у ціні! Так то ж мак, його в нас поки що не всі люблять. А цукровий буряк усім потрібен – це і самогон, і цукор, і свиноводство, і ще до біса всього іншого. І от, прикиньте, заборонимо його геть конкретно, як мак заборонили, – і одразу буде мінімум десятикратний підйом, причому не на один день, а на віки вічні!».

Прем'єр подумав і каже: «Ну добре. А хто, крім тебе, з цього підйому щось матиме? Ти ж, кароче, – я тебе знаю – ти ж без паяльника в сраці ні з ким не поділишся, навіть зі мною». Мінсільгосп каже: «Дядьку, не гони біса! Нібито я з тобою ніяк не ділюся!». А прем'єр йому: «Не „нібито“, а таки ніяк. Я тут отим мудакам п'яним останню десятку готовий віддати, а ти сидиш мовчиш, і ще в мене „Ватру“ стріляєш!».

Тут мінсільгосп починає обурено сіпатися й верещати: тіпа, нема в нього ні копійки. На стілець вилазить, кишені вивертає, гаманець витрушує. Але прем'єр спостерігає за цим шоу без жодної реакції. А потім каже: «Тепер у шкарпетках подивися».

Далі слідує друга порція обуреного галасу, але в шкарпетки мінсільгосп чомусь не лізе. Утім, прем'єр і не наполягає: вони ж друзі, нащо друзів отак грубо розводити. Прем'єр просто запитує: «Ну, пацани, які ще пропозиції?».

Але жодної пропозиції більше немає. І тільки міністр освіти сидить і загадково посміхається. А потім каже: «А давайте введемо в наших школах шістнадцятибальну систему!».

Від такої заяви всі міністри на хвилинку потрапляють у непонятку. Потім починаються розпитування: в смислі, що це нам дасть у смислі бабок? Міністр освіти глибоко замислюється й каже: «Ну,

в смислі бабок, очевидно, нічого не дасть. Але по приколу».

Тут усі міністри як заржали! І від цієї ржачки троє синіх силовиків, котрі якраз трішечки закуняли, – так от, вони всі троє прокинулися й очі витріщили: чого це, мовляв, усі пацани сміються? А прем'єр підводиться й каже їм: «Отож, хлопці. Короч, обговорили ми наше питання і зрозуміли, що грошей нема та не буде. Ви б краще, ніж ото своїх розводити, на вулицю сходили, у народа настріляли. Бо

в народа бабки явно є, не задарма ж він щодня їсть і п'є! Прижміть його як слід – от і буде вам могорич!».

І от силовики дружно підриваються й залишають залу засідань, а прем'єр набиває нову файку та запускає її по колу. А потім каже міністру освіти: «Ну, шістнадцять балів – це занадто жирно, а дванадцятибальну систему ми таки введемо. Бо, в натурі, по приколу».

І, до речі, вони її таки реально ввели. Не вірите – у людей спитайте.

Це не текст про наркотики

Томаш Пйонтек

Читачко/Читачу, я попереджаю: це не текст про наркотики, а тільки про залежність. Саме залежність, а не наркотики, є проблемою. Знищуючи штахети, ми не уникнемо бійок.

У Польщі залежність трактують як суспільну чи моральну проблему. Хтось вважає, що відповідальним є суспільство – держава, злидні, безробіття, брак виховання, брак суспільних авторитетів і взірців, брак розваг. Інші думають, що залежність є ПРОВІНОЮ залежного, і саме він має бути за неї покараний: тюрмою – за кайф, злиднями – за алкоголізм.

Перші бувають смішними, як комуніст Путрамент і ліберал Тирманд, які в 1950-х роках вважали причиною алкоголізму в Польщі брак танцюльок і гральних автоматів. Якби вони поцікавилися, який відсоток алкоголіків в Америці, де автоматів і дансингів було вдосталь, то з'ясувалося би, що точнісінько такий самий. Відсоток завжди однаковий.

На відміну від перших, другі, «прихильники моральної провини», мають розсудливий і приємний вигляд. Багатьом людям приємно чути, що наркоман чи пияк сам винен у своєму нещасті, тому було б непогано його ще й копнути. Навіщо?

По-перше, чимало людей просто люблять копати своїх ближніх. Добре почуватися кращим за когось. А чужа залежність є для цього ідеальною нагодою. «Погляньте, я п'ю чи курю щось, але я не залежний», тобто я – кращий, маю

силу волі, а отой, котрий лежить на вулиці, вочевидь, сили волі не має, отже, він гірший, він поганий, а якщо він поганий, то його треба копнути, адже треба боротися зі злом. А якщо хтось мені скаже, що я не кращий, а отой – не гірший, а хворий, то я все одно копну, бо хто це тут наважуватися сказати, що я – не кращий?!

По-друге, саме тим людям, які не люблять копати ближніх, властивий неvigідний їм же рефлекс. Коли хтось біля них страждає, вони вважають своїм обов'язком або усунути, або полегшити це страждання. А це відбирає час та енергію, спричиняє озлобленість, адже рідко вдається по-справжньому комусь допомогти, особливо залежному. У суспільстві всезагального суперництва такі альтруїстичні рефлексии – ще більший тягар. Якщо я дбати про інших, хто ж подбає про мене? І тут з'являється ідеологія Моральної Відповідальності Наркомана/Алкоголіка. «Любий, – промовляє вона до якогось Петренка, – ти не маєш піклуватися про цю наволоч. Він отримує заслужене. І дуже добре. Коли відморозить нирки на тротуарі, коли проблюється жовчю, коли його засадять у буцегарню, коли його з'валтує зек ніжкою від табурета, коли він підчепить ВІЛ/гепатит С/гепатит В та інші віруси, коли він помре – то, може, він нарешті зрозуміє, що не можна колотися/бухати. А навіть якщо не зрозуміє, його доля стане пересторогою для інших. І хай він здихає на вулиці, на очах у людей. І хай мас-медіа плюють на нього і лякають ним дітей. Хай він стане прикладом».

Звісно, не кожен ідеолог «моральності» аж такий красномовний, особливо в описі нещастя залежного. Проте на практиці його висновки зводяться до чого: зневажаймо стражденню людину, приречену на приниження, злидні, хвороби, торттури та смерть. І люди погоджуються, бо це приємно чи зручно. До того ж, здається, що це стосується лише відносно нечисленних випадків, які трапляються на вулиці (а хворих набагато більше, тільки на ранніх стадіях вони приховують свою недугу, живуть у родинах – не всі живуть на вулиці, але всі там опиняються). Усе це призводить до того, що більшість поляків визнають рацію «моральної» ідеології.

Але хто насправді має рацію – «суспільники» чи «моралісти»?

Перш ніж ти, Читачко/Читачу, почнеш читати наступний абзац, я дуже прошу – перевантаж свій мозок. На мить забудь усе, що ти знаєш про залежність. Забудь, якщо можеш, і про свої упередження щодо медичних і наукових діагнозів. Зрозуміло, що ми живемо в епоху наукового шуму й наукової продажності. Науковці висловлюються незрозуміло, але кожен каже те, за що йому заплатили. Кожна концепція, кожен концерт має свого Ейнштейна на побігеньках. Тому ми з недовірою ставимося до аргументів, яких не здатні перевірити самостійно. Але саме щодо залежності в науковому середовищі панує дивовижна однастайність. Тим дивовижніша, що не проникає у сферу громадської думки. Чи, можливо, її туди просто не допускають.

Усі визнані авторитети (академічної та клінічної медицини) і майже всі невідомі (східна, нетрадиційна медицина тощо) трактують залежність як хворобу. У цієї хвороби є свої латинські назви, номери в офіційних реєстрах. Іноді, з огляду на різницю в симптомах, алкоголізм відрізняють від наркоманії, а ту, своєю чергою, від інших залежностей (наприклад, азарту). Але майже в усіх випадках перебіг хвороби приголом-

шливо схожий. Мало не кожен залежний упізнає свою життєву історію на графіку «типового перебігу хвороби», наче це просто фізична хвороба з однаковими для всіх симптомами – якийсь грип чи алергія. І, звісно, фахівці вважають, що залежність – це своєрідна алергія. Уже кілька десяти років вони визнають існування органічної вади, через яку конкретна особа не може вживати речовини, які змінюють свідомість, у відносно безпечний і дозволений суспільством спосіб. Незалежно від того, яку суспільну групу ми досліджуємо – привілейовану чи виключену, ця вада виявляється в близько 10 % досліджуваних. Найімовірнішою її причиною є порушення виділення ензимів – серотоніну та (це доволі нове відкриття) орексину. Друга речовина відповідальна за пом'якшення стресу, пов'язаного з припиненням задоволення. Коли задоволення припиняється, завдяки орексину здорова людина відчуває це, як повернення до нормального, нейтрального стану. Залежна людина, позбавлена орексинового парашута, переживає це як падіння у прірву страждання й страху. І це не літературна метафора – ваш покірний слуга сам залежний і знає, про що пише.

Отже, людина з такою вадою намагається якомога надовше розтягнути задоволення, навіть коли воно стає дедалі менш приємним, коли щоразу дорожче коштує, коли перетворюється на джерело страждання. Логічне мислення відступає, тому що паніка, яка виникає через ензимні порушення, є не лише всеохопним відчуттям, а й передусім органічним імпульсом.

Основне медичне визначення залежності було сформульовано вже в 1930-х роках за участі доктора Вільяма Дункана Силкворта, співавтора «Великої Книги» анонімних алкоголіків. Це визначення прийняли всі світові центри, консультації, товариства й рухи (анонімних алкоголіків, анонімних наркоманів тощо), які реалізують так звану Програму

дванадцяти кроків – широко поширену і, що найголовніше, успішну. У формі, розвиненій 1992 року докторами Робертом Морсом і Деніелом Флейвіном, це визначення застосовують такі найважливіші американські медичні й терапевтичні організації, як AMA (Американська медична асоціація) та NCADD (Національна рада з проблем алкоголізму та наркозалежності). Ним послуговуються також інституції та наукові організації, які досліджують не лише здоров'я – наприклад, EMBO (Європейська організація молекулярної біології). У найскороченішій формі це визначення звучить так: залежність – це первинна, прогресуюча, смертельна та невиліковна хвороба.

Первинна, тому що провокує інші хвороби, зокрема важкі й так само смертельні: цироз печінки, серцево-легеневу недостатність, СНІД, вірусне запалення печінки типів В і С тощо.

Прогресуюча, тому що не зупиняється сама собою на якомусь етапі. Її перебіг часом повільніший, часом швидший, але ця хвороба завжди розвивається, завдаючи щоразу більших втрат.

Смертельна, тому що втрачає, зростаючи, завжди призводить до остаточної втрати. Залежні помирають від передозування, похідних хвороб чи наслідків кайфу (наприклад, від «п'яної» їзди чи замерзання).

Невиліковна, тому що її неможливо вивести з організму. Неможливо досягти умов, за яких залежна людина буде здоровою й зможе безпечно приймати препарати, що змінюють настрій. Хворобу можна лише залікувати: хворий дотримується цілковитої абстиненції та працює над своєю слабкістю, над ставленням до задоволення, практикує постійну й надінтенсивну психологічну терапію. Якщо залежність – це органічна вада, то застосування такої терапії можна порівняти з «навчанням кульгавого бігати». Це постійне тренування спокою, самопожертви, скромності, покірності, тер-

піння та віри. Життя з нотатником у руках, постійне вираховування й усування можливих причин страждання – тобто відмова від багатьох речей, які роблять існування кольоровим. Кожен раптовий приплив задоволення є смертельною небезпекою. Живеш лише тими задоволеннями, які треба відповідним чином заслужити, і які приносять стільки ж радості, скільки вимагають роботи, – залишається спорт (але й із ним не можна перестаратися). Необхідно озброїтися асертивністю до оточення, а те, чого не вдасться залагодити асертивно, треба зуміти виплакати в терапевта й на мітингу (зустрічі залежних, які треба відвідувати кілька разів на тиждень). Слід цілковито уникати всього, що асоціюється з наркотиками й алкоголем. Насамперед місць: вулиць, кав'ярень, ресторанів, дискотек, іноді навіть офісів і кінотеатрів (непогано було б виїхати зі свого міста). А крім того, ситуацій (наприклад вечірок), давніх друзів, вигляду пляшок, поліетиленових пакетів і шприців (і навіть схожих за формою предметів); фільмів, у яких люди уживають алкоголь/наркотики; книжок, музики, під яку уживали алкоголь/наркотики чи творці якої відкрито уживають алкоголь/наркотики. А також реклами й логотипів алкоголю (тільки як це зробити, коли реклама пива висить на кожному розі?). Ага, ще треба уникати інтенсивної роботи (тільки як у такому разі прожити?). Усе це вимагає святості, зокрема від терапевта. Немає нічого дивного в тому, що, за статистикою, психологічне лікування малоефективне. Більшість джерел наводять дуже мізерну цифру: лише 3 % залежних вдається залікувати хворобу. Найоптимістичніші статистичні дані свідчать про 10–20 %. Адже відомо: хоч паролімпійські ігри відбуваються регулярно, величезній кількості кульгавих ніколи не вдається побігти.

Описуючи цю хворобу, чимало фахівців додають ще визначення «сильна генетична схильність», або «ймовірно

генетична». Іноді хвороба передається дітям – навіть тоді, коли їх не виховує залежний родич. Генетики досліджують «хромосому залежності». Та часом буває, що з-поміж однопляцевих близнят одне залежне, а друге – ні. У такій ситуації варто було б визнати, що ми маємо діло з генетичною рисою, яка не завжди проявляється у фенотипі (організмі в зовнішній формі/дії), але, попри це, може бути передана далі. Тобто залежність може передаватися за принципом «батько – брүнєт, мама – шатєнка, а син – блондин, удався в діда». Але – увага! – авторитетні науковці наголошують, що «остаточно нічого не відомо», що окремі ознаки вказують на генетичну передачу, а інші – на вплив середовища (у разі природної вади це радше малоймовірно). Ідеться про недосліджений «чинник Х», який викликає залежність.

Чому авторитети суперечать одне одному? Можливо, від страху. Громадську думку вже було оброблено «моральними». Своєю чергою, вразливіша частина суспільства дослухається до «суспільників». Небагато людей готові сказати правду. Той, хто на це наважиться, має бути готовий, що «моралісти» звинуватять його у виправданні зла й «медиалізації гріха», а «суспільники» – у дефетизмі (адже вони вірять, що це явище зникне, якщо виправити суспільство). Ба більше, «чинник Х» звучить таємниче і насправді нічого не означає. Він залишає простір для «вільної волі» (за брак якої наркоманові можна дорікати) та різноманітних гуру (які «виганятимуть Х», скажімо, за допомогою ароматичних паличок).

Можливо, науковці бояться розповісти, тому що суспільство не хоче знати. Але ми – якщо дочитали до цього місця – уже щось знаємо. Порівняймо це зі звичними поглядами, з мовою, якою ми щодня користуємося.

1. Не можна казати: «Він став залежним». Не буває так, що хтось «коловся,

коловся – і потім став залежним». Людина народжується залежною. Чи не кожна десята людина.

2. Ніхто не стає залежним «від чогось». Будь-який наркоман є потенційним алкоголіком, і навпаки (алкоголь – це теж наркотик). Будь-яке задоволення може бути вбивчим. Будь-яке задоволення можна замінити іншим. Якщо навіть забрати у хворого всі наркотики, він знищить себе їжею, азартом, роботою, покупками, сексом за гроші тощо.

3. Не можна казати, що від якоїсь речовини людина «стає залежною» чи «дуже залежною». Дія героїну сильніша за дію марихуани, вона пришвидшує розвиток хвороби в залежної людини. Але не у здорової людини, тому що в неї цієї хвороби немає й не буде. Ваш покірний слуга знав здорових людей, які курили героїн, а потім кинули, бо їм набридло. А залежний уб'є себе навіть травою або поволі перейде з неї на геру. Жодна речовина не відповідальна за залежність, хіба що крім орексину.

4. Не можна казати: «У нього фізична залежність». Будь-яка залежність – фізична, адже вона зумовлена органічною вадою. Те, що люди називають «фізичною залежністю» чи «фізичною ломкою», є так званім абстинентним синдромом, або синдромом відміни. Це невимовні страждання, які супроводжують різку відмову від героїну та деяких інших наркотиків після тривалого періоду вживання.

5. Не можна казати: «Ой, я випиваю щосуботи – отже, я залежний». Залежність не означає регулярного вживання у великих кількостях. Залежність означає, що п'єш і/або вживаєш щоразу більше й частіше, завдаючи собі та іншим щоразу більшої шкоди.

6. Не буває «колишніх алкоголіків/наркоманів». Бувають «тверезі алкоголіки/наркомани». Перетворити залежного на «колишнього залежного» здатен лише Хтось Усеомгутній, але це було б

таке ж диво, як воскресіння Лазаря. І нарешті...

7. Залежність не є «провиною» чи «серйозною соціальною проблемою». Це медична проблема. Ані «моралісти», ані «суспільники» не мають рації. Але – увага! – «суспільники» викликають більше довіри. Довіру викликає не лише їхня соціальна активність, а й її джерело – власне моральність. Саме вони, а не «моральні», репрезентують етику. Цей текст для них. Саме від них можна очікувати допомоги, яка зараз дуже необхідна.

Хоч залежність не є моральною та соціальною проблемою, вона постійно породжує моральні та соціальні проблеми. Нещодавно набули розголосу прояви жорстокості на залізничних вокзалах. Охоронці дістали не просто дозвіл, а навіть наказ бити й знущатися із залежних, які ховалися в залі очікування від холоду. Мас-медіа цитують відгуки захоплених громадян. Ваш покірний слуга бачив і гірші речі. Він бачив залежних, яким поліцейський наказував півгодини лежати на бетоні в двадцятиградусний мороз. Він знав залежного, який пішов у реабілітаційний центр, щоби бути далі від наркотиків і пройти інтенсивну терапію. Поліція вдерлася до визнаної державою клініки Національного фонду охорони здоров'я, виволокла хворого й запроторила його до камери, де всі щодня кололися героїном у вену. Для наркомана в'язниця – це смертний вирок, тому що в буцегарнях уживають наркотики (з вісімдесяти п'яти польських карних закладів лише в тринадцяти є терапевтичні відділення для наркоманів: залежний зазвичай потрапляє до звичайної камери, тобто до камери, де вживають наркотики). Інших хворих суд, замість саджати в тюрму, поблажливо посилає на «громадські роботи», збирати в місті сміття – пляшки, шприци й пакети...

Це відбувається, бо люди вважають, що наркоман/пияк сам у всьому винен, а його страждання стануть прикладом для інших. Найімовірніше, вони сприймають

його долю і його страждання як елемент певного морального та суспільного ладу. Тільки постає питання: звідки нам відомий цей лад? Чи не читали ми про нього в істориків і антропологів, у Гейзинги та Фуко? Вочевидь, для залежних середньовіччя досі не закінчилося. Саме їм сьогодні належить роль колишніх проказаних – бути потворним прикладом страждання, «моральною наукою» для інших. Здорові гидують виключеними і водночас приймають їхнє становище. Страждання належить залежним – то хай вони страждають. Що більше, то краще.

І що з усім цим ми – здорові люди, члени суспільства – можемо вдіяти?

По-перше, трактувати залежних як хворих. «Лежить наркоман», «упав пияк» – викликаємо швидку допомогу. «А що, як швидка не врятує, наприклад, бабцю від інфаркту, бо буде зайнята наркоманом?» А чим наркоман гірший за бабцю? Зрештою, узагалі невідомо, чи вона існує, а наркоман якраз помирає під будинком.

По-друге, поширювати знання. Наприклад, не казати: «Він став залежним». Виправляти, коли хтось так скаже.

По-третє, діяти задля зменшення шкоди. Страждання залежних і злочинність, яка з нього випливає, зменшуються, якщо всюди роздають замісні препарати (як, наприклад, метадон у випадку героїну). У Польщі такі дії наражаються на великий опір: як то – давати наркоманам задоволення?! Про метадон у газетах пишуть таке: «Викрадений із лікарень, небезпечний наркотик потрапляє на вулиці». А насправді метадон узагалі важко назвати наркотиком, оскільки він не викликає ейфорії, не стимулює розвитку хвороби, завдає лише страждань, пов'язаних із відмовою від героїну, і дає змогу нормально функціонувати без героїну. Тому ми безперестанку повторюємо, що наркоман на метадононі – це одним злочинцем менше на вулиці. Єдине серйозне застереження щодо метадонону таке: різка відмова від цього препарату теж спричи-

Політика, наркотики та культурні війни

Адам Лещинський

няє синдром відміни, до того ж, іще більш болісний, ніж від героїну. Доречніше було б роздавати наркоманам обмежені дози героїну, як це роблять у Голландії та Швейцарії. На жаль, проти таких рішень протестують, зокрема, й тверезі залежні. Чимало з них вважають, що нещастя – це стимул лікуватися, а полегшення наркоманові життя сприяє розвитку хвороби. Це дискусійна теза. Зменшення страху в житті хворого точно може сповільнити перебіг залежності. На Європейському з'їзді анонімних наркоманів у Кракові (травень 2006 року) виступив чоловік, який отримав на Заході так звану довічну героїнову програму. Він міг усе життя отримувати від лікаря свою дозу. І саме тоді він вирішив протверезіти. Крім того, не забуваймо, що, принаймні сьогодні, психологічна терапія діє в дуже небагатьох випадках. Невже для створення невеличкої еліти тверезих ми маємо приректи на пекло загал нетверезих?

По-четверте, підтримувати тверезих залежних. Не коментувати чиєїсь абстиненції. Не запрошувати на чарочку, на косяк, на вечір і спільний перегляд «Кримінального читива». Не порушувати в присутності абстинента тем, пов'язаних із випивкою, наркотиками, клубами, розвагами тощо. Не ставити під сумнів чийсь віру – релігійну чи терапевтичну. Перед візитом такої людини сховати пляшки та люльки. Вести тверезе життя, бути therapeutically correct.

По-п'яте, підтримувати правильне лікування. У Польщі панує культ Монару¹, пов'язаний із непорозуміннями й надуживанням. Марек Котанський був святою людиною, але шанують його не тому. Його шанують за те, що він сповідував щось на кшталт провокаційної терапії. Більшість розуміла це помилково: мовляв, нарешті

хтось влаштував табори для дегенератів, із чорною роботою та приниженням. Котанського люблять як погромника, засновника нових Берез Картузьких для наркоманів. Не дивно, що по його смерті чимало монарівських центрів перетворилися на справжні трудові табори. У цьому їм допоміг капіталізм, бо трудові табори цілком прибуткові. На жаль, не для пацієнтів. Їх посиляють на сусідні підприємства, вони гарують у «монарівському темпі», а 80 % їхніх доходів забирає керівництво центру (яке, до того ж, фінансується Національним фондом охорони здоров'я). Ваш покірний слуга лікувався з людьми, які розповідали йому про католицькі центри, де пацієнти є справжніми в'язнями: їх охороняють, вони тяжко працюють на будівництві санктuariїв і не можуть вийти звідти за власним бажанням. Це абсурд, адже лікування залежності вимагає щонайповнішої внутрішньої праці хворого. Навіть залежних в'язнів ніхто не примушує до терапії, вони самі мусять просити – іноді довго, іноді безуспішно – про місце в терапевтичному відділенні.

Ще одним породженням капіталізму є центри-санаторії для дітей багатих батьків, де їх «лікують» масажами. Вони менш жорстокі, але такі ж безглузді.

Насправді залежний, хоч і потребує дисципліни, спорту, фізичної праці й жорсткої безпосередності, крім того потребує доброзичливості та спокою, виховання довіри, чесності й асертивності (що не означає «нахабства»). А передусім він потребує знання. Знання про хворобу, про її етапи й напади, про способи уникання й переживання ломок, стресів, асоціацій та інших небезпек, що загрожують тверезості. Багато залежних навіть не знають, що вони хворі, – вони вірять у власну провину, що знижує їхню самооцінку, і це, своєю чергою, спричиняє повернення до наркотиків.

Ми не мусимо схвалювати проказу. Лікуймо її завжди, коли є змога. Але насамперед приймімо проказаних.

Елвіс приходить до президента

Обідньої пори 21 грудня 1970 року Елвіс Преслі без попередження з'явився біля північно-західних воріт Білого дому. Президент Ніксон, який боровся з наркотиками з 1968 року, планував невдовзі офіційно заявити, що Америка оголошує їм війну. Розпочата в такий спосіб «війна з наркотиками» була найбільшою та найтривалішою в історії антинаркотичною кампанією, яку згодом підтримували наступники Ніксона. Уперше сучасна держава використала в боротьбі всі свої інституції – тюрми, школи, а також армію (як у межах країни, так і за кордоном).

Елвіс прийшов до президента саме у справі наркотиків. Охоронцеві біля воріт він подав шестисторінковий лист, написаний нерозбірливим почерком на папері *American Airlines*. Він висловлював свій захват президентом і пропонував свою допомогу. Зрештою, він чудово для цього підходив, адже: «Культура наркотиків, хіпові елементи, SDS¹, "Чорні пантери" тощо не вважають мене своїм ворогом або, як вони це називають, представником істеблішменту».

Преслі дещо неохочливо додав, що найбільше він прислужився би урядові

як таємний агент з питань наркотиків. Тому попросив про повноваження агента.

Він поселився в готелі неподалік Білого дому під вигаданим прізвищем. «Я залишатимуся тут, доки не отримаю повноважень федерального агента. Я ретельно дослідив проблему надуживання наркотиків і комуністичні методи промивання мозку; до того ж, перебуваю в самому осерді, там, де можу зробити найбільше добра».

Як пише журналіст та історик «війни з наркотиками» Ден Баум², у Білому домі Річарда Ніксона Елвіс зустрів єдиних в Америці людей, які не чули про його легендарні апетити до наркотиків. Один із президентських чиновників зателефонував близькому співробітнику Ніксона Егілу Крогу (якого згодом, під час Вотергейтського скандалу, було звинувачено в координації шпигування за демократами).

– Прийшов король, – почув зі слухавки Крог.

– Який ще король? – здивувався радник Ніксона. – Сьогодні в президентському графіку немає ніяких королів.

– Не божевільний король, а Король. Елвіс. Король рок-н-ролу.

¹ Монар – інтегрована система протидії наркоманії, бездомності та іншим суспільним загрозам, заснована 1978 року в Польщі психологом Марекотанським. – Прим. ред.

¹ Students for Democratic Society, ліва політична організація. – Тим і далі прим. авт.

² У якого я, зрештою, запозичив цю історію. Див. Dan Baum, *Smoke and Mirrors: The War on Drugs and the Politics of Failure*. – Back Bay Books, Boston, 1996.

Невдовзі Елвіс потрапив до кабінету президента (але перед тим охорона забрала в нього кольт 45-го калібру, який він приніс у подарунок). Він виголосив перед Ніксоном тираду проти *Beatles*, яких він вважав «антиамериканським» гуртом.

– Знаєш, – пояснив Елвісу Ніксон, – наркотики вживають передусім демонстранти (*protesters*). Так людей залучають до протестів (*dissent*) і насильства.

– Пане президенте, я на вашому боці, – відповів Елвіс.

Ніксон пообіцяв йому відзнаку. Тоді Король рок-н-ролу зробив те, чого в консервативному й офіційному Білому домі не наважувався робити ніхто, – він обійняв президента й потис йому руку. Персональний фотограф Ніксона так остовпів, що навіть не встиг зробити кадр.

Коли через шість років Елвіс помирав від передозування наркотиків, він усе ще був спеціальним асистентом у Бюро наркотиків і небезпечних речовин (*Bureau of Narcotics and Dangerous Drugs*).

Політична користь страху

Історію візиту Елвіса до президента варто розповісти не лише тому, що вона прекрасна у своєму сюрреалізмі, а й тому, що вона демонструє всю складність і парадоксальність антинаркотичної політики. Ніксон не був першим демократичним політиком, який помітив, що може перемагати на виборах завдяки страху пересічних людей (у своїй знаменитій промові він назвав їх «мовчазною більшістю») перед суспільними явищами, які здаються їм культурно чужими й незрозумілими. Проте він був першим, хто, перетворивши це на єдину ідею політичної кар'єри, досяг такого значного успіху. Його «мовчазну більшість» єднав страх перед контркультурою, комуністичною

агітацією, пацифізмом, сексуальною свободою, деградованими інтелектуалами з університетів, злочинністю та наркотиками. Зловісний геній Ніксона полягав у тому, що він умів змішати в головах виборців уявні та реальні загрози: від кінця 1960-х років наркотики та злочинність справді ставали дедалі актуальнішою суспільною проблемою.

Цей політичний проект виявився надзвичайно успішним: консервативний і антипатичний президент переміг кандидата від демократів і пішов на другий термін. «Війна з наркотиками» була суттєвою частиною цього проекту.

Ніксон захищав цінності «моральної більшості» у прагматичний і цинічний спосіб. Проте його фактична політика щодо наркотиків була набагато гнучкішою та ліберальнішою, ніж політика його наступників, які діяли вже під тиском створеної за президентства Ніксона атмосфери моральної паніки³. Хвиля страху перед наркотиками прокотилася Америкою вже в 1930-х роках, але за Ніксона цей страх назавжди оселився в американські політиці.

Майже одночасно, на зламі 60-х і 70-х років, проблема наркотиків постала і в Польській Народній Республіці (ПНР). Цікаво, що вона виринала в контексті, приголомшливо схожому на американський: влада, яка захищала моральний порядок, боролася з деморалізацією і розкладницькою контркультурою польських хіпі. Насправді їх було не надто багато: за окремими підрахунками, середовище хіпі налічувало загалом менше тисячі осіб, із яких 400 жили в Кракові та Варшаві⁴. У клаустрофобній атмосфері ПНР досить було самої

³ Див. Rick Perlstein. *Nixonland: The Rise of a President and the Fracturing of America*. – Scribner, New York–London–Toronto–Sydney, 2008, p. 652–653.

⁴ Kazimierz Frieske, Robert Sobiech. *Narkomania – interpretacje problemu społecznego*. – Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa, 1987, s. 179–180.

лише їхньої присутності, щоб довести гомулківсько-гєреківських⁵ міщан до моральної паніки.

У соціологічній розвідці, виданій на початку 70-х років Краківським відділенням Польської академії наук, це небезпечне середовище характеризувалося так:

*Хіпі відкидають усі суспільні настанови, нехтують непорушними загальновизнаними моральними принципами, відкидають також працю, вважаючи її чинником обмеження особистої свободи. [...] Рушійною силою експансії хіпі є наркоманія, еротизм і вільне сексуальне життя. [...] Ідейно-програмні принципи хіпі анти-суспільні, антиморальні й антидержавні, вони шкідливі й деморалізують дорослу молодь, зокрема шляхом заохочення її до наркоманії та вільної любові*⁶.

В іншій книжці, присвяченій хіпі, двоє краківських науковців писали, що цей рух сприяє «ворожій діяльності капіталістичних країн». Цю діяльність полегшує наркоманія, бо, як відомо, наркоман зробить усе, щоб знайти наркотик. Тому ним можуть легко маніпулювати чужі агенти – наприклад, змушуючи до шпигунства.

Програмні принципи руху призводять до невизнання держави, її суверенності та кордонів. Вони призводять до занепаду патріотичних почуттів і створюють податливий ґрунт для ворожої ідеологічної діяльності. Отже, потенційна криміногенна функція руху в цьому аспекті полягатиме в тому, що цей рух стане

⁵ Владислав Гомулка – перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) у 1956–1970 рр. Едвард Гєрек – перший секретар ЦК ПОРП у 1970–1980 рр. – *Прим. ред.*

⁶ Див. прим. 4.

⁷ Tadeusz Hanausek, Stanisław Radziejewski. *Hippiści: Kryminologiczne i kryminalistyczne aspekty ruchu hippisów oraz niektóre zjawiska towarzyszące*. – Warszawa, 1975.

Цит. за: див. прим. 4.

базою для всіх форм ворожої діяльності в нашій країні, справляючи розкладницький вплив на одну з головних сил держави – молодь, і закінчуючи шпигунством⁷.

В іншому виданні польські дослідники пишуть про групові статеві акти, до яких нібито призводить уживання наркотиків, а також про те, що наркотики сприяють «гомосексуальним тенденціям». На жаль, автори не пояснюють, були оргії гетеро- чи гомосексуальними, залишаючи це надцікаве питання читачеві уяві.

Отже, ведучи «війну з наркотиками» в ім'я захисту громадського порядку й американських цінностей, Ніксон знайшов неочікуваних союзників у владі Польської Народної Республіки – з тією різницею, що вектор загрози був іншим. У Польщі наркотики вважалися знаряд-дям капіталістичної діяльності, водночас в Америці їх пов'язували з небезпечними лівацькими ідеями.

Якщо вимірювати політичну ефективність цих стратегій впливом на громадську думку, то в обох країнах влада здобула успіх. Відповідно до соціопитувань, проведених у 1970-х роках у Варшаві, аж 76 % респондентів висловили категоричне засудження осіб, «які систематично вживають наркотичні засоби». Одностайніше було засуджено лише участь у колективному зґвалтуванні, зраду державної таємниці, грабіж, крадіжку приватної власності та вбивство. (Утім, варто зазначити: лише 8,2 % поляків вважали на той час, що наркоманів необхідно карати; до проблеми покарання ми ще повернемося).

Влада ПНР намагалася використати проблему наркотиків із політичною метою ще раз. Упродовж перших десяти місяців 1981 року в офіційній пресі ПНР вийшло близько 300 статей, присвячених наркоманії, з яких понад 200 стосувалися польських реалій, – це більше, ніж за весь повоєнний період! Крім того, газети оприлюднювали абсурдно завищену статис-

тику: 1981 року в Польщі нібито було 600 тисяч наркоманів – більше, ніж алкоголіків! Серед учнів шкіл у середньому 40 % нібито вживали наркотики (тоді ж міліція підрахувала, що в Польщі 10 тисяч наркозалежних і 40 тисяч осіб, «які регулярно вживають наркотичні речовини»).

Це був прозорий елемент пропагандистської кампанії, яка мала продемонструвати полякам, що після серпневих страйків і заснування «Солідарності» їхня країна впевнено скочується у прірву. Польща розпадається: у крамницях нічого немає, бракує пального та електроенергії, частішають страйки, поширюється алкоголізм, злочинність і наркоманія. З такої ситуації кожен поляк мав висувати, що країні потрібна «сильна рука», яка відновить порядок. Створення атмосфери небезпеки й відчуття катастрофи є лише дзеркальним відображенням пропаганди успіху. І перше, і друге служить владі.

Чи ефективні репресії?

Важко знайти людину, яка мала би сумніви в тому, що залежність від «важких» наркотиків є чимось поганим і завдає шкоди як наркоману, так і його оточенню.

Однак загальна згода в цьому питанні аж ніяк не означає безумовної згоди з будь-якою запропонованою державою політикою боротьби з цим злом. Така політика – як бачимо з наведених прикладів – узагалі не має керуватися чистою раціональністю, тобто певною сумою суспільних втрат і зисків, але вона завжди є випадковою сукупністю настроїв, страхів, моральних оцінок і різноманітних ігор, розрахованих на здобуття прихильної громадської думки (а в демократії – на наступні вибори). Тому, міркуючи про ведену державою війну з наркотиками, ми маємо відповісти на два запитання, які, хоч і належать до різних сфер, нерозривно пов'язані. По-перше: чи вживання наркотиків підлягає моральному осуду,

і чи варто за нього карати? По-друге: чи криміналізація дасть змогу обмежити поширення наркоманії? Перше запитання належить до сфери моралі; друге стосується технічної проблеми. Залежно від того, як ми на них відповідаємо, ми висловлюємося на підтримку одного з двох типів наркополітики.

Перший тип наркополітики має мілітарно-репресивний характер. Держава визнає злочином уживання наркотиків і володіння ними. Вона запроваджує принцип «нульової терпимості». Вона виходить із того, що курець марихуани, випадково зловлений на вулиці з незначною кількістю наркотику, становить таку ж небезпеку для громадського порядку, як і наркоман, який вбиває порядних громадян заради грошей на наступну дозу. Упіймані торговці та виробники можуть дістати навіть смертний вирок, а держава – задля обмеження доступу до наркотиків – без вагань направляє свою армію за кордон, у країни, звідки вони походять. Панацеєю у розв'язанні цієї проблеми має бути її тотальна криміналізація. Найближчої до ідеалу політикою цього типу була політика Сполучених Штатів, хоча навіть там її не було реалізовано в чистому вигляді⁸.

Друга крайня модель наркополітики ґрунтується на переконанні, що залежність від наркотиків є насамперед проблемою здоров'я, і лише частково – кримінальною проблемою (якщо взагалі нею є). Держава легалізує так звані «легкі наркотики» (наприклад марихуану) і дозволяє їх контрольований обіг (хоча не завжди виготовлення: у Голландії, яка найповніше реалізує цей тип політики, продаж легалізовано, а виготовлення – уже ні). При застосуванні цієї

⁸ У Польщі теж з'явилися каральні проекти. На хвилі страху, викликаного СНІДом, 1992 року з'явився проект закону, який передбачав покарання за володіння наркотиками до п'яти років позбавлення волі. Див. Elżbieta Łuczak. *Narkomania jako problem społeczny*. – Wydawnictwo ART, Olsztyn, 1995, s. 32.

моделі поліція намагається обмежити торгівлю й контрабанду наркотиків, але основну відповідальність покладено на соціальну політику. Ведеться облік наркоманів, адже вважається, що джерело залежності – згубний вплив соціального середовища (наприклад, за статистикою, наркотики вживають люди, виховані в неповних родинах чи у злиднях). У країнах, де виготовляють наркотики, – таких, як Колумбія чи Афганістан, – проводять не збройні кампанії, а соціальні. Замість посилати солдатів, які обприскують плантації з наркотичною сировиною отрутою з гелікоптерів (як робили, наприклад, американці в Колумбії), працівники неурядових організацій переконують місцевих селян, що вони можуть так само забезпечити життя завдяки легальному землеробству (так роблять, наприклад, європейці в Афганістані). Сьогодні найближчою до цієї моделі є наркополітика Європейського Союзу.

Котрий із цих варіантів ефективніший? Прибічникам ліберальної політики щодо наркотиків найважче погодитися з тим, що репресії (особливо якщо вони досить відчутні та послідовні) фактично призводять до зменшення кількості залежних і обмеження масштабів явища. Словом, вони діють, навіть якщо задля успіху слід урахувати чимало застережень (про які згодом). Це ще не означає, що криміналізація є хорошою ідеєю, але цей факт варто відзначити.

На користь репресивної політики свідчить історичний досвід. За даними американської армії, під час Першої світової війни один солдат на 1 500 призовників був залежним від опіатів (які на той час були дуже легкодоступними: до початку XX ст. їх можна було замовити поштою, а заборону імпорту опіуму було запроваджено лише 1909 року). У роки Другої світової війни залежним від наркотиків був уже один призовник на 10 тисяч. Про такі зміни свідчать дані Федерального бюро у справах наркотиків, яке

наводило статистику: на початку 1920-х років на 400 американців припадав один залежний від опіатів, а наприкінці 1930-х років – лише один на 2 100.

Поширення вживання опіатів обмежила жорстка репресивна політика 1930-х років, яка призвела до того, що тюрми – уперше, але не востаннє в історії Америки – були заповнені наркоманами. Після війни Конгрес двічі (у 1951 та 1956 роках) ухвалив іще суворіші закони. У деяких штатах наркоманію трактували як злочин. За офіційними даними, 1958 року в Сполучених Штатах було загалом 42 тисячі (!) наркоманів, із яких половина жили в космополітичному, «розбещеному і зіпсутому» Нью-Йорку.

Може виникнути багато застережень до таких даних. Наприклад, рекордно низька кількість наркозалежних, починаючи з кінця 1950-х років, – наслідок того, що чимало залежних не потрапляли до поліцейської статистики. Аж 60 % із зареєстрованих на той час наркоманів були афроамериканцями. Білі, заможні представники середнього класу, які нічим не вирізнялися на вулиці й не створювали проблем сусідам, могли легко прослизнути крізь поліцейське сито. Часто вони просто не відповідали прийнятому в суспільстві визначенню наркомана. У це визначення ідеально вписувався залежний від кокаїну чорний підліток, але аж ніяк не п'ятдесятирічна домогосподарка, яка надуживала барбітуратами. Війна проти наркотиків мала чітко виражений расовий і класовий характер, що могло впливати на достовірність статистики.

Остання хвиля репресивної політики прокотилася Сполученими Штатами на зламі 80-х і 90-х років, коли злочинність була всі рекорди, а виборці могли щодня й у всіх газетах читати про чергові безглузді вбивства, вчинені людьми під дією наркотиків. Популярний тоді «крек» – призначений для паління кокаїну у формі маленьких кришталіків, що має у 20–30 разів сильнішу дію, ніж його

«нормальна» версія, – давав залежним відчуття ейфорії та відключав гальма. І на той час – що визнають навіть автори, критично налаштовані щодо ідеї «війни з наркотиками», – репресії мали певний ефект⁹.

Проте прибічники покарань забувають, що в кращому разі це була піррова перемога, а в гіршому – ілюзорна. Наркоманів поменшало на вулицях, бо вони сиділи в тюрмах. На це було витрачено чимало коштів, хоч у тривалій перспективі це нікого не наближало до розв'язання проблеми. Було зрозумілим, що колись їх треба буде відпустити – не завжди вилікуваних, часто непристосованих до повернення в нормальне життя. Соціологи вказували ще й на те, що значно зменшилася кількість людей, які вживають наркотики «час від часу». Їх вдалося налякати репресіями. Однак джерелом переважної більшості суспільних коштів, пов'язаних із наркоманією у Сполучених Штатах, є люди залежні, які постійно приймають наркотики – а їх кількість у той самий час не лише не зменшилась, а й збільшилась.

На будь-яку війну потрібні кошти. Частиною плати за «війну з наркотиками» було, зокрема, запровадження законних процедур, які порушували елементарне почуття справедливості багатьох людей. Згідно з упровадженням тоді в деяких штатах «принципом трьох ударів» (*three-strikes law*, що можна перекласти як «з третього разу вдасться»), особу, утретє засуджену за будь-який, навіть незначний злочин, карали суворо й нещадно, непропорційно до її провини. Жертвами цього принципу стали чимало наркоманів, які порушували закон під час наркотичних «ломок».

Побічним ефектом суворої політики криміналізації та репресій стало також

покращення організації підпільного ринку. Під час антинаркотичної кампанії з'явилися потужні й брутальні міжнародні банди, яким у бідних країнах, де вироблялися наркотики, часто вдавалося проникати навіть у найвищу державну владу. На початку XXI століття до великого переліку *narcostates* Латинської Америки долучилася перша африканська країна – маленька Гвінея-Бісау, де контрабанда наркотиків стала майже офіційно визнаним основним джерелом національного доходу¹⁰.

Отже, репресії не розв'язали проблеми. У кращому разі вони відстрочили її наслідки, отримавши за це конкретні суспільні кошти.

Стриманість як раціональний вибір

На жаль, ліберальний варіант наркотичної політики теж не ліквідував проблеми, хоч його вартість була нижчою. Наприклад, виявилось, що легалізація деяких наркотиків зменшує впливи й масштаби наркотичного підпілля, але не ліквідовує його. Нелегальну торгівлю «важкими» наркотиками не було витіснено легальною торгівлею «легкими» речовинами – так само, як легалізація проституції забезпечила проституткам законне страхування та кращі умови праці, але не ліквідувала проблеми торгівлі людьми чи проституції неповнолітніх. Лікування наркоманів виявилось надто дорогим і часто неефективним: у 70–80-х роках до життя без наркотиків поверталися після реабілітації 5–10% наркозалежних. Легалізація «легких» наркотиків вилилася в тривалі дискусії про те, чи викликають вони залежність, і чи куріння марихуани не є іноді прямим шляхом до інших, «важчих» наркотиків.

Пов'язаність схильності до наркотиків із життям у несприятливих суспільних умовах (вихованням у неповній родині, злиднями, безробіттям і безперспективністю) зовсім не виявилася очевидною чи однозначною. Частково цей зв'язок наявний, але річ не лише в цьому. Коли на початку 90-х років соціолог Ельжбета Лучак досліджувала наркоманів у тодішньому Остроленкському воєводстві – типовому сільському й містечковому середовищі, – вона несподівано виявила, що, хоч серед них було досить багато молодих людей із так званих неблагополучних родин (тобто позначених злочинністю чи алкоголізмом, із низькими доходами та освітою), вони не становили більшості. Освіченість батьків молодих наркоманів (усі були молоді, бо мало хто доживав до тридцяти) була вищою за середню в регіоні, а дві третини респондентів не нарікали на свої життєві умови. Цікаво, що серед наркоманів практично не було дітей селян, хоча матеріальні умови життя в селі були набагато гіршими, ніж у місті (сільські діти ходили до міських шкіл, тому доступ до наркотиків не був для них нездоланною проблемою). У 90-х роках у Польщі (а набагато раніше – на Заході) виявилось, що люди середнього класу – матеріально забезпечені, цілком освічені, з активним дружнім і суспільним життям – теж стають наркозалежними, часто сприймаючи наркотики як утечу від стресів на роботі та джерело сильних вражень у монотонному житті, більшість якого вони проводять перед комп'ютерами в офісі.

То лікувати чи карати? Яка політика краща, якщо жодна з них не є ідеальною, жодна не ліквідує явища й кожна спирається на досить непевні передумови?

Якщо міркувати про цю суспільну проблему винятково в категоріях суми конкретних втрат і зисків, найкращу відповідь дасть не соціологічне, а економічне дослідження. Гері Бекер із Чиказького уні-

верситету, лауреат Нобелівської премії з економіки та один із піонерів застосування економічних методів до аналізу соціальних проблем, 2004 року опублікував разом із колегами резонансну статтю на тему наркополітики – «Економічна теорія нелегальних благ» (*The Economic Theory of Illegal Goods*¹¹). У ній після цілої низки математичних графіків і моделей економісти доходили висновку, який варто процитувати:

*Ми порівнюємо виробництво і ціну легального та оподаткованого товару з виробництвом і ціною того ж товару, коли він нелегальний. Ми доводимо, що податок, стягнений із легального товару, міг би забезпечити значніше зменшення виробництва та зростання ціни, ніж оптимальне втілення в життя заборони (optimal enforcement), навіть беручи до уваги те, що виробники можуть піти в підпілля для уникнення податку. Це означає, що ведення війни з наркотиками шляхом легалізації наркотиків і оподаткування вжитку може бути ефективнішим, ніж подальша заборона легального вживання наркотиків*¹².

Висновки Бекера цікаві й з огляду на те, що у своїй публіцистиці, яку він чітко відмежовує від наукової діяльності, він не приховує своїх консервативних поглядів. Крім того, важко уявити доказ, ближчий до раціонального ідеалу обчислення суспільних втрат і зисків, ніж той, який було надано в рамках математичної моделі.

Однак соціальну політику неможливо звести до чистих моделей, бо політика не є сферою чистої раціональності. Страх перед наркотиками походить зі страху, викликаного культурними змінами

⁹ Див., наприклад: Eva Bertram, Morris Blachman, Kenneth Sharpe, Peter Andreas. *Drug War Politics: The Price of Denial*. – University of California Press, Berkeley, 1996.

¹⁰ Kevin Sullivan. *Route of Evil: How a Tiny West African Nation Became a Key Smuggling Hub For Colombian Cocaine, and the Price It Is Paying*. – "Washington Post", 25.05.2008.

¹¹ Gary S. Becker, Michael Grossman, Kevin M. Murphy. *The Economic Theory of Illegal Goods: the Case of Drugs*. – National Bureau of Economic Research Working Paper nr 10976, 12.2004.

¹² Там само, с. 1.

і занепадом суспільного ладу, тому він іде в парі з ненавистю до контркультури. Інший мотив цього страху ще неприємніший. Казімеж Фріске писав¹³:

Наркомани викликають агресію як люди, котрі без докорів сумління користуються радістю, яку – згідно з більшістю чи менш сенсаційними міфами – приносять наркотики, радістю, в якій Ковальський¹⁴, турбуючись про свою цілісність, мусить

собі відмовляти. Вочевидь, дратує та викликає агресію думка про те, що існують такі види радості, щастя чи екстазу, які доступні без особливих заслуг; що існують категорії винагород, непідконтрольні суспільному ладу.

Отже, заздрість? Невже саме це крилося за зневагою порядного громадянина, який байдуже проходив повз наркомана, що лежав у канаві?

¹³ Там само, с. 292.

¹⁴ Ковальський – загальноприйняте означення типового «маленького поляка». – Прим. ред.

Спільний світ людей і наркотиків

Адам Остольський

У мікрорайоні, де я живу, якось раптово зникли всі лавки. Я помітив це одного весняного дня, вийшовши з дому почитати надворі книжку. Я був схильний приписати це якимось місцевим вандалам, але розповсюджувана житловим кооперативом газетка враз заперечила моє хибне припущення. Лавки прибрали навмисне, тому що молодь, яка на них збиралася, допізна пила алкоголь і порушувала спокій решти жителів мікрорайону, зокрема старших. Адміністрація мікрорайону розв'язала проблему в простий, хоч і не зовсім вдалий спосіб. Не знаю, чи вони сподівалися, що молоді люди перейдуть на лавки в сусідньому мікрорайоні – заважати іншим – або взагалі відмовляться від дружніх посиденьок на свіжому повітрі. Хай там як, а молодь тепер обходиться без лавок, спілкуючись стоячи. Можливо, ці зустрічі коротші, але цим людям точно не так зручно, як раніше.

Що спільного ця історія має з наркотиками? Щоб зрозуміти, у чому полягає наркополітика в сучасному світі, ми маємо побачити, що відрізняє проблему наркотиків від інших проблем – таких, як лавки під будинками, бездомність чи одвічне питання собачого лайна на міських газонах. Це практичні питання, які можна розв'язувати в адміністративному порядку, але вони можуть стати причиною політичного конфлікту – суперечки

про спосіб облаштування спільного світу. Чому проблема наркоманії не є для нас просто практичною проблемою? Чому вона не зводиться до питання про те, як має бути влаштовано спільний світ, а неминуче ускладнюється антропологічними проблемами Добра і Зла?

Дезертири зі спільного світу

Наркоманію можна сприймати як «соціальну проблему», аналогічну до інших проблем – таких, як брак житла, безробіття, цивілізаційні хвороби, автомобільні аварії чи забруднення довкілля шумом і вихлопними газами. Наркотики можна вважати речовинами, які змінюють свідомість і можуть викликати залежність – так само, як комп'ютерні ігри, порнографія, алкоголь чи схуднення. Але для сучасних держав наркоманія та наркотики є чимось більшим. Ідеться не лише про те, що публічна політика затирає різницю між наркотиками та наркоманією (не затираючи, однак, у такий спосіб різниці між алкоголізмом та алкоголем чи між схудненням та анорексією/булімією). Адже за цим жестом криється щось більше. У сучасних державах і «наркотики», і «наркоманія» є не лише темою, якою цікавиться політика, а й результатом і елементом сучасної конструкції політичності.

Про наркоманів зазвичай кажуть, що вони перебувають «поза суспільством». Варто трактувати цю метафору серйозно. Наркоманія, як і апотемнофілія¹ чи анорексія, фактично розміщує суб'єктів, яких стосується, «поза» суспільством. Вона є не лише індивідуальним, а й публічним розладом, адже порушує наше переконання в тому, що «всі» ми – самокеровані суб'єкти, які прагнуть зберегти власне життя й здатні до необмеженого споживання. Наркоман – це живий доказ того, що принаймні дехто з нас не такий. І водночас – ходячий аргумент, що й з рештою нібито нормальних громадян-споживачів щось може бути не так. Це не лише проблема зі сфери соціальної психології. Наркоманія порушує раціональність сучасної держави, побудованої на принципі прагнення кожної особистості зберегти власне життя. Вона розхитує символічний порядок ліберальної демократії, яка вимагає колективної ілюзії, що всі ми маємо «вільну волю». Вона порушує запроваджену пізнім капіталізмом догму, за якою споживання – це джерело індивідуальної та соціальної користі. Наркоман не вписується в суспільство, бо викликає підозру, що й інші можуть у нього не вписуватися. У цій ситуації можливі дві відповіді, які дають змогу підтримати усталене уявлення про себе з боку сучасних громадян-споживачів.

Перша відповідь шукає розв'язання проблеми десь між Поліцейським і Психіатром, у грі фізичного виключення та духовної реінтеграції. Її можна сформулювати так: це правда, що наркомани не зовсім такі самі громадяни, як решта, вони є прикладом «ушкоджених» суб'єктів. Але їх можна «виправити», повернути в лоно суспільства. Треба лише добряче їх налякати, ізолювати, і вони або перестануть уживати наркотики, або почнуть лікуватися.

Друга відповідь у чистому вигляді майже не присутня в публічній сфері, але чітко сформульована в лібертаріанських середовищах. Вона змушує розглянути проблему у світлі Ринку. Наркотики – такий самий товар, як і всі інші товари, а наркомани – такі самі споживачі. Це не вони – дезертири зі спільного світу, а спільний світ нераціонально звузив свої кордони, витіснивши наркотики на чорний ринок. Досить легалізувати цей ринок – і проблема зникне.

Поки залежні від наркотиків споживачі можуть купувати й продавати товари, вони мають стільки вільної волі, скільки потребують. А якщо їм хочеться вколоти, ніхто їм не перешкоджатиме – це їхній «вільний вибір». Звісно, поки вони роблять це за власні гроші, а не за кошти платників податків.

Останнім часом лунають голоси, які пропонують новий підхід, що ґрунтується на «зменшенні шкоди» (*harm reduction*). На перший погляд, зменшення страждання не має аж такого захопливого вигляду, як поліцейські чи лібертаріанські рецепти. Воно здається позбавленим пристрасі. Воно не лише не обіцяє остаточного розв'язання проблеми наркотиків, а навіть не пропонує якогось універсального методу, що спрацював би в будь-якому місці й часі. Проте, з іншого боку, цей підхід може бути у чомусь привабливим. Він співзвучний утилітарному духові сучасності та принципу балансу користі й коштів політики, здійснюваної в цій сфері. Змушує ставитися до наркоманії як до соціальної проблеми, а не метафізичного виклику. Це прагматичний підхід, у ньому навіть відчувається легка нотка технократії.

То чому політика зменшення шкоди наражається на такий опір? Можливо, тому, що відмова від остаточного розв'язання проблеми наркоманії суперечить звичній ілюзії, ніби всі ми однакові. Але передусім ідеться про те, що, спрямовуючи наркополітику на більш «цивільні»

рейки, вона позбавила би легітимності «війну з наркотиками», яка триває вже кілька десятиріч.

Що означає ця війна?

Почну з кількох досить випадкових прикладів. Нещодавно в одній польській школі демонтували двері в туалетах, позбавивши учнів та учениць змоги задовольнити фізіологічні потреби на самоті. Причина? Наркотична превенція. Цей приклад, можливо, ще яскравіший, ніж установлення камер, що спостерігають за шкільним життям. Але обґрунтування таке саме: щоб не вживали наркотиків. 1989 року американська армія скинула диктатора Панами Мануеля Нор'єгу. Причина? Він торгував наркотиками. У Колумбії національна армія, підтримувана США, регулярно здійснює нальоти, винищуючи плантації коки, які для бідних землеробів часто – єдине джерело заробітку. Вони воюють не з могутніми картелями, а з беззахисними селянами, не пропонуючи їм натомість жодного альтернативного способу заробітку. Але наркотики – це абсолютне Зло.

У всіх цих прикладах проявляється спільний взірець. «Наркотики» тут не так означають реальні речовини для задурманення, які можуть призвести до залежності, як функціонують у ролі «козирних карт» у руках влади. Гідність і право на інтимне життя, автономія університету, принцип невтручання у внутрішні справи інших держав тощо – усі причини такого роду мусять відступити перед винятковою небезпекою, якою є «наркотики». Водночас та ж держава вирішує, коли наркотики небезпечні, а коли виконують функцію прийнятної валюти. Адже війна з наркотиками не завадила Сполученим Штатам полегшити торгівлю наркотиками афганським моджахедам чи нікарагуанським контрабандистам. У схожий спосіб нині функціо-

нує «війна з тероризмом», яка означає не боротьбу з реальними небезпеками, а творення атмосфери надзвичайного стану. Аналогічно сьогодні «працює» і захист «прав людини». Люди, які підтримували американську агресію в Іраку, бо хотіли, «щоб там більше не було тортур», не були просто дуже наївними. Адже мовою надзвичайного стану, якою вони свідомо чи несвідомо послуговувалися, «тортури» не означають завдання комусь великих страждань, а є одним із визначень того, що роблять їхні вороги.

Між війною з наркотиками (наприклад, у Панамі та Колумбії) і торгівлею наркотиками (наприклад, у Нікарагуа й Афганістані) немає суперечності. Так само, як немає суперечності між порятунком жителів Іраку від тортур і знущанням над ними. Як пише Джорджо Аґамбен, логіка надзвичайного стану полягає саме в тому, що зникає різниця між нормою та її застосуванням. Комусь щось забороняється, комусь дозволяється, а громадська думка мобілізується (або заспокоюється) за допомогою «моральної паніки».

«Наркотики», «тероризм», «тортури» в цих прикладах можна замінити. Вони означають не реальні речовини чи події, а, як я вже зазначав, особливі прерогативи влади. Вони є, так би мовити, означниками надзвичайного стану. Цей надзвичайний стан не конче має походити «згори», утілюючись у законах на зразок Patriot Act. Він може творитися й «знизу» – наприклад, батьками, які переймаються майбутнім і безпекою своїх дітей. У світі, де панує дух хрестового походу, дуже легко забути навіть про власні людські та громадянські права.

У бік звичайної політики

Найбільший виклик, який стоїть сьогодні перед прогресивною наркополітикою, – перетворення наркотиків і наркоманії на практичні проблеми, включені в дискусії

¹ Нав'язливе бажання ампутації власних кінцівок.
– Прим. ред.

про те, яким має бути наш спільний світ. Спробуймо уявити, що наркоманія не вимагає якихось особливих, надзвичайних методів протидії, відмінних від протидії, скажімо, собачому лайну в містах чи хронічному браку житла. Що наркотики – це не якесь абсолютне Зло, а просто один із проблемних, здатних породити чимало страждань елементів світу, в якому ми живемо. Якою могла би бути така «звичайна політика»?

Ця політика має бути диференційованою та чутливою до локального й історичного контексту. Наркоманія – історично змінне явище: змінюються не лише вживані людьми речовини, а й суспільні взірці їх уживання. Поняття «наркотики» надто загальне, щоб могли керувати нашим мисленням. Немає сенсу ставити на один бік марихуану, «компот»² і крек, а на другий – комп'ютерні ігри, алкоголь і схуднення. Те нематеріальне «щось», яке нищить життя анорексичок, набагато шкідливіше за деякі наркотики. Хоч, звісно, набагато важче контролювати його обіг...

Наркополітика також не мусить (хоч і може) цілковито здійснюватися національною державою. Було би так само добре, якби держава визначила широкі рамки, за межі яких не можна виходити, а конкретні рішення ухвалювалися би конкретними містами, повітами чи регіонами. Наразі ми не знаємо, які рішення оптимальні, а може, саме поняття «оптимальних» рішень втрачає свій сенс у такому швидкозмінному світі. Якщо ми певною мірою приречені на експеримент, то, може, варто дозволити більше експериментів меншого масштабу й учитися одне в одного?

² Компот («польський героїн») – виготовлена в домашніх умовах суміш героїну з іншими речовинами (аміаком, ацетоном тощо), винайдена в Діданську 1976 року двома студентами-хіміками. – Прим. ред.

Але насамперед наркополітика має охороняти власні кордони. Якщо заборонено виготовлення і продаж певних речовин, варто пильнувати, щоб заборона не стала причиною образи людської гідності чи обмеження громадянських прав. Слід стежити й за тим, щоби боротьба з наркотиками не була прихованою формою класової дискримінації чи расизму. Якщо дозволено торгівлю певними речовинами, слід подбати про належне регулювання такого ринку: контроль якості, обмеження доступу (як з алкоголем чи порнографією), включення в ціну податків, які враховують суспільні та екологічні кошти виготовлення й споживання цих речовин. Треба також подбати про те, щоб виготовлення й торгівля наркотичними речовинами не приносили непропорційно великих прибутків.

Зменшення страждань (краще говорити про зменшення страждань чи шкоди, ніж про «редукцію збитків») не означає відмови від політики на користь якогось постполітичного «прагматизму». Навпаки, ідеться про визначення специфічно політичного місця наркотиків і наркоманії у спільному світі. Треба відійти від мислення про залежних людей як про дезертирів, яких можна закликати до порядку, або як про нормальних споживачів, «як усі». Для цього ми маємо навчитися будувати спільний світ для принципово різних суб'єктів. Тож прогресивна позиція полягає не в тому, щоби бути «за наркотики» або «проти наркотиків». Тут ідеться не про наркотики й доступ до них, а про створення умов, за яких люди – чоловіки та жінки – зможуть самі визначати форму світу, в якому вони живуть.

Карати замість лікувати

Криміналізація медперсоналу та пацієнтів замісної підтримувальної терапії в Україні

Катерина Максименко, Павло Скала

Упровадження замісної підтримувальної терапії¹ як методу лікування опіоїдної залежності в Україні досі залишається дискусійним питанням, незважаючи на майже шестирічний досвід відповідних програм. Якщо прибічники впровадження замісної терапії переконують, що вона сприятиме покращенню в країні епідемічних умов і зменшенню злочинності, то з протилежного боку лунають перестороги морального характеру, адже замісна терапія сприймається як видача безкоштовних наркотиків.

¹ «Замісна терапія (ЗТ), або замісна підтримувальна терапія (ЗПТ), – це вид лікування опіоїдної залежності, в якому використовують опіатні агоністи – речовини, які мають подібну до героїну та морфіну дію на головний мозок людини; це дає змогу запобігти розвитку синдрому відміни та блокувати потяг до нелегальних опіоїдів. Найширше з препаратів-замінників застосовується метадон. Останніми роками дедалі більшої популярності набуває бупренорфін – препарат зі змішаними властивостями (агоніст-антагоніст)» (Замісна терапія: Аналітичний огляд. – МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», Київ, 2005). В Україні зареєстровані обидва названі препарати. – Тут і далі прим. авт.

Натомість очікується, що наркозалежний має повністю відмовитися від уживання наркотичних речовин. 2008 року в Україні відбулися значні зсуви в напрямі розширення програм замісної терапії, але на сьогодні в багатьох регіонах України ці програми зазнають систематичного тиску з боку місцевої влади та правоохоронців.

Не секрет, що в Україні проблема ін'єкційного вживання нелегальних опіатів є гострою. Точна кількість наркозалежних від цих речовин невідома, але оціночна цифра – близько 178 тисяч осіб, із яких 58 тисяч потребують замісного підтримувального лікування (за оцінками ВООЗ, це 30–40 % від загальної кількості наркозалежних від опіатів)². Ін'єкційне вживання нелегальних наркотиків ускладнене тим, що воно сприяє поширенню небезпечних інфек-

² Дослідження «Оцінка чисельності груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ в Україні». – МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», 2009.

цій, таких як ВІЛ, гепатити В і С, туберкульоз, ІПСШ. Крім того, наркотизація нерозривно пов'язана з криміналітетом і торгівлею людьми (секс-бізнесом). Така ситуація гостро ставить перед суспільством завдання розв'язати проблему поширення нелегальних наркотиків. Це розв'язання може складатися з таких компонентів, як профілактика нових випадків наркотизації, лікування вже наявних, зменшення шкоди від уживання наркотиків і/або кримінальне переслідування діяльності, пов'язаної з уживанням і/або розповсюдженням нелегальних наркотиків. Сьогодні в Україні загострюється конфлікт між підходом кримінального переслідування рядових споживачів наркотиків та підходом лікування.

Суперечка між підходами лікування та криміналізації загалом не є чимось, властивим лише для України. Різні країни по-різному розставляють пріоритети щодо застосування цих підходів для розв'язання проблеми вже наявної наркозалежності. Зокрема, США є прикладом переваги силових дій: у цій країні показник кількості ув'язнених – один із найбільших у світі, і переважна більшість цих ув'язнених – особи, які скоїли дрібні наркозлочини³. Утім, навіть там на замісний підтримувальний терапії перебувають понад 300 тисяч наркозалежних⁴. Водночас частина європейських країн намагається застосовувати переважно підходи лікування та зменшення шкоди. Наукові дослідження підтверджують, що, порівняно з кримінальним переслідуванням, підхід лікування (зокрема й методом замісної терапії) та зменшення шкоди в тривалій перспективі є вигіднішим для

суспільства за співвідношенням витрат і виконання завдань із контролю за вживанням наркотиків, витрат на нелегальні наркотики, пов'язаною з наркотиками злочинністю⁵. Згідно з оціночними підрахунками, кожен долар, вкладений у замісне лікування, заощаджує суспільству щонайменше 4–7 доларів, утрачених через злочинність і процесування карного судочинства. А з урахуванням майбутніх медичних витрат економія становить 12 доларів на кожен витрачений долар⁶. Можливо, найвідомішим прикладом толерантного ставлення до наркозалежних є Голландія, де навіть передбачено спеціальні місця для того, щоб зробити ін'єкцію стерильними інструментами і в безпечних умовах. Аналогічні програми для наркозалежних упроваджуються в Німеччині, Швейцарії, Австралії, Іспанії, Канаді та деяких інших країнах⁷.

Однак європейські країни, які зараз є прикладом толерантного ставлення до наркозалежних, прийшли до цієї політики після тривалих років винятково силового протистояння, доки врешті визнали, що криміналізація як така лише погіршує ситуацію, заганняючи споживачів у тінь, сприяючи ризикованій поведінці наркозалежних і, відповідно, поширенню інфекцій, передчасній смертності; збільшує фінансову привабливість незаконного обігу наркотиків. Наприклад, зміна карної політики на стратегію зменшення шкоди, декриміналізація індивідуального споживання та впровадження замісної терапії в німецькому місті Франкфурті 1992 року сприяли зупиненню поширення ВІЛ і зменшенню

рівня смертності від передозувань⁸. Зараз у містах Німеччини встановлюють пам'ятники наркозалежним, які стали жертвами поліцейських репресій, щорічно відбуваються пам'ятні заходи проти репресивної політики⁹. Україна поки що не користується вже набутим досвідом інших країн, повторюючи вже кимсь пройдени помилки.

Єдино правильного, позбавленого недоліків способу лікування наркозалежності сьогодні не існує. Наявні підходи можна поділити на такі, що повністю відмовляються від застосування наркотичних препаратів у програмі лікування, і такі, що в той чи інший спосіб застосовують такі препарати. До другої групи належить і замісна терапія. Недоліком усіх підходів є те, що опіоїдна наркозалежність як така не долається остаточно, а лише переходить у стан ремісії, і навіть після тривалого утримання від уживання наркотиків можливі зриви. А для значної кількості наркозалежних проблемою є навіть досягнення коротких періодів ремісії. Програми лікування, орієнтовані на повне утримання від уживання наркотиків, є довготривалими й дорогими. На сьогодні в Україні вони не можуть бути масовими, на відміну від замісної терапії. Крім того, замісна терапія дає змогу контролювати залежність хворим із важкою формою залежності, яким абстинентні (*drug-free*) програми не допомагають. У програмах замісної терапії відсоток утримання пацієнтів значно вищий (60–70 %), і лише так ці люди можуть повернутися до повноцінного життя в соціумі,

знайти роботу й налагодити стосунки в сім'ї¹⁰.

Перевага цих програм для всього суспільства полягає в тому, що їх можна ефективно поєднати із запобіганням і лікуванням ВІЛ, туберкульозу, вірусних гепатитів В і С та хвороб, що передаються статевим шляхом. Річ у тім, що в питаннях лікування важких інфекцій головною проблемою для наркозалежних є неможливість пройти повноцінний курс лікування. Особливості вживання нелегальних наркотиків і важке протікання синдрому абстиненції не залишають хворому ані часу, ані можливостей для тривалого обстеження, регулярного та вчасного прийому препаратів і перебування на стаціонарі¹¹. Відмова хворих від лікування або його передчасне переривання спричиняють не лише подальше поширення інфекцій, а й виникнення мультирезистентної форми туберкульозу та стійких до лікування мутацій ВІЛ. Замісна терапія, при якій наркозалежний має щодня відвідувати лікувальний заклад і не мусить витрачати час та кошти на нелегальні наркотики, повністю вирішує проблему відданості лікуванню та дотримання режиму. Світовий досвід підтверджує, що замісна терапія зменшує обсяги ін'єкційного вживання, використання спільного інструментарію, кількість комерційних сексуальних контактів і добре поєднується з антиретровірусним лікуванням ВІЛ, яке має жорсткі рамки відданості лікуванню¹².

Друга вага переваги замісної терапії – це ресоціалізація наркозалежних і вилучення їх із ринку нелегального обігу

³ Кристи Нильс. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца / Пер. с англ. А.Петрова, В.Пророковой. – Москва, 2001.

⁴ Дворяк С., Скала П. Заместительная поддерживающая терапия в Украине: сможет ли общество эффективно противостоять эпидемии ВИЧ/СПИД? – МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2008.

⁵ Caulkins, Jonathan P. et al. Mandatory minimum drug sentences: throwing away the key or the taxpayers' money? – Rand Drug Policy Research Center, 1997.

⁶ Совместная позиция ВОЗ/УООННП/ЮНЭЙДС. Заместительная поддерживающая терапия в ведении пациентов с опиоидной зависимостью и в профилактике ВИЧ-инфекции и СПИДа, П. 44.

⁷ The Global State of Harm Reduction 2010. – <http://www.ihra.net/contents/535>

⁸ Николаи Марион, Хайд Лили. Практика применения метадона во Франкфурте-на-Майне // 13 статей о заместительной терапии. – МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине».

⁹ Роберт Ньюман: «Метадон – это лекарство, которое приносит пользу всему обществу». Интервью // 13 статей о заместительной терапии. – МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине».

¹⁰ Замісна терапія: Аналітичний огляд. – МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», Київ, 2005. Дворяк С., Скала П. Заместительная поддержи-

вающая терапия в Украине: сможет ли общество эффективно противостоять эпидемии ВИЧ/СПИД? – МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2008.

¹¹ Максименко К. Криміналізація споживачів ін'єкційних наркотиків в Україні: причини, наслідки, альтернативи. – «Спільне», №1, 2010.

¹² Farrell, Michael et al. Effectiveness of drug dependence treatment in HIV prevention. // International Drug Policy. – 2005.

наркотиків та пов'язаних із ним злочинів. Зменшення злочинності обумовлене тим, що саме необхідність витратити гроші на наркотики та неможливість через особливості залежності працювати на легальній роботі підштовхують наркозалежних скоювати злочини у сфері власності чи надавати секс-послуги. Обчислення позитивного впливу бупренорфінових програм на кримінальну ситуацію в Україні свідчать, що впродовж 2006–2007 років нелегальний ринок обігу наркотичних речовин утратив близько 27 млн грн незаконного прибутку¹³. Ґрунтовне проспективне дослідження у Великобританії засвідчило, що метадонова замісна терапія позитивно позначається на якості життя залежних від нелегальних опіатів: клієнти програми відчували полегшення проблем, пов'язаних із наркозалежністю, станом здоров'я та соціальним функціонуванням¹⁴.

В Україні досить жорсткі стосовно пересічного споживача норми законодавства про обіг нелегальних наркотиків поєднуються з поширеними протиправними практиками правоохоронців стосовно наркозалежних; ці практики ще й виправдовує загал через поширене в суспільстві дискримінаційне ставлення до наркозалежних¹⁵. З іншого боку, українська держава приділяє замало уваги необхідному лікуванню. Зокрема, на сьогодні кількість наркологічних ліжок навіть менша, ніж 2000 року, – 6 081¹⁶. Причому лікування у відповідних закладах переважно полягає в так званій детоксикації без соціальної та психологічної роботи.

Детоксикацію здійснюють зазвичай за допомогою снодійних препаратів, тобто людина просто під час «ломки» спить, і їй можуть хіба що полегшувати хворобливі симптоми (а можуть і не полегшувати). Після такого лікування близько 90 % пацієнтів повертаються до вживання нелегальних наркотиків упродовж шести місяців¹⁷. Розширення лікувальних програм передбачалося саме за рахунок замісної терапії, на що Україна отримала чималі кошти від Глобального фонду в рамках програми протидії поширенню ВІЛ/СНІДу й узяла урядові зобов'язання.

Загалом історія впровадження замісної терапії в Україні є довгою та небезпроблемною. 2003 року слова «замісна терапія» прозвучали на парламентських слуханнях у Верховній Раді України. Саме за результатами цих слухань¹⁸ і відповідними рекомендаціями 2004 року було розроблено й затверджено Національну програму з протидії ВІЛ/СНІДу на 2004–2008 роки, яка передбачала, зокрема, впровадження замісної терапії для зниження рівня поширення ВІЛ-інфекції серед уразливих груп населення¹⁹.

Перші програми із застосуванням препарату «Еднок» (бупренорфіну гідрохлорид) розпочалися 2004 року за сприяння Програми розвитку ООН. Кількість пацієнтів двох пілотних проектів у Києві та Херсоні становила лише 76 людей. Результати були успішними щодо стабілізації стану наркозалежних та їхньої ресоціалізації: показник утримання в програмі сягнув 70 %, ризикована поведінка зменшилася в чотири рази,

кримінальну активність було припинено повністю²⁰. 2004 року було затверджено Національну програму з протидії ВІЛ/СНІДу на 2004–2008 роки, яка передбачала зокрема й впровадження замісної терапії.

Через високу вартість лікування бупренорфіном і загалом нижчі показники утримання в програмі потрібно було впровадити метадонові програми, де вартість препарату становить лише 60–80 доларів на рік на одну людину²¹. Однак навколо метадону почалася справжня моральна паніка. Особливе занепокоєння викликала властивість ужитого ін'єкційно розчину метадону викликати стан ейфорії. 2005 року силові відомства активно виступили проти застосування метадону в медицині. Головним аргументом була пересторога, що цей засіб потрапить із медичних установ на нелегальний ринок. Причому на той час нелегальний метадон уже контрабандно завозився в Україну у формі порошку для ін'єкцій²². Фактично, правоохоронці визнавали свою неспроможність впоратися з незаконним обігом наркотиків. Громадська організація «Батьківський комітет» протестувала проти «підсаджування їхніх дітей на метадон». У пресі змальовувалися картини із серії теорій світової змови. Деякі політики (Сергій Тігіпко, Олександра Кужель) не гребували використанням паніки навколо метадону для передвиборчого піару. Дозвіл на ввезення в країну метадону як лікувального засобу було отримано лише після Указу

Президента України № 1208/2007²³, підписаного Віктором Ющенком, у якому ставилася вимога виконати зобов'язання перед Глобальним фондом боротьби з ВІЛ/СНІД, зокрема щодо впровадження замісної терапії. Метадонові програми стартували аж у травні 2008 року. Законом України № 1026-VI від 19 лютого 2009 року було затверджено Загальнодержавну програму забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД на 2009–2013 роки, що передбачає розширення програми замісної терапії до 20 тисяч пацієнтів²⁴. Станом на 1 вересня 2010 року на замісному лікуванні метадон і бупренорфіном перебували 5 652 людей, із яких 2 518 мали позитивний ВІЛ-статус, 715 перебували на високоактивній антиретровірусній терапії²⁵ (БААРТ)²⁶. Отже, на сьогодні замісна терапія в Україні доступна лише приблизно десятій частині людей, які її потребують, і лише 7 % із тих, хто перебуває на АРВ-терапії, є наркозалежними.

Здавалося, що з визнанням метадонової замісної терапії на державному рівні проблеми впровадження та розширення відповідних програм залишаться в минулому. Однак того ж 2009 року разом зі збільшенням кількості пунктів замісної терапії та пацієнтів програм почалися систематичні втручання регіональних підрозділів органів внутрішніх справ у роботу лікувальних закладів, переслідування клієнтів і медичних працівників

¹³ Дворяк С., Скала П. Заместительная поддерживающая терапия в Украине: сможет ли общество эффективно противостоять эпидемии ВИЧ/СПИД? – МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2008.

¹⁴ Gossop, Michael et al. Methadone treatment practices and outcome for opiate addicts treated in drug clinics and in general practice: results from the National Treatment Outcome Research Study // British Journal of General Practice. – 1999.

¹⁵ Максименко К. «Криміналізація споживачів ін'єкційних наркотиків в Україні: причини, наслідки,

альтернативи». – «Спільне», №1, 2010.

¹⁶ Зріз наркотичної ситуації в Україні станом на 01.01.2008: Річний звіт. – Український медичний та моніторинговий центр з алкоголю та наркотиків МОЗ України, 1999. – <http://www.damonitoring.net.ua/file/analiz/2008.pdf>

¹⁷ Дуб. прим. 13.

¹⁸ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1426-15>

¹⁹ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=264-2004-%EF>

²⁰ Дворяк С., Скала П. Заместительная поддерживающая терапия в Украине: сможет ли общество эффективно противостоять эпидемии ВИЧ/СПИД? – МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2008.

²¹ Зами́сна терапі́я: Аналітичний огляд. – МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», Київ, 2005.

²² Дворяк С. Поживне середовище для вірусу, або Чому не вдається розпочати лікування наркозалежних метадонем // Зами́сна терапі́я: Аналітичний огляд. – МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», Київ, 2005.

²³ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1208%2F2007>

²⁴ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1026-17&p=1285661705599347>

²⁵ Сводные данные о количестве пациентов программ ЗПТ в Украине на 01.09.2010. – Український інститут досліджень політики щодо громадського здоров'я. – http://www.zapitay.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=423-01092010&catid=54&Itemid=14, 24.09.2010.

²⁶ БААРТ, або АРВ-терапія – лікування, що блокує розвиток ВІЛ і перехід на стадію СНІД; вимагає жорсткої відданості лікуванню, регулярного та довгочасного прийому препарату, що проблематично для споживачів нелегальних наркотиків.

програм. 2010 року ситуація стала взагалі безпрецедентною. Далеко не всі випадки переслідувань пацієнтів і персоналу документуються, але ті, що було зафіксовано, вражають своїм систематичним характером на всій території України.

В Одесі 11–13 березня 2010 року було припинено лікування 200 пацієнтів програми замісної терапії після того, як міліція вилучила медичну документацію та наклала арешт на медичний препарат. Лікаря-нарколога Іллю Подоляна два тижні утримували під вартою, а на окремих пацієнтів чинився тиск із метою надання свідчень проти лікаря. Формальним приводом для дій міліції було те, що через переїзд програми в іншу будівлю в ліцензії на видачу препарату не збігалася юридична адреса. Кілька днів невидачі препарату пацієнтам поставили під загрозу здоров'я і життя цих людей, змусили багатьох повернутися до нелегальних наркотиків і підірвали довіру наркозалежних до державних програм замісної терапії. За окремими свідченнями пацієнтів, такі події мотивують їх прискорено зменшувати дозування, щоб вийти з програми²⁷. Треба розуміти, що вихід із програми для більшості означатиме повернення до нелегальних наркотиків. 3 квітня 2010 року лікар Ілля Подолян був узятий під варту вдруге і, незважаючи на похилий вік (62 роки) і загострення хронічних хвороб, чотири місяці перебував під арештом. Його звинувачено в скоєнні 43-х тяжких злочинів збуту наркотиків за попередньою згодою групи осіб, за що йому загрожує до десяти років позбавлення волі. У 42-х випадках злочином вважається видача бупренорфіну пацієнтам Одеського обласного наркодиспансеру, яка здійснювалася відповідно

до наказів Міністерства охорони здоров'я та Загальнодержавної програми з протидії ВІЛ/СНІД, затвердженої Законом України в лютому 2009 року²⁸. Численні звернення громадськості та міжнародних організацій до МВС, МОЗ, Генеральної прокуратури та прем'єр-міністра не дістали швидкої реакції на відверте перевищення правоохоронцями міри запобіжного заходу щодо лікаря. Лише після чотирьох місяців ув'язнення лікаря було відпущено під підписку про невиїзд рішенням Апеляційного суду Одеської області²⁹.

Аналогічна ситуація склалася в Тернополі: 12–13 січня 2010 року 70 пацієнтів тернопільських обласних наркологічного та протитуберкульозного диспансерів було затримано Тернопільським райуправлінням міліції. Пацієнтів безпідставно утримували під вартою від чотирьох до десяти годин, незаконно піддавали процедурі фотографування та дактилоскопії. При цьому ВІЛ-позитивні пацієнти не мали змоги приймати ліки, пропуск прийому яких є вкрай небажаним. Стосовно лікаря-нарколога Тернопільського наркодиспансеру Ярослава Олеандра було порушено кримінальну справу за видачу медичного препарату пацієнтам, що кваліфікувалося міліцією як кілька десятків тяжких злочинів із розповсюдження наркотиків. Після численних звернень із боку громадськості лікаря було відпущено з-під варти під підписку про невиїзд³⁰.

В Івано-Франківську 10 липня 2010 року пацієнта було арештовано у дворі його будинку після того, як він повернувся з програми, де прийняв препарат замісної терапії у формі рідини. На пацієнта вдягли наручники та підкинули йому

гроші й таблетки метадону. У відділку йому пропонували визнати за собою винуватину в незаконному продажі наркотиків. Свідком арешту була чотирирічна донька затриманого, якій було завдано психологічної травми. Згодом лікар програми підтвердив, що в той час усім пацієнтам таблетки розчиняли в теплій воді, а отже, пацієнт просто не міг їх винести³¹.

Упродовж вересня–грудня 2009 року міліція затримувала всіх 50 пацієнтів Сумського обласного наркологічного диспансеру, багатьох із них – неодноразово. Усі затримані пройшли дактилоскопію, фотографування та аналіз сечі на наркотичні речовини³².

У травні 2009 року в Запоріжжі після вилучення винесених пацієнтами з Центру СНІДу чотирьох пігулок бупренорфіну загальною вагою лише 0,00915 грама лікаря-нарколога та медсестру з погрозами доставили у відділок і протримали там вісім годин. На них чинили психологічний тиск із метою отримання зізнання в збуті наркотичних засобів; медикам не дозволяли користуватися туалетом. Їхнім родичам не були повідомлено про затримання. У подальшому звинувачення не підтвердилися³³.

У Полтавській області було зареєстровано понад 30 скарг від пацієнтів замісної терапії про незаконні дії стосовно них із боку працівників міліції. Зокрема, у вересні 2009 року співробітник Жовтневого районного відділу УМВС України в Полтавській області намагався без пояснень затримати пацієнта програми просто в приміщенні лікувального закладу. У відповідь на зауваження медперсоналу висловлював неповагу та застосовував ненормативну лексику. Ще

однією провокацією було доставлення міліцією затриманого пацієнта до лікувального закладу з вимогою видати його дозу препарату на руки співробітникам міліції. Після відмови медиків пацієнта відвезли назад до ізолятора, не дозволивши прийняти препарат, і більше не привозили³⁴.

За інформацією Миколаївського обласного благодійного фонду «Нове сторіччя», у Миколаєві в 2008–2009 роках неодноразово та з порушенням процесуальних норм здійснювалися обшуки за місцем проживання пацієнтів програми замісної терапії; особові огляди пацієнтів програми на виході з лікарні; залякування пацієнтів та їхніх близьких із метою залучення до негласної співпраці; незаконні вимоги до медичного закладу щодо надання списків пацієнтів. У Южноукраїнську в червні 2009 року співробітник Відділу боротьби з незаконним обігом наркотиків Южноукраїнського РВ побив пацієнтку біля її будинку. У Вознесеньську в серпні 2009 року пацієнта програми було затримано на три доби. Міліція використала абстинентний синдром хворого для схилення його до «співпраці» і отримання свідчень про інших пацієнтів³⁵.

Особливо цікавий випадок – тривала офіційна перевірка в серпні–жовтні 2009 року в Харкові аптечної бази державного підприємства «Ліки України», яке централізовано постачає та розподіляє між територіальними лікувально-профілактичними закладами метадон і бупренорфін. Через надмірний психологічний і бюрократичний тиск із боку працівників Управління боротьби з незаконним обігом наркотиків ГУ МВС було затримано відправку кількох партій метадону, що негативно вплинуло

²⁷ Інформація надана пацієнтами та/або лікарями програм замісної терапії в Україні на умовах повної анонімності, тому має трактуватися як припущення, які потребують компетентної перевірки. Новини: http://atv.odessa.ua/news/2010/03/20/metadonoviy_skandal_2438.html, http://atv.odessa.ua/news/2010/03/15/metadonoviy_skandal_2273.html

²⁸ В Україні зростає тиск міліції на медиків та їхніх пацієнтів: Прес-реліз прес-конференції 3.06.2010. – МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

²⁹ <http://www.aidsalliance.org.ua/cgi-bin/index.cgi?url=/ru/news/all/0281>

³⁰ Див. прим. 28.

³¹ МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні». Лист голові Комітету з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та іншим соціально небезпечним хворобам МОЗ України Черенько С. О. «Про системні факти втручання територіальних підрозділів органів внутрішніх справ України у роботу програм ЗПТ» від 09.12.2009. – № 1770 від 10.12.2009.

³² В Україні зростає тиск міліції на медиків та їхніх пацієнтів: Прес-реліз прес-конференції 3.06.2010. – МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні».

³³ Див. прим. 31.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

на реалізацію програм замісної терапії в усій Україні. Пізніше виявилось, що працівники, які здійснювали перевірку, зокрема керівники УБНОН, були викриті СБУ як міжрегіональна злочинна група у сфері наркобізнесу³⁶.

Бюрократична надзарегульованість ліцензування та роботи програм замісної терапії може використовуватися правоохоронцями для притягнення медичних працівників до адміністративної та/або кримінальної відповідальності. Прикладом є вже згадуване «порушення умов ліцензування в Одеському облнаркодиспансері», з якого й почалися переслідування програми.

Можливість подвійних трактувань наказів Міністерства охорони здоров'я дає змогу висувати медикам звинувачення в нецільовому призначенні наркотичних засобів і вимагати фінансових стягнень за використаний препарат. Як приклад можна навести двозначні трактування умов постановки пацієнтів на диспансерний облік. Згідно з методичними рекомендаціями «Замісна підтримувальна терапія в лікуванні із синдромом залежності від опіоїдів», затвердженими наказом МОЗ № 645 від 10 листопада 2008 року, «постановка на диспансерний облік є добровільною, тому без згоди пацієнта поставити його на облік персонал КРП не має права»³⁷. Водночас у цьому наказі є посилання на спільний наказ Міністерства охорони здоров'я, Міністерства внутрішніх справ, Генеральної прокуратури та Міністерства юстиції України № 306/680/21/66/5 від 10 жовтня

1997 року «Про затвердження Інструкції про порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини», відповідно до якого «підставою для постановки на облік таких осіб [...] є встановлення діагнозу „наркоманія“, „токсикоманія“ або „стан наркотичного сп'яніння“»³⁸.

Якщо трактувати замісну терапію як таку, під час якої пацієнти вживають наркотичні лікарські засоби на законних умовах і при цьому не вживають додатково нелегальних наркотиків, то їх справді можна не ставити на облік. Проте за відповідної політичної волі виникає можливість подвійного трактування: видачу препарату особам, які не стоять на обліку, можуть розцінити як недоцільне призначення препарату й вимагати від медиків фінансової компенсації, що може сягати кількох сотень тисяч гривень³⁹. Тому тепер в Україні всіх пацієнтів замісної терапії ставлять на облік, хоча на початку програм їм було обіцяно анонімність⁴⁰. А медиків у такій ситуації теоретично може бути притягнено до відповідальності і за «недобровільну» постановку на облік. Отже, для медичного персоналу єдина можливість уникнути такої подвійної відповідальності – будь-що отримувати від кожного пацієнта «добровільну згоду» поставити його на диспансерний облік.

Варто зазначити, що перебування на диспансерному обліку певною мірою обмежує пацієнта в правах: він не може керувати автотранспортом, частина

робіт і вакансій стають для нього недоступними, пацієнт має регулярно проходити диспансерний огляд, втрачається конфіденційність і загалом людина живе з «тавром наркомана». Природно, що більшість пацієнтів воліли би уникнути таких ускладнень⁴¹.

Звісно, наведені факти негативно позначаються не лише на лікуванні наркозалежності, а й на розв'язанні дотичних проблем: пацієнти повертаються на ринок нелегальних наркотиків і до кримінальної діяльності, переривають лікування ВІЛ і туберкульозу, що призводить до подальшого погіршення епідемічної ситуації. Ставиться під питання розширення й саме існування програм замісної терапії, загострюється проблема браку медичних кадрів для такої роботи.

Одним зі значних негативних наслідків втручання правоохоронців у роботу лікувальних закладів є порушення довіри між медперсоналом і пацієнтами програм замісної терапії, а довіра є основною передумовою успішного лікування. Окремий приклад недовіри – зміна медперсоналом майже всіх програм замісної терапії способу застосування препарату. І метадон, і бупренорфін ввозяться в Україну у формі таблеток (препарати «Метадол» та «Еднок»). Це уможливило винесення препарату за межі лікувального закладу окремими пацієнтами. Оскільки медперсонал так чи так може бути притягнуто до відповідальності, якщо за межами лікувального закладу в пацієнта знайдуть пігулку, доводиться розтирати таблетки в порошок і розчиняти у воді. Для прискорення розчинення іноді використовують узагалі окріп. Усе це не лише переобтяжує роботу медперсоналу, а й ускладнює пацієнтам прийом ліків: препарат дуже гіркий на смак, викликає нудоту, болі в шлунку; за словами пацієнтів, зменшується тривалість його дії⁴².

На сьогодні медперсонал програм замісної терапії не захищений від тиску ані з боку правоохоронців, ані з боку тих наркозалежних, які можуть порушувати дисципліну. Медики можуть опосередковано понести відповідальність за винесення препарату пацієнтом (що може кваліфікуватися як умисне розповсюдження наркотиків медиком), вони зазнають тиску з боку оточення, органів місцевої влади. При цьому медперсонал знає, що деякі пацієнти програми співпрацюють із міліцією, повідомляючи органам про все, що відбувається. Крім того, вони усвідомлюють, що під тиском міліції пацієнти можуть дати проти них будь-які свідчення. Якщо в програмі багато пацієнтів (до 200 людей), медперсоналу стає важко проконтролювати ситуацію, бракує охорони. За випадки крадіжок і хуліганства в околицях лікувальних закладів, де проводиться терапія, перед громадою також доводиться відповідати медикам⁴³. Очевидно, що такі умови можуть призвести до дефіциту кадрів і неякісного лікування. А пацієнтам, крім видачі препарату, необхідні психологічне та соціальне супроводження, регулярні медичні обстеження та лікування супутніх захворювань.

Описана ситуація може стати на заваді подальшому розширенню програм замісної терапії в Україні. Зокрема, лікувальні заклади, які ще не мають ліцензій на видачу препарату, але медичні послуги яких затребувані споживачами ін'єкційних наркотиків, найімовірніше, і надалі уникатимуть відкриття програм замісної терапії. Адже на сьогодні впровадження замісної терапії на території лікувального закладу залежить від доброї волі його керівництва і не є обов'язковим. У таких закладах, зокрема в наркологіях, немає як таких штатних одиниць, які мали би проводити замісну підтримувальну терапію. Наприклад, в Одеському міському центрі СНІДу ВІЛ-позитивні нар-

³⁶ В Харківке задержаны высшие милицейские чины, занимавшиеся наркоторговлей. – 12.10.2009. – <http://korrespondent.net/ukraine/events/1114268>

³⁷ З повним текстом наказу та затверджених ним рекомендацій можна ознайомитися тут: <http://www.lिकासoft.com.ua/index.php/component/lica/?base=1&id=x000C845E>

³⁸ З повним текстом наказу можна ознайомитися тут: <http://www.lिकासoft.com.ua/component/lica/?p=0&base=1&menu=20057&u=1&type=1&view=text>

³⁹ Постанова про порушення кримінальної справи за ст. 367 ч. 2 Кримінального Кодексу України та прийняття її у своє провадження, винесена 16.08.2010 р. слідчим прокуратури Малиновського району м. Одеси в рамках кримінальної справи № 053201000128 щодо заступника головного лікаря КУ «Одеський облнаркодиспансер».

⁴⁰ Інформація надана пацієнтами та/або лікарями програм замісної терапії в Україні на умовах повної анонімності, тому має трактуватися як припущення, які потребують компетентної перевірки.

⁴¹ Див. прим. 40.

⁴² Див. прим. 40.

⁴³ Див. прим. 40.

козалежні не можуть пройти лікування в стаціонарному відділенні через те, що не отримують там замісної лікувальної підтримки⁴⁴. Загалом в Україні станом на 1 червня 2010 року тільки шість регіональних Центрів СНІДу впровадили програму замісної терапії, охоплюючи при цьому лише 291 ВІЛ-інфікованого пацієнта⁴⁵. І це при тому, що станом на 1 січня 2009 року під диспансерним наглядом в Україні перебували 91 717 ВІЛ-інфікованих осіб, а станом на липень 2010 року серед кумулятивної кількості зареєстрованих в Україні випадків ВІЛ 58 % становили споживачі ін'єкційних наркотиків⁴⁶. Якщо ситуація не зміниться, до 2014 року лише внаслідок ВІЛ/СНІДу Україна втратить 472 тисячі громадян працездатного віку, середня тривалість життя чоловіків скоротиться на 2–4 роки, жінок – на 3–5 років⁴⁷.

Для усунення та подальшого запобігання названим вище негативним проявам необхідно вжити цілу низку заходів, зокрема:

- припинення кримінального переслідування медперсоналу за виконання ними посадових обов'язків;
- уведення в обіг рідкої форми наркотичних препаратів для унеможливлення їх несанкціонованого винесення пацієнтами;
- аналіз усієї регулятивної документації з метою спрощення процедур і унеможливлення подвійних трактувань,

з окремим роз'ясненням із боку МОЗ неоднозначних пунктів;

- затвердження протоколів лікування наркозалежних пацієнтів, які зобов'язували би надавати їм специфічну для їхньої хвороби медичну допомогу та виключали би можливе свавілля з боку медперсоналу;
- обов'язкове впровадження замісної терапії в усіх спеціалізованих закладах, чиїх послуг зазвичай потребують наркозалежні (Центри СНІДу, тубдиспансери, шкірвендиспансери);
- упровадження замісної терапії в закладах системи виконання покарань та досудового слідства для забезпечення безперервності лікування затриманих та унеможливлення використання їхнього синдрому абстиненції для вчинення на них тиску;
- збільшення кількості медичних закладів, де можна отримати терапію, з одночасним скороченням кількості пацієнтів в одному місці для запобігання можливим конфліктам із населенням;
- упровадження в лікувальних закладах штатних одиниць персоналу для роботи в програмах замісної терапії (зараз усе залежить від доброї волі керівництва закладу та зовнішнього фінансування);
- інтеграція програм замісної терапії з іншими видами лікування, необхідними наркозалежним, і профілактикою хвороб із метою покращення загальної епідемічної ситуації;
- упровадження охорони пунктів видачі препарату для уникнення можливих конфліктів пацієнтів із медиками та позбавлення медперсоналу необхідності охороняти наркотичний препарат від незаконного винесення.

Але для втілення всього вищезазначеного необхідна політична воля як вихідна умова. Наразі ж систематичні втручання правоохоронців у роботу лікувальних закладів і формування на місцевому рівні негативної громадської думки щодо замісної терапії змушують сумніватися, чи наявна в Україні така політична воля.

Політика наркопроекцій

Катерина Міщенко

На початку 2000-х припинило своє існування невелике поселення Палермо, розташоване на мальовничій північній околиці Одеси. Палермо годі шукати на картах України, у довідниках; і навіть італійські алюзії не допоможуть зрозуміти, чим був цей район, і що там відбувалося впродовж недовгих десяти років його існування.

Свого часу сюди здійснювали паломництво люди з усієї України, а також із сусідніх країн. Палермо було місцем літньої, ба навіть перманентної відпустки, тут можна було знайти їжу, нічліг, одностудію, а для деякого – і таких було багато – поселення стало останнім придулом: сюди приїздили зі знанням того, що дороги назад не буде.

Від решти Одеси Палермо відокремлював місток, під яким проходили залізничні колії – цими двома дорогами до поселення сходилися люди. Щоранку з вікон будинків «по той бік» було видно, як вони, немов сомнамбули, – жінки, чоловіки, підлітки, часто з побутовою технікою в руках, – сунули до Палермо, щоб здійснити там своє жертвоприношення й дістати те, без чого не могли жити. Увечері дехто прошигував назад тим самим містком чи по колях – щоб ніхто не помітив, щоб можна було розчинитися в темних провулках і уникнути затримання міліцією.

Якщо вважати наркозалежну поведінку тратою себе, то бодай якась абстрактність цієї думки розпадається – на її місці лишаються реалії Палермо: коли більше нічого було запропонувати

за дозу, можна було віддати в рабство себе, включитися у виробництво та збут, домашнє господарство або ж просто – деколи з ланцюгом на шиї – робити те, що заманеться хазяїнові.

Географія Палермо, подібно до його реалій, теж є цілісним текстом. Сьогодні на місцевій центральній вулиці Колгоспній стоїть чимало порожніх будинків, та багато з них ще з тих часів оточені парканом зі скляними скалками вгорі – запобіжні заходи проти надокучливих гостей, ладних на все. У центрі – пам'ятник Шевченку. Навколо самого поселення завжди чатувала міліція, яка традиційно борсалася у вирі власних вагань: чи брати гроші за вхід до омріяної зони, чи обшукувати усіх перехожих, чи проводити рейди в наркобаронських маєтках, чи ліпше заселитися в колишню квартиру нині покійного наркомана.

Наркотики та всі пов'язані з ними явища фактично локалізувалися в невеличкому районі міста, тут довгий час не було ліхтарів, для мешканців сусідніх мікрорайонів Палермо було темним ворожим лісом, до якого не пускали малих дітей, і про який воліли мовчати в країні, попри міжнародну славу цього поселення. Унаслідок журналістських розвідок і репортажів, активності місцевих спільнот, зміни керівництва в органах внутрішніх справ район поступово занепав, торгівці роз'їхалися, паломники порозходилися. Однак Палермо, ця скарбниця кримінальних хронік, лишилося незвіданим осередком формування образу залежної людини.

⁴⁴ Див. прим. 40.

⁴⁵ ВІЛ-інфекція в Україні: Інформаційний бюлетень № 34. – Український центр профілактики і боротьби зі СНІДом МОЗ України, ДУ «Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського АМН України», Центральна санітарно-епідеміологічна станція МОЗ України, Київ, 2010.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ «Україна досягне всіх Цілей розвитку Тисячоліття, крім однієї – подолання епідемії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу», – заявив у ході саміту ООН виконавчий директор Міжнародного Альянсу з ВІЛ/СНІД в Україні Андрій Клепиков. // Прес-реліз МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні». – 23.09.2010. – <http://www.aidsalliance.org.ua/ru/news/pdf/un/prrel.pdf>

Попри те, що Палермо – це місто, яке належить минулому ніби так само, як і зубожіння та зневіра 90-х, цей образ лишається актуальним, лише мігрує між полюсами злочинності, слабкодухості, аморальності чи хвороби. Саме такими уявленнями оповите тіло наркозалежного. Вони, немов медичні бинти, міцно стискають його, аж немає змоги їх розмотати.

І, мов дослідники-єгиптологи, лікарі, соціальні служби або релігійні активісти ретельно вивчають забинтовану муміфіковану істоту, свого наркомана, якому потрібна допомога, якого треба вилікувати, який припустився страшної помилки.

Невтаємниченим у питання бурхливого повсякдення наркозалежної людини уявляються худорляві персонажі з драматичним надломом у біографії, сповнені творчих потенціалів, герої з блиском в очах, які багато чого бачили, бачили більше, аніж це може собі дозволити твєрезе око. Чи примарні такі уявлення?

Чи наркомани нам просто сняться? Чи, може, вони сняться навіть самі собі?

У соціальному просторі об'єкт, який сниться, не наділений власним голосом. Тож різні групи сновидців укладають йому до рота короткі місткі послання, перетворюючи привласнений об'єкт на суцільність різнорідних висловлювань:

80% наркозалежних жінок зазнали в дитинстві чи підлітковому віці сексуального насилля;

я – кончений наркоман, мабуть, заслужив на все це;

наркомани – це хворі люди, яких порятовують правильні ліки;

наркоманія – гріх;

вірус імунодефіциту чи рак унаслідок гепатиту С – кара господня;

відомо: якщо наркомани грабують квартиру, вони ніколи не залишають свідків.

Де серед цього хору голос людини, про яку стільки всього сказано, на яку стільки всього витрачено, на якій стільки виграно?

Звісно, така поліфонічна безпорадність залежної людини робить її вразливою перед правоохоронними системами. Бачимо, як одна криміногенна група – міліція – методами тортур, фабрикивання справ, затримання й тиску криміналізує іншу – споживачів наркотиків. В Україні така жорстока взаємодія є найоб'ємнішою, принаймні за кількістю витрачених ресурсів, відповіддю на проблеми наркозалежності. Звісно, за корупцією, удаванням, але таким бажаним порядком, статистикою та контролем годі розгледіти одну лише просту людину.

Однак репресивні заходи, що ґрунтуються на забороні й залякуванні, при-таманні не тільки методам роботи служб правопорядку. Чого варте саме лише слово «профілактика», яке в активному лексиконі має чи не кожен чиновник, відповідальний за молодіжну політику чи роботу з наркоспоживачами. Це вельми ультимативне слово говорить про значно більше, ніж просто «запобігання» чи «інформування». Ідеться саме про нагляд і виправлення, а ще про зведення проблеми лише до її медичного аспекту, який підтримує ілюзію того, що залежність – це простий, лінійний механізм, із чіткими причинно-наслідковими утвореннями, а робота із залежністю так само може здійснюватися за певною розробленою схемою, прийнятною незалежно від соціального, економічного чи культурного контексту.

Наркозалежним в українських умовах нав'язано почуття провини, саме воно стало платформою для наркополітичних чи наркодопоміжних заходів. І нема куди подітися від цього почуття.

Перебування в наркодиспансері, так само, як і у в'язниці, призводить до того, що людина залишається наодинці з речовиною, доступ до якої, з огляду на українську соціо-економіко-культурну ситуацію, не обмежено. Державні структури клінічної допомоги разом із самими залежними старанно працюють над сценічним обра-

зом наркомана, унаслідок чого соціальний грим змивається ще важче.

Замаскованому чи «зашифрованому» наркоспоживачу сьогодні пропонують замісну терапію – спосіб поглянути на свою проблему з медичної точки зору, дістати замісник – ліки замість шкідливої вуличної субстанції. Водночас замісна терапія послаблює почуття провини перед суспільством: завдяки їй з'являється можливість почати життя поза «кримінальним» світом. Але й тут виструнчилися рядами обмеження – у пересуванні, у споживанні, у порушенні правил. Чи подужає все це людина з кількарічним стажем споживання наркотиків? Недарма саме «стажем», бо життя, що становить невпинний цикл «пошук грошей – пошук речовини – уживання – пошук грошей», – це більше, ніж звичайний стрес на роботі. Після таких шалених перегонів не тільки із соціумом, а й із самим собою, потрібен відпочинок і, мабуть, передусім відповідь на запитання: а що тепер? Чим сповниться нове, інше життя? Як покинути всіх друзів і знайомих, які все ще перебувають у шаленій динаміці, в одвічному пошуку?

Брак психіатричного супроводу в усіх сферах «наркодопомоги» призводить до того, що робота спрямовується не на умови існування та потреби людини, а на боротьбу з наркотиком у тій чи іншій формі.

Дуже переконливу відповідь-заготовку на поставлені вище запитання пропонують центри реабілітації. Оскільки побудова реабілітації – справа складна й дорога, міжнародні структури зосередили свою діяльність у сфері «зменшення шкоди», а українські мають важливіші справи, то серед інституцій, які засновують реабілітації, переважають релігійні секти, які, зокрема, активно виступають проти замісної терапії та інших форм прийняття залежності. Вони радо розкривають свої обійми усім зневіреним за умови, що ті погодяться на вкорінення християнських цінностей і відкинуть своє минуле, щоби повністю реконструювати

власну особистість. У їхній свідомості має встановитися міцний стрижень віри. Тягар відповідальності за самого себе знято, а він був дуже важкий, немає ж бо ані слів, ані співрозмовника, щоби повідати про себе, побачити, відшукати в собі ключі до багаторічних питань. Натомість у свідомості оселяється авторитет, а якщо він ще й співрозмовник, то завжди такий, що має рацію та є зразком норм поведінки. Отож прихожани мобілізуються, їхнє життя впорядковується, і не можна мати ані сумніву в правильності такого порядку речей – бо так прорікає есхатологія зриву й повернення до хаосу минулого.

Де почалися і де закінчилися репресії в цьому спектрі можливостей для наркозалежного зупинитися й перепочити?

Тисячі тисяч людей бояться звернутися до лікарні, навіть у межевих ситуаціях, або ж їм відмовляють у медичній допомозі, їм доводиться переховуватися від усього світу, вони ненавидять себе так само, як і речовину, що стала для них ближчою за будь-яку ідею чи кохану людину. Репресивність умов існування наркозалежного в українському суспільстві вийшла далеко за межі міліцейської чи державної політики, позаяк саме суспільство створило такий потужний механізм (само)репресії, що кожен окремий індивід, опиняючись наодинці зі своєю залежністю, збирає всі свої пожитки і, готовий до жорстоких випробувань, прямує до свого Палермо, аби там загинути.

Отак і тоді дорогами того поселення, тієї землі, з якою було пов'язано стільки сподівань, проїжджав мікроавтобус, міліцейський «штатний катафалк», і вивозив трупи, що лежали просто на порожніх присадибних ділянках. На тілі тодішнього Палермо чинилися незмінні до сьогодні маніпуляції: приготування, торгівля, рабське поневолення, насильство; а згодом там увімкнулися ліхтарі, з'явилася лікарня, соціальний пункт і, звісно, тривала боротьба зі злочинністю, а почасти – боротьба з людиною.

Наркомани на городі

Українські фільми про наркотики

Олексій Радинський

У радянському кіно тема наркотиків вкрай рідко виринала з початку 1970-х років. Наприклад, сюжет детективу Герберта Раппапорта «Коло» (1972) побудований навколо крадіжки сорока кілограмів опіуму із заводського складу. Утім, глядачам не пояснювали ані того, навіщо цей опіум злочинцям, ані того, навіщо цей опіум народу, себто народному господарству. Перша поява наркомана на радянському екрані сталася у фільмі Суламій Цибульник «Інспектор карного розшуку» (1970, Кіностудія ім. Довженка): арештований радянською міліцією персонаж, якого грає Лесь Сердюк, потерпає від ломки, а глядачам демонструють вилучений у нього чималенький шприц.

Протягом 1980-х тема наркотиків надзвичайно поширилася в радянському кіно: від чорнушно-пропагандистських «Трагедії в стилі рок» Савви Куліша та «Мафії» з циклу «Слідство ведуть знавці»¹, через «Голку» Рашида Нугманова до «Двох капітанів-2» Дебіжева та Курьохіна – однієї з перших (пост)радянських апологетик змінених станів свідомості.

За кілька років наркотична тематика пройшла карколомний шлях від тотальної демонізації – через поступові намагання «олюднити» радянських наркоманів – до всезагального прийняття психоделічної оптики в кінематографі 90-х. Та, замість аналізувати неосяжну тему наркотиків у (пост)радянському кіно, звернімося до одного з її епізодів, а саме до фільмів про наркотики, створених на території України² протягом останніх 25 років.

Добірка фільмів, об'єднаних за суто територіальною ознакою – місцем виробництва, у сконцентрованій формі втілює перетворення уявлень про наркоманію в масовій свідомості. Із середини 1980-х Київська кіностудія ім. Довженка починає активно продукувати фільми на наркотичну тематику, реалізуючи ідеологічну настанову на висвітлення цього донині табуованого питання. Цей процес триває протягом 1990-х, насамперед завдяки фільмам режисера Григорія Кохана – колишнього чільного виконавця партійно-ідеологічних замовлень, «українського Роджера Кормана». Уже з початку 2000-х наркозалежні представлені в українському кіно ширше, ніж

будь-яка інша соціальна група, – передусім завдяки фільмам плодovitого наркозалежного режисера Олександра Шапіро. Що уможливило таку еволюцію?

«Вантаж без маркування» (1984)

Перший із радянських фільмів, повністю присвячених боротьбі з наркомафією, – «Вантаж без маркування» Володимира Попкова – було створено 1984 року на Кіностудії ім. Довженка. Зав'язка сюжету від початку свідчить про те, що проблему наркомафії в цьому фільмі потрактовано як зовнішню, чужорідну, «імпортовану» в СРСР міжнародним наркобізнесом. «Вантаж без маркування» розпочинається сценою зустрічі двох міжнародних наркоділків, які уособлюють карикатурні радянські уявлення про західний high life, при цьому розмовляючи завченими фразами ламаною англійською. Інтрига фільму полягає в тому, що чужоземне судно мусить доставити до маріонеткової держави Мантії загадковий вантаж без маркування, який після викриття має скомпрометувати міжнародну репутацію цієї країни та призвести до зміни політичного режиму. Замовник операції вимагає, щоб судно з вантажем без маркування на своєму шляху зайшло до радянського порту попри «величезний ризик», що одразу викликає панічні побоювання виконавців. Причина цього маневру проста: за словами наркоділків, суднам, які виходять із радянських портів, «більше довіряють митники», і це збільшує шанси доставити вантаж без маркування до Мантії. Під час рейсу капітан судна відмовляється заходити в радянський порт, і його накачують наркотиками. Одразу після прибуття в радянський порт судно викликає підозри портових митників (у ролі одного з них дебютував у кіно актор Олексій Горбунов).

Показово, що проблему наркомафії у «Вантажі без маркування» показано

саме очима прикордонників: наркобізнес, згідно з цією логікою, є винятково проблемою капіталістичних країн, а проблема наркотиків у Радянському Союзі зводиться до пильності прикордонної служби, що перешкоджає навіть не імпорту наркотиків у СРСР, а їх контрабанді через радянський порт до третьої країни. У такий спосіб Радянський Союз постає територією, «вільною від наркотиків» не лише фактично, а й потенційно: у міжнародних ділків навіть не виникає думки про можливість збуту наркотиків у СРСР, адже сама потреба зайти до радянського порту неабияк їх настрашила. Вантаж без маркування (що містить, зрозуміло, наркотики) є чистим «макгафіном» у розумінні Хічкока – сюжетним елементом, що запускає драматичну дію, лишаючись при цьому пасивною, самодостатньою складовою, яка сама по собі ніяк не впливає на перебіг подій. У цьому фільмі наркотики постають непристойною підкладкою міжнародної політики, провадженої ворожим ідеологічним табором: головною метою злочинної операції є навіть не збут партії наркотиків, а компрометація небажаного уряду.

Картину світу, створену у фільмі «Вантаж без маркування», можна описати не лише формулою «СРСР без наркотиків», а й «наркотики без наркоманів». Згідно з цією оптикою, наркотики – це щось на кшталт занесеної інопланетними прибульцями незнаної речовини, чия функція та причина надзвичайної цінності лишаються загадовими. Цілковито позбавлені виміру насолоди, наркотики постають чистою концентрацією економічної вигоди в капіталістичному світі, а тому, за логікою сценарію, просто немислимі в СРСР. Зрештою, ця логіка чудово відображена у вірші, виголошеному персонажем Олексія Горбунова наприкінці фільму, після переможної сутички з наркомафією:

¹ Показово, що саме ця серія виявилася останньою в серіалі «Слідство ведуть знавці» – енциклопедії радянського злочинного світу. – *Тут і далі – прим. авт.*

² Або тих, чия дія відбувається на території України.

*Валюты нет, и нет марихуаны,
От контрабанды прибыль
– круглый ноль.*

*Стоит на страже от намерений
обманых*

*Социалистический таможенный
контроль.*

«Дорога до пекла» (1988)

Ставлення до наркотиків як до чужорідного зла докорінно змінюється в наступному створеному в Україні фільмі на наркотичну тематику. «Дорога до пекла» Миколи Засєєва розпочинається з епізоду, в якому на телевізійному екрані демонструються масштаби світової епідемії наркоманії. Закадровий голос коментує нарізку кадрів, покликаних скласти враження про реальність наркотичної війни на Заході (при цьому практично весь матеріал цього епізоду взято не з новин чи кінохроніки, а з американських бойовиків із переслідуваннями та стріляниною). «Наркотичний спрут охопив своїми щупальцями найбагатшу (sic! – *авт.*) країну Заходу – Сполучені Штати Америки», – каже коментатор. – «У світі понад 48 мільйонів наркоманів. У нашій країні, за останніми даними МВС, – 51 тисяча зі встановленим діагнозом і ще 130 тисяч споживачів наркотиків. Хто вони, наркомани? Переважно – учні вищих професійних училищ, молоді робітники. Найнеблагополучніші регіони – окремі області України, Приморський край, Середня Азія». Після закінчення передачі виявляється, що вона демонструвалася в міліцейському відділку журналістам, які зібралися там на прес-конференцію. Відповідь міліцейського полковника на перше ж запитання («У чому соціальне коріння наркоманії?») пояснює дискурсивну зміну, що відбулася з часів «Вантажу без маркування»: «Ми, на жаль, замовчували проблему. Протягом багатьох років ми дурили самих себе –

у нас, мовляв, такого не може бути, адже це там, у них, на Заході. А проблема є, ви бачили. Гостра. Соціальна».

Соціальне тло радянської наркоманії у фільмі відтворено в демонізованій формі, що межує з ненавмисною карикатурністю. Наприклад, в одному з епізодів наркоділок патетично відмовляється приймати в дівчини як оплату за дозу орден Слави її діда, натомість відправляючи її заробляти гроші на панелі; кав'ярня, де збираються наркомани, називається «Червоний мак»; препарат, навколо якого обертається сюжет, – винайдений радянськими вченими засіб «Антинар», що в дивовижний спосіб виліковує від наркозалежності. Препаратом цікавиться закордонна фірма, яка пропонує співпрацю директору радянського хімічного НДІ. Як виявляється, «Антинар» потрібен пов'язаним із міжнародним наркобізнесом західним ділкам лише для того, щоб вигідно збувати цей засіб в умовах дедалі більшого поширення наркозалежності.

«Дорога до пекла» – один із перших фільмів, що впритул зображують радянських торговців наркотиками. Щоправда, робить він це в навидовижу комічний спосіб (в одному з епізодів наркодилер, навсібіч роззираючись, кровожерливо примовляє: «Посадить бы малолеточку на иголочку»). Курйозність цього фільму закладена в самому його форматі: «Дорогу до пекла» було створено на замовлення Держтелерадіо СРСР у двох серіях, а сценарного матеріалу, вочевидь, ледве вистачало на одну. Режисеру Миколі Засєєву³ довелося розтягувати екранний час, подовжуючи тривалість чи не кожного плану на кілька зайвих секунд, що створює ледь уловимий ефект наркотичного заціпеніння на рівні дієзису самого фільму. Зйомки «Дороги до пекла» відбувалися здебільшого в Ужгороді, що дало змогу включити до фільму

³ Згодом він знеславився одіозним телесеріалом «Чорна рада».

кілька «закордонних» епізодів, знятих на місцевій натурі (наприклад, за Чехію правлять руїни Невицького замку). Попри те, що наркомафія в цьому фільмі теж має виразно «імпортований» характер, очевидним прогресом для вітчизняного кіно є зображення високопоставленого середньоазійського партійного чиновника в ролі очільника наркотичної піраміди. Образи наркоділків у цьому фільмі є вершинними взірцями радянського *pulp fiction*: міжнародну наркопосередницю зіграла Людмила Гурченко, а в епізодичній ролі основної ланки контрабандної схеми знявся видатний закарпатський театральний режисер Віталій Дворцин.

«Дрянь» (1990)

Після приголомшливого успіху фільму Рашида Нугманова «Голка» (1988) з Віктором Цоем у головній ролі Кіностудія ім. Довженка не забарилася з власною реакцією на включення наркотичної тематики в репертуар радянського жанрового кіно. Фільм «Дрянь» режисера Анатолія Іванова не лише частково відтворює сюжетні ходи знаменитого казахського фільму, а й є мимовільним коментарем до політичної географії радянського наркобізнесу. Це виявляється вже з перших кадрів фільму, коли головний герой у виконанні Олега Фоміна приїжджає на львівський вокзал поїздом Москва–Ташкент. Звісно, просторовий вимір на сюжетному рівні є цілковито анонімним: дія відбувається в неназваному місті, у типовому every-place радянського кіно, знятому здебільшого в Києві та Львові, але розташованому, згідно із сюжетом, десь між Москвою й Ташкентом. Саме в Середній Азії – місці дії фільму «Голка» – розташоване гніздо радянської наркомафії, яке має бути знищене головним героєм на ім'я Валентин. Його історія надзвичайно схожа на історію Моро у виконанні Цоя

з фільму «Голка». Повернувшись до рідного міста, Валентин виявляє, що його сестра стала наркоманкою, і вирішує покарати винних у цьому.

Найпоказовішим у контексті криміналізації наркоманії в Україні є епізод, де головний герой приходить до міліції з проханням знайти його зниклу сестру. Міліціонер відповідає фразою, що втілює пізньорадянський обивательський гнів щодо невідповідності наркотичного законодавства реаліям: «Чи ти знаєш, що в нас, за законом, споживання наркотиків не є злочином?». Цікаво, що саме після цієї розмови відбувається coming out Валентина як героя бойовика: він жорстоко розправляється з корумпованими міліціонерами просто у відділку, опиняючись у такий спосіб по той бік закону (закадрова пісня Жанни Агузарової «Чудесная страна» додає цьому епізоду консервативного фрондерства).

«Дрянь» у певному сенсі вивертає послання фільму «Голка». Якщо Моро у виконанні Цоя і до контакту з наркобізнесом не був надто законослухняним, то ситуація Валентина протилежна: він – колишній військовий, який служив в Афганістані, що неминуче мало вплинути на його ставлення до закону. Валентин починає порушувати закон лише тоді, коли бачить, що той не відповідає його уявленням про справедливість. У цьому сенсі «Дрянь» є одним із проявів консервативного світобачення, що протягом 1980-х і 1990-х спричинило неабиякий розвиток жанру бойовика в усьому світі⁴. Зіграний Олегом Фоміним герой цього фільму – ідеальна кінематографічна паралель до образу стихійного народного борця з наркоманією, найкращим утіленням якого є славнозвісна пісня Сергія Кузьмінського «Наркомани на городі».

⁴ Найпослідовнішим утіленням консервативного бажання, для якого чинні закони постають злочинно ліберальними, є серія фільмів про Рембо.

Афганське минуле головного героя фільму «Дрянь» варте пильнішої уваги, ніж може здатися на перший погляд. Як відомо, саме війна в Афганістані та її наслідки для психіки радянських солдатів спричинили, серед іншого, надзвичайне поширення протягом 1980-х років наркоманії в СРСР. Головного героя фільму неодноразово звинувачують у тому, що під час перебування в Середній Азії він занедбав свою родину, що призвело до трагедії його сестри. Натомість сам Валентин постає взірцем фізичного й психічного здоров'я, ідеальним суб'єктом білої консервативної помсти чужинцям, які заносять до його країни наркотичну заразу. Надзвичайно промовиста в цьому контексті зображена у фільмі фігура лідера наркомафії, корінного жителя Середньої Азії з розкосими очима та густою чорною бородою – симбіоз, що невловимо нагадує фантазматичну фігуру єврея-паразита з антисемітської уяви. «Дрянь» відрізняється від своїх попередників тим, що в цьому фільмі радянська наркомафія представлена самодостатнім сформованим угрупованням без жодної закордонної підтримки. Важливо, що Узбекистан у цьому фільмі фактично представлено як країну, контрольовану бандами наркоторговців, а тому не належну до цивілізованого світу на шляху поїзда Москва–Ташкент. Фінал фільму, в якому охоплена полум'ям вантажівка з героїном падає на дно гірського провалля, є одним із найбільш наочних образів символічної дезінтеграції СРСР ще до його фактичного розпаду.

«Стамбульський транзит» (1993)

Випущений 1993 року режисером Григорієм Коханом фільм «Стамбульський транзит» утілює трансформацію уявлень про наркотики та наркобізнес у перші пострадянські роки.

Григорій Кохан відомий як постановник серіалу про славетну історію радянської міліції «Народжена революцією», спрямованого на безпосередню глорифікацію правоохоронних органів, причому здебільшого серед самих правоохоронців. Серіал став офіційною репрезентацією радянської міліції, і тому особливо цікаво, що саме Кохан у «Стамбульському транзиті» декonstrує образ благородного міліціанта, вводячи до свого фільму персонажа мента-перевертня. Капітан міліції Звягін у виконанні Анатолія Котеньова – одне з найяскравіших кінематографічних утілень остаточної поразки соціального ладу, підтримуваного міліцейськими органами. «Кришучи» контрабандні обладки на товарній залізничній станції, він мимоволі стає учасником помилкового викрадення контейнера з героїном, а також убивства свого колеги. Справжні масштаби цього випадку правоохоронцям роз'яснює представник Інтерполу у виконанні Олександра Биструшкіна⁵. Виявляється, що контейнер із героїном, який мав зі Стамбулу через територію України потрапити до Франції, був «контрольною поставкою Інтерполу», основною частиною «однієї з найбільших операцій Інтерполу, в підготовці якої брали участь сотні людей». Попри те, що фільм так і не прояснює змісту словосполучення «контрольна поставка», він влучно вловлює специфіку сучасної «війни з наркомафією», що є структурним зворотним боком міжнародного наркобізнесу. «Контрольна поставка», над якою «працювали сотні людей», має бути за всяку ціну доставлена до Франції – без пояснення

⁵ Цей персонаж – унікальний взірць постколоніальної (авто)репрезентації українців: на фразу слідчого «Вы так хорошо говорите по-русски. Вы русский?» він відповідає українською «Я українець. Мої батьки із Західної України», але, автоматично переходячи на українську, перепрошує й повертається до російської.

причин та наслідків цієї поставки. Триторія України знову, як і у «Вантажі без маркування», постає суто проміжною, транзитною зоною. Основна відмінність цих фільмів у тому, що в «Стамбульському транзиті» правоохоронці мають не перешкоджати, а сприяти транспортуванню наркотиків через територію країни.

Підваження батьківської фігури охорони порядку у фільмі «Стамбульський транзит» відбувається в особливо вишуканий спосіб: із розвитком дії капітан Звягін виявляється гомосексуалістом. Цей фільм містить одну з найперших репрезентацій гомосексуалізму в українському кіно – сцену в спортзалі, коли Звягін із замріяним виразом віддається day dreaming, а камера, ідентифікувавшись із його поглядом, показує спортивні тіла під час виконання вправ. Деконструкція фігури правоохоронця, колись прославленої Коханом у «Народженій революцією», тривала і в його наступному фільмі «Тупик» (1996) за сценарієм Андрія Кокотюхи. Цікаво, що цього разу теж не обійшлося без теми наркотиків. Головний антагоніст фільму постає втіленням усіх можливих гріхів, які масова уява могла приписати міліціонеру-перевертню: убивця, сталініст (у його квартирі висять поряд портрети Леніна, Сталіна та Мао Цзедуну) і, звісно, ін'єкційний наркоман.

«Цикута» (2002)

На початку 2000-х режисер та кліпмейкер Олександр Шапіро розворушив напівмертвий український кінопроцес своїм фільмом «Цикута», який можна вважати першим незалежним (у сенсі приватного фінансування) повнометражним фільмом, створеним в Україні. Медійна розкрутка «Цикути» активно зверталася до двох фактів: заборони на показ цього фільму в кінотеатрах⁶ і використання

під час зйомок справжніх наркотиків⁷. Шапіро – режисер із незакінченою філософською освітою, котрий після виходу з в'язниці в середині 1990-х став одним із найпомітніших персонажів київського медійного андеграунду. Починаючи зі своїх ранніх короткометражок, Шапіро зосередився на зображенні київського богемно-наркотичного підпілля. Завдяки його фільмам «Цикута», «Путівник», «Хепі піпл» та іншим ця спільнота отримала повноцінну екранну репрезентацію, про що інші верстви українського суспільства могли лише мріяти⁸. Це уможливилось насамперед завдяки потужному зрощенню медіа-індустрії, яка перебувала в зародковому стані, з наркотичною індустрією.

Фільми Шапіро є найпоплівнішими втіленнями наївного уявлення про здатність наркотиків примножувати творчі можливості – уявлення, що межує з релігійною вірою. Водночас ці фільми містять щось на кшталт саморефлексії наркозалежного автора – недарма «Цикута» розпочинається довгезелезним епізодом, знятим на підвір'ї однієї з київських синагог, під час якого закадровий голос виголошує текст Олександра Шапіро з парафілософськими тезами, дотичними до теорії кіно. Неможливо не звернути уваги на те, що авторський текст режисера озвучує саме актор Олексій Горбунов, який дебютував у фільмі «Вантаж без маркування». Це ідеальне відображення траєкторії українських наркотичних фільмів: від тотального дистанціювання від

⁶ Ця заборона, видана Мінкультком, була суто номінальною: жоден фільм українського виробництва не мав шансів потрапити в кінотеатри здебільшого з економічних причин, а «Цикута» вільно продавалася на відеокасетах.

⁷ Один із рекламних слоганів фільму: «Усі наркомани та наркотики в цьому фільмі справжні».

⁸ За винятком національно стурбованої рухівської інтелігенції, яка протягом 1990-х і 2000-х реалізувала на екрані власні фантазми шляхом здобуття держфінансування історично-міфологічних фільмів.

проблеми наркотиків до її некритичної інтеріоризації.

«Цикута» – не просто кіно про наркозалежних. Це фільм, який приймає їхню оптику, змушує глядача дивитися очима наркозалежного, за допомогою монтажних та звукових ефектів прагне оприсутнити наркотичний «приход». Метод Шапіро можна описати як симбіоз погано засвоєного ейзенштейнівського «інтелектуального монтажу» із дією добре засвоєних синтетичних наркотиків. У «Цикуті» (як і в наступному фільмі Шапіро «Путівник») чимало планів та епізодів, у яких монтажна склейка слугує засобом переходу до «внутрішнього» бачення персонажа, візуалізації його думки, галюцинації чи внутрішнього монологу. Надуживання цим прийомом відтінює квазіфілософські пошуки дійових осіб – пари наркозалежних, які протягом фільму тиняються трикутником Контрактова площа–Рибальський півострів–Поштова площа в пошуках нового, революційного наркотику під назвою «цикута» (це далеко не єдина філософська відсилка у творчості Шапіро: він також відомий як автор експериментальних фільмів про філософів Декарта і Спінозу). Режисер відмовляється від класичних наративних схем, руйнуючи кінематографічну насолоду глядача з метою відтворити на екрані наркотичний досвід. Утім, очевидна поразка такої стратегії мимоволі вказує на структурну спорідненість досвіду кіноглядача з досвідом споживача наркотиків.

«Діагноз» (2009)

Єдиний ігровий український фільм, що представляє проблему наркоманії очима самих наркозалежних, при цьому не відмовляючись від критичної перспективи, – короткометражка Мирослава Слабошпицького «Діагноз». Дійові особи – вагітна дівчина та її хлопець, ін'єкційний наркоман. Після міліцейського рейду

в наркопритоні, розташованому в типовому довгобуді, хлопець і дівчина потрапляють до лікарні. Невдовзі після пологів дівчині повідомляють, що вона та дитина ВІЛ-інфіковані. Хлопець спершу пропонує залишити дитину в лікарні, а потім намагається підмовити лікаря відключити її апарат штучного дихання. Зрештою наркоман опиняється в післяпологовій реанімації сам на сам зі своєю дитиною та придушує її подушкою, після чого разом із дівчиною тікає з лікарні. Окрім абсурдності сюжетної конструкції, цьому фільму можна закинути поширення стандартних, міфологічних уявлень про наркозалежних як про людей, позбавлених «людських» почуттів та емоцій (це найочевидніше в сцені, де наркозалежний холоднокровно вбиває власну дитину). Крім того, передача ВІЛ-інфекції від матері дитині подається у фільмі як самоочевидний, автоматичний процес, а в реальності, як відомо, це відбувається далеко не завжди.

«Рекреації» (2010)

Фільм-альманах «Мудакі. Арабески», що став однією з небагатьох декларацій українського молодіжного кіно межі десятиліть, містить новелу «Рекреації» Володимира Тихого. Це екранізація епізоду з однойменної повісті Юрія Андруховича, яка яскраво (дарма що нерелексивно) втілює цинічне ставлення до проблеми наркоманії в (пост)радянській Україні. Фільм, створений через двадцять років після написання повісті, засвідчив, що за цей час не змінилося практично нічого: «Рекреації» є не лише буквальною, майже дослівною версією оригінального твору, а й відтворюють притаманне оригіналу зверхньо-упереджене ставлення до проблеми наркозалежних. Це ставлення унаочнюється вже в першій фразі фрагменту «Рекреацій», що став основою фільму: «То був звичайний нічний вулич-

ний наркоман, яких такої пори швендяє повсюди більше ніж треба». «Звичайний» наркоман непокоїть пару протагоністів – Ореста Хомського та його супутницю Марту, слідуючи за ними кілька кроків позаду, втім, не виявляючи жодної ознаки агресії. Цікаво, що першим агресію проявляє не наркоман, а сам Хомський, який заявляє про своє бажання «набити йому рило». Наркоман постає в цьому епізоді дзеркальним відбиттям темного боку обивательської свідомості: він стає агресивним лише тоді, коли стосовно нього проявляють ознаки агресії чи неприйняття. У результаті досить тривалої розмови наркоман нарешті висловлює своє «потаємне бажання», яке є проекцією обивательських страхів щодо наркозалежних: «Я хочу всіх вас убивати. Вас, козлів і підерів. Таких, як ти». Показово, що Хомський починає бити наркомана саме після цієї його сповіді, демонструючи в такий спосіб, що агресія наркозалежних – це віддзеркалення агресії, спрямованої на них із боку суспільства.

«Чужа» (2010)

2010 року завершено роботу над фільмом, що на позір вибивається з представленої вище добірки, але, тим не менш, є підсумком аналізованих тут процесів. Фільм «Чужа» Антона Борматова створено в Росії за сценарієм київського автора Володимира «Адольфича» Нестеренка, дія фільму відбувається здебільшого в Україні 90-х. Це екранізація однойменної гангстерської саги про занепад у 90-х роках організованих злочинних угруповань. Однією з причин цього занепаду, на думку Адольфича, стало поширення наркотичної залежності в пострадянському кримінальному світі. Фабула «Чужої»

починається з того, що кримінальний авторитет на прізвище Рашпіль призначається до куріння креку й починає віддавати своїм підлеглим абсурдні й жорстокі накази, які майже неможливо виконати. Навколо одного з таких завдань і побудовано сюжет «Чужої»: організована Рашпілем група бандитів їде до Праги, щоб повернути в Київ одну з учасниць банди на прізвище Чужа, яка потрапила в Чехію в сексуальне рабство і, як наслідок, також стала наркозалежною. Власне, саме цю обставину, одну з ключових у першоджерелі, було цілковито опущено у фільмі. Персонаж Чужої, позбавлений в екранізації виміру наркозалежності, стає значно пласкішим та однозначнішим: це одержима помстою й жаданням влади людина, для якої немає бар'єрів на шляху до мети. Чужа не лише вдало повертається до Києва, але й мстить усім своїм кривдникам, зрештою очолюючи кримінальну ієрархію та сприяючи її зрощенню з державною владою і правоохоронними органами. Якщо ж враховувати наркотичну залежність героїні, образ Чужої стає надзвичайно виразним коментарем до природи та специфіки пострадянської влади, яка походить із самого дна суспільної ієрархії, але завдяки нестримному потягу до задоволення фізичних чи психічних потреб (таких, як доза наркотику або дорогий автомобіль) врешті-решт опиняється на вершині соціальної драбини. «Чужа», за словами Адольфича, – це «книжка про шкоду наркотиків», але йдеться не лише про крек чи марихуану, а й про такі важкі наркотики, як влада, система, спосіб життя. Витіснення «наркотичного» виміру з екранізації «Чужої» свідчить про неготовність масової свідомості визнати наркотичну залежність структурною складовою сучасної політичної системи.

**ПРИКЛА ДНІ
СОЦІАЛ ЇНІ
МИСТЕЦ ТВА**

Прикладні соціальні мистецтва

Артур Жмієвський

Чи має сучасне мистецтво видимий соціальний ефект? Чи можна в якийсь спосіб побачити, верифікувати результат мистецької діяльності? Чи мистецтво має політичне значення – поза статусом хлопчика до биття для популістів? Чи можна дискутувати з мистецтвом, і чи ще варто це робити? І, передусім, яка причина того, що порушення таких питань кваліфікується сьогодні як дія, рівнозначна замаху на саму сутність мистецтва?

Прощай, ефекте

Мистецтво віддавна намагалося вибороти автономію, вийти поза сфери, що ставили його на службу своїм інтересам, – сфери політики, релігії та влади. Звільнення від цієї служби мало підвищити його значущість. Мрією кожного авангарду було позиціонування мистецтва нарівні з дискурсами, що творять реальність, – такими, як наука, знання, політика та релігія. Александер Ліпський пише: «Нефігуративне мистецтво розхитало непорушний стрижень традиційної фігуративної художньої парадигми, що зобов'язувала зображати фігури. Отже, глобальна художня революція стала вінцем процесу емансипації мистецтва. Логіку розриву будь-яких зв'язків і уне-

залежності мистецтва від зовнішніх щодо нього царин – таких, як політика, релігія, філософія, техніка, звичаєвість, – було доповнено нищенням остаточного та всезагального принципу – принципу означення¹. Проте прагнення бути активним суб'єктом, що творить суспільний і політичний світ, мало прихованого противника. Ним був – і досі залишається – сором. Політична ангажованість мистецтва неодноразово призводила до трагічних наслідків. Митці, які підтримували тоталітарні режими (наприклад, нацистські скульптори Йозеф Торак і Арно Брекер, режисерка Лені Ріфеншталь), скомпрометували саму можливість перетворення мистецтва на політичний інструмент. Польський сором розвинувся також через соцреалізм.

Провина і сором за таке минуле, а з іншого боку – прагнення активної, формуючої присутності мистецтва в публічному житті, спричинили парадоксальний ефект. Будь-який успіх, будь-яка видима зміна, викликана ангажованістю мистецтва, стали підозрілими. Не визнається навіть невидима влада, якою є участь у творенні символічних порядків. Порядків, які, хочемо ми цього чи ні,

¹ A. Lipski. *Elementy socjologii sztuki. Problem awangardy artystycznej XX wieku* – Atla 2, Wrocław, 2001.

структурують наш спільний світ. Наслідком сплетення сорому та страху перед черговим привласненням із прагненням мати вплив стало відчуження. Сором урухомив механізми витіснення. Замість задоволення від ефекту мистецтва, кіно, театр черпають задоволення у мрії про нього – уява посіла місце реальності.

Отже, автономія мистецтва реалізувалася як «брак ефекту». Мистецькі практики відтоді не справляють ефекту, який можна верифікувати або побачити. Брак, про який писав Петер Бюргер стосовно міщанського мистецтва, поширився на мистецтво високе: «Характерним для статусу твору мистецтва в міщанському суспільстві є винесення твору мистецтва за межі життєвої практики. [...] Естетизм проголошує також властивий мистецтву брак соціальних наслідків»². Соціальні наслідки, звісно, мали місце, але не завжди найбажаніші. Упродовж останніх кільканадцяти років це були:

1. Уведення в публічні дискусії тем, «запропонованих» мистецтвом через скандали.

2. Жорстока мова мистецтва 90-х років і нестримані реакції на неї в масмедіа, що, на думку журналістки «Газети Виборчої» Анни Завадзької, призвели до бруталізації публічних дискусій останніх років.

3. «Навчання» світу політики використовувати притаманні мистецтву субверсивні стратегії. Субверсивні стратегії «є найкращою реалізацією постулату Беньяміна про перенесення акценту зі „змісту“ на „апарати виробництва“, що використовують „чужі“ репрезентації чи матеріали в межах власних реалізацій»³. Такою субверсивною дією була, наприклад, акція депутатів Вітольда Томчака і Галіни Новіни-Конопчини, які зняли

камінь (метеор) із фігури Папи Римського, демонстрованої під час виставки в галереї «Захента» у грудні 2000 року (Мауріціо Кателлан, *La Nona Ora*). Томчак і Конопчина показали, що «з розумінням відчитують» стратегії мистецтва й можуть їх використовувати. Вони спроможні на трансгресію і наважилися порушити табу галереї. Томчак і Конопчина зрозуміли урок і прийняли виклик, відповідаючи «тією ж мовою» жестів і художньої дії, мовою перформансу. 1997 року Катажина Козира знімає прихованою камерою жінок у будапештській лазні, а 1999 року повторює те саме в чоловічій лазні. Потім показує фільм на Венеційській бієнале, викликавши черговий скандал у польській пресі. За допомогою повторення і оприлюднення такої дії натуралізується стратегія «доносу». 2002 року Адам Міхнік записує інтерв'ю з Ривіном, а 2006 року Рената Беґер знімає прихованою камерою та оприлюднює свої розмови з іншими політиками. Козира, Міхнік і Беґер вдалися до так само двозначної в етичному плані дії, водночас демонструючи шляхетну мету, що виправдовувала щойно вчинене порушення. Трансгресія ввійшла в репертуар політичних стратегій. До цілої низки «негативних» трансгресій – порушення вільного, демократичного табу – вдався Роман Ґертих на посаді міністра освіти.

4. Порушення одних табу викликає появу інших табу (Йоанна Токарська-Бакір). Можливо, мистецтво й спричинило саме таку зміну карти, ослаблення одних і табування інших фрагментів суспільного тіла.

Отже, мистецтво боролось за збереження сили дії, але позиція, з якої воно урухомлювало б цю силу, має вже назавжди залишитися нейтральною, як Швейцарія. А що допускається як наслідок дії цієї сили? Прочитую фрагмент розісланої через інтернет реклами виставки: «Глибоке зацікавлення фізичними та психічними обмеженнями людини стало для

² P. Burger. *Teoria awangardy*, przeł. J. Kita-Huber, – Universitas, Krakow 2006.

³ Ł. Ronduda, *Strategie subwersywne w sztukach medialnych*. – http://www.exchangegallery.cosmosnet.pl/subwersywne_text.html

Жмієвського головним джерелом творчих пошуків, запитань, на які заклопотаний реципієнт безуспішно намагається знайти відповіді». Це проста інструкція для митця: перетворити глядача на заклопотаного реципієнта, який безуспішно намагається знайти відповіді. Вочевидь, мистецтво продукує стани безпорадності й запитання без відповідей. Наявність слівця «безуспішно» симптоматична для відчуження, в якому воно несвідомо опинилося. Коли Джереї Айронза, який зазвичай грає в кіно трагічних коханців («Любов Свана», «Лоліта»), запитали, чому він став актором, він відповів, що хотів опинитися «поzza суспільством».

Обов'язок і бунт

Наслідком травматичного досвіду «використаності» є відмова. Провина й сором були зашифровані в мистецтві як «утеча від», як постійне активне внутрішнє заперечення, влучно описане назвою виставки, організованої з нагоди сторіччя Варшавської академії мистецтв Гжегожем Ковальським і Марилею Сітковською, – «Обов'язок і бунт». І хоч контекстом виставки була інституція академії, у цій назві криється наявна в мистецтві тріщина. Ця тріщина, з одного боку, дозволяє мистецтву бути найманцем держави та всієї економічної системи, відігравати в суспільстві службову роль виробника візуального оточення, систем візуальної інформації, архітектури інтер'єрів і промислового дизайну – тобто виконувати обов'язок. З іншого боку, ця тріщина захищає мистецтво від перетворення на клієнта влади – захищає за допомогою бунту, незадоволення, верифікації табу, збереження мрій, дистрибуції свободи і творення суспільного знання (мистецтво є, так би мовити, вільним університетом знання). Мистецтво постійно погоджується і постійно відмовляється надавати послуги владі. У своїй згоді (в обов'язку) воно зазвичай

не переступає певного порогу, обмеженого соромом. Патова ситуація між обов'язком і бунтом унеможливорює ідентифікацію чи зближення з іншими дискурсами, які асоціюються з певною формою влади. Отже, можлива щонайбільше підробка під неї або пастиш: підробка мови політики, релігії, пастиш мови медіа, гротеск. Така патова ситуація призводить до того, що виконання обов'язку обмежує силу бунту, а проголошення бунту компрометує обов'язок. Це визначає рамки мистецтва – межі обов'язку та своєрідну етику обмеженого соромом бунту, місія якого може бути винятково шляхетною. У такий спосіб мистецтво встановлює для себе пізнавальний бар'єр. Сором повертається як постійний внутрішній «прокурорський нагляд над бунтом». Мистецтво може бути політичним, але «без політики»: воно може політично реалізуватися в галереї, але не в реальній політичній дискусії, яка відбувається в іншому спільному просторі – наприклад, у медіа. Воно може бути соціальним, але при цьому не мати соціальних наслідків. Так, наприклад, реакцію на аферу Нєзнальської – звинувачення в мас-медіа, позов і судові процеси – сама Дорота Нєзнальська та її коло сприйняли як катастрофу, а не можливість подальшої мистецької дії за допомогою «інших засобів». Соціальний ефект злякав їх.

Кожен ефект асоціюється із владою, а бути при владі мистецтво боїться найбільше. Проблема лише в тому, що воно цю владу має. Має владу називання, визначення, втручання в культурні порядки, тиску на елементи соціальної структури шляхом включення їх до артефактів (пишучи «артефакт», я маю на увазі мистецький об'єкт). Адже артефакт – це апарат, що активно моделює фрагменти реальності. Якщо політика є владою називання, то мистецтво таку владу має – можливо, навіть усупереч власній волі. Навіть фільм про кохання, який формує та активізує наші емоційні потреби, є культурною владою.

Запитаймо ще про свободу, яка асоціюється з бунтом. Чи є бунт мистецтва маніфестацією свободи? Ні, адже він обмежує обов'язок мистецтва. Бунт має межі, і вони постають набагато раніше за межі, визначені цивільним і карним кодексами. Бунт задіяно в реалізації діалектичної тріщини. Без бунту виникає гегемонія обов'язку, а отже, і редукування дії мистецтва до функції обслуговування, до реалізації суспільних замовлень і підтримки владного режиму. У певних межах бунт мусить існувати, щоб урівноважити виконання диктованих соромом обов'язків. Тому він теж є частиною програми та ілюзією автономії. Він є, так би мовити, «обов'язком бунту».

З 90-х років прогресує інституціоналізація мистецтва. Інституційні критики перебрали контроль над визначенням сфери інтересів мистецтва. Їхній тиск спричиняє послаблення «ідеологічної шкідливості» мистецтва. Фантазування про «потреби» ринку теж має гнітючий вплив – наприклад, на радикальні способи висловлювання. Це нова межа для бунту – тим паче, мистецький ринок охоче перетворює на товар зокрема й невдоволення. Мистецтво стає дедалі більш оксамитним.

Геніальний ідіот

Сором – глибокий емоційний тил мистецтва. Сором за вплетування у владні стосунки, за підтримку тоталітарних режимів для мистецтва є активним невидимим примусом, що реалізується як відмова від участі в політиці чи у відкритому конструюванні дискурсів знання. Тому політичність і знання є побічними продуктами мистецтва. Це небажання «влади над знанням» – причина того, що залучення до ідентифікації соціальних проблем чи висловлювання про простори соціальної байдужості супроводжуються демонстративною нехиттю, а часом навіть

ворожістю до дискурсів, які, немов за службовим обов'язком, обслуговують ці проблеми й ці сфери, а отже – до науки та політики. Автономія навіть стала мірилом ідеологічної чистоти й перетворилася на лакмусовий папірець «праведності митця». Символічна влада, влада через знання, відкрита політичність відкидаються.

До того ж, на це накладлося тотальне невігластво митців. Про це писав у 70-х роках Марцін Червінський. Митці не мають «уміння перекласти інтуїцію дискурсивною мовою» і черпають «із розпорошених у реальності зародків істини, які вони здатні розвинути або в ідею, або в образи»⁴. Це одна з причин, чому мистецтво називають «соціальним симптомом». Цей евфемізм позначає вид несвідомого, інтуїтивного способу пошуку розв'язань поставленого завдання. Митець, творець має бути несвідомим медіумом для соціального процесу. Хоче він цього чи ні, він візуалізує ключові моменти цього процесу зовсім нерелекційно. Отже, митець – це своєрідний геніальний ідіот, який промовляє важливі та цікаві речі, але не знає, як їх створює, а також не може їх споживати. Червінський називає це «ідеологічною абстиненцією», натомість Йоанна Токарська-Бакір розуміє це так: «В особах сьогоdnішніх митців можна було б, за зразком XIX сторіччя, побачити розстрижених священиків, які, діючи „через символічного медіума, яким є матеріальне людське тіло“, намагаються ритуально відіграти певну форму нез'ясованих соціальних відносин, які опанували світ. Проблема в тому, що відносини, які вони хочуть виразити за допомогою мистецтва, уповні не розуміють ні вони самі, ні суспільство, яке вони хотіли би з ними ознайомити»⁵.

Можливо, суспільство й зацікавлене в збереженні певного рівня невігластва

⁴ M. Czerwiński, *Samotność sztuki*, PIW, Warszawa 1978.

⁵ J. Tokarska-Bakir, „Energia odpadkow”, „Res Publica Nowa”, nr 3/2006.

митців. Пізнавальні процедури мистецтва, що спираються на ризик та інтуїцію, здаються небезпечними. Слабкість теоретичної програми в художніх школах є, можливо, несвідомо реалізованим страхом спільноти перед зміцненням інтуїтивного інструменту мистецтва.

Подолати відчуження

Чи можна виборсатися з цієї пастки, вирватися з процесу безперервного визначання пункту, до якого можна дійти в ролі клієнта влади, бізнесу або в ролі бунтівника? Мистецтво вже зробило певні кроки в бік ліквідації цієї діалектики. Воно виробило позицію того, хто виносить судження й оцінює, – парадоксальну позицію «заангажованого спостерігача». Воно випрацювало стратегію соціальної критики – своєрідну герменевтику «соціальних очевидностей». Юліта Вуйцік, чистячи картоплю в «Захенті», дозволила нам прочитати цю повсякденну дію як переміщення поля боротьби, як інформацію про те, що насправді приховане й чого висока культура не здатна досягнути своїм рефлексійним апаратом. Вуйцік сприяла зміні героя: форма реальності залежить від «невидимої більшості», а не від екзотичних винятків. Виявом соціальної критики буває ототожнення в художніх діях із «причиною зла» або виконання дій *stricte* інтервенційних або відновних у доступному їй масштабі. Це елементи зміни парадигми, які полягають у явній підтримці модернізаційних процесів чи дискурсів знання; іноді майже згода на тимчасовий інтервенціонізм і роль представника інтересів упосліджених груп. Можна сказати, що в такий спосіб було фрагментарно подолано відчуження мистецтва, що полягало в униканні ефекту, у відмові від реального, практичного впливу. Але гра ведеться за щось більше: за відновлення влади над ідеологічними передумовами сліпого продукування

автономії як над причиною постійного регресу, стримування сміливих художніх дій і обмеження їхнього діапазону.

Невігласи й анальфабети

Одна з причин відчуження мистецтва – використання ним мови образів. Образ, попри свою наочність, залишається незрозумілим для експертів з інших галузей. Адже він не є текстом, і читають його «цілком і одразу», одним поглядом охоплюючи цілість значення. А таке припинення лінеарності прочитання, як і той факт, що сенс презентується стрибкоподібно, за одну мить відкриваючи цілу панораму співвіднесень, є «пізнавальним насильством». Воно не передбачає такої ж участі «власних образів», яку передбачає читання тексту. Текст викликає активність уяви: читаючи, ми бачимо образи – мозаїку візуалізації; вони виникають із пам'яті та «підставляються» під текст. Це порожнеча слова як такого: слово не є річчю, яку називає. Натомість образ сміливіше відсилає до представленної речі. «В образі предмет відтворюється цілковито, і його вигляд окреслений – на відміну від тексту чи інших перцепцій, які відтворюють предмет у нечіткій, дискусійний спосіб, наказуючи мені не довіряти тому, що я начебто бачу»⁶. Коли йдеться про образ, робота уяви полягає вже не в заповненні порожнечі слова, а в пошуку відповіді на запитання: чим є те, що я бачу? Невміння читати образи є, безсумнівно, одним із видів неграмотності, і експертам з інших галузей варто було би підвищити свою грамотність. Невігластво проявляється у двох напрямках: митці є невігласами для фахівців з інших галузей, і навпаки – фахівці з інших галузей (науки, політики тощо) розгублюються, як діти, коли їм доводиться

⁶ R. Barthes. *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, przeł. J. Trznadel. – Wydawnictwo KR, Warszawa, 1996.

«читати» образи. Наприклад, антрополози вважають, що заангажованість мистецтва в різні види соціальної критики спричиняє незрозумілі наслідки. «Документальна практика наблизилася до фотографії як виду мистецтва (*fine arts photography*), спираючись на тонші й абстрактніші форми фотографічної експресії; і водночас фотографія як вид мистецтва перетворюється на вид незрозумілої соціальної критики – набагато більш двозначної, ніж очевидної та буквальної, виростаючи радше з того, як фотограф сприймає суспільство, ніж із систематичного аналізу»⁷. Пропоновані митцями діагнози вважаються надто багатозначними й такими, що перебувають за межами наукових категорій перевірки. Це виявляє безпорадність науки щодо інтуїтивного медіума та її схильність до «пізнавального фундаменталізму». Крім того, це елемент ідеологічного конфлікту, в якому тези опонента окреслюються як незрозумілі, туманні, двозначні тощо. Водночас процитований уривок повідомляє про те, що наука, однак, навчилася в мистецтва «тонших і абстрактніших форм фотографічної експресії». Чи наука, яка «зорієнтувалася» в культурній усеприсутності образів, не прагне запанувати над способами їх прочитання? Так, як запанувала над нашими уявленнями про знання, аподиктично переконуючи нас, що є їхнім єдиним вірогідним джерелом.

Додамо, що знання, яке з'являється як продукт мистецької діяльності, фахівцями з інших галузей уперто редукується до естетичної пропозиції. Попри те, що мистецтво буквально «показує» те, що воно знає, і це знання – дискурсивне й таке, на підставі якого можна робити висновки, сила «способу бачення» мистецтва як джерела естетик цілковито

⁷ D. Harper. *On the Authority of the Image: Visual Methods at the Crossroads* [w:] K. Olechnicki. *Antropologia obrazu*. – Oficyna Naukowa, Warszawa, 2003.

знезброює і викликає «ефект байдужості» серед фахівців з інших галузей. Витворене мистецтвом знання залишається для них невидимим – вони не здатні його прочитати. Проте саме антрополог написав цей текст: «У цій мові [фільму] окремі образи-кадри є словами, плани стають флексійними елементами граматики кіно, а синтаксичні функції виконує монтаж. [...] Низка образів, зіставлених – організованих – згідно з конвенцією (граматикою кіно) в комплекс планів, безпосередньо належних собі у значеннєвому плані, творить монтажну фразу. [...] Залежно від способу поєднання образів і планів – творення монтажних фраз – мовою фільму можна будувати «епічні фрази», тобто своєрідні стверджувальні речення, що представляють окреслений уривок реальності, уривок дії, фрагмент події. Можна також складати (монтувати) так звані «резонерські фрази», за допомогою вмілого зіставлення семантично далеких образних і, можливо, звукових фрагментів (словесних, музичних) викликати мисленнєві асоціації, вказувати на аналогії і навіть будувати метафоричні речення. У результаті фільмовий текст може набувати подібної до дискурсу форми – отже, іноді він може виконувати головну вимогу до мови науки»⁸.

Вірус чи алгоритм?

Як я вже писав, мистецтво саме зреклося впливу, відмовилося від ефекту. Але хоч не-хоч воно постійно виробляє корисні пізнавальні процедури, екзистенційні алгоритми, застосування яких дає змогу «з розплющеними очима» вимірювати соціальні структури, проникати в приховані місця й створювати справжні стосунки. У пізнавальному рівнянні, яке

⁸ R. Vorbrich. *Tekst werbalny i niewerbalny* [w:] *Antropologia wobec fotografii i filmu*. – Biblioteka Teglte, Poznań, 2004.

ми складаємо з відомих і невідомих, щоб водночас із його розв'язуванням прагнути прозорості світу, спекуляцію було замінено за допомогою екзистенційного мистецтва. Екзистенція спекулює, мислить і пізнає себе. Замість креслити графі, мистецтво входить у реальні ситуації. Його пізнавальні стратегії не беруть реальності в дужки, як це робить наука. Дужки долаються: знання з'являється всередині життя, впливає з емоцій, бачень і переживань, із реального досвіду. Воно є всім цим одночасно. Воно пронизане суперечностями і страхом, помилками й надією, добром і браком етики, авторитаризмом і несміливістю. Щоб розпізнати реальність, мистецтво не трактує її по-протекціоністському – мистецтво тотожне реальності. Це неможливо, – скаже наука, – спостерігач має перебувати зовні стосовно об'єкту спостереження. Сам акт спостереження вміщує його «ззовні». При цьому мистецтво вважає, що так не має бути. Дужки та їхній спостерігач переплітаються в тоталізувальному досвіді. Спостерігач виходить із нього саме за допомогою образу, який стає і дверима, і джерелом знання – посиланням на нього, адресою, мережним лінком. Образи як надзвичайно містка система запису, що дає змогу кодувати, наприклад, суперечності та некогерентності без приниження дискурсу, переносять знання з «тотального характеру» – цілком. Але в цій одночасності наявні порядки читання, багатшарові, як театральні плани – перший, другий, третій, завіса...

Проблему становить використовувана в критичній практиці мова, якою записано комплекс асоціацій, що можуть визначити мистецтво як соціального ворога. Прикладом може бути мова, що описує концепцію «мистецького вірусу». Згідно з нею, мистецтво продукує артефакти – суспільні й культурні події, які «інфікують» різні місця соціальної системи так, як віруси інфікують організм.

Вони «псують» його або модифікують. Проблема в тому, що комплекс асоціацій, генерованих словом «вірус», зводиться до негативності: отрута, хвороба, паразит, ворог. Концепція мистецтва як вірусу, який інфікує і діє в різних точках соціальної системи, не передбачає моменту верифікації: що є наслідком інфекції? Чи взагалі до цього доходить? Як перевірити, що саме накоїв «мистецький вірус»? Чи взагалі передбачено як ефект щось більше, ніж саме зараження? Зараження, яке вже є здійсненням, оскільки дає змогу урухомити уявлення про зміну та вплив.

То чому «вірус», а не, скажімо, «алгоритм»? «Алгоритм у математиці та інформатиці – це завершений і впорядкований комплекс чітко визначених дій, необхідних для виконання певного завдання за обмежену кількість кроків. [...] Алгоритм має довести систему з певного початкового стану до бажаного кінцевого стану»⁹. Такі чіткі процедури в мистецтві були б, звісна річ, дисфункційними. Але якщо метафорою дії може бути вірус, то нею може бути й алгоритм. Алгоритм асоціюється з операційною позитивністю, порядком цільової діяльності. Мені йдеться не про штучну заміну одного слова на інше, а про зміну значень мови. Таку, яка дала би нам змогу мислити про можливість впливу, про мистецтво як «апарат, що створює ефект». Про переведення системи з певного початкового стану в бажаний кінцевий стан.

Повернути впливовість

Імунітет і значущість мистецтва не впливають на науку – ані наука, ані політика не бояться мистецтва. Якщо надмір автономії призвів до відчуження, до того, що мистецтва «не чують», а величезна частина створюваного ним знання залиша-

ється занедбаною, то як варто діяти в цій ситуації?

1. Першим способом може стати інструменталізація власної автономії, інструменталізація автономії мистецтва, і в такий спосіб – відновлення контролю над ним. Інструменталізація означає редукування ролі автономії до одного зі свідомо вибраних інструментів. Так автономія знову стала би придатною до реалізації намірів, перестала би бути інструментом контролю нашої (митців) «ідеологічної чистоти». Інструменталізація – це «вибір залежності». Мистецтво могло би знову бути інструментом знання, науки та політики.

2. Другим способом може бути входження на територію інших сфер – наприклад, науки та політики, щоби «дозволити себе перевірити». Ідеться про дію, спільну з людьми, які не поважають мистецтва. Саме значущість мистецтва оберігає митців і критиків від «перевірки». Тут пригадується відомий курйоз із Дюшаном, який подав на виставку пісуар, підписаний іменем «Р. Мутт». Кваліфікаційна комісія не допустила «твору» до показу. «За» було віддано лише один голос – самого Дюшана, який був членом комісії. Лише після визнання Дюшаном свого авторства об'єкт було виставлено. Це відбулося лише завдяки значущості автора.

Значущість та імунітет, які оберігають мистецтво, не діють, наприклад, у науковому просторі – скажімо, в антропології та соціології. Висловлювання митця є для них однією з гіпотез, що підлягає перевірці й може зіткнутися з розумнішими та сильнішими аргументами. Крім того, експерти з інших галузей суттєво краще підготовлені до дискусії з мистецькими тезами. Якщо мистецтво цікавиться соціальними проблемами, хто може бути кращим партнером для дискусії, ніж соціолог, соціальний психолог? Я не хочу міфологізувати фахівців із інших галузей – вони теж детерміновані невидимими принципами своїх спеціальностей. Проте

в колах рецензентів мистецтва бракує компетентності. Тут необхідні знання із соціології, філософії та психології. Кароль Сенкевич пише в інтернет-журналі *Sekcja*, редагованому студентами з відділення історії мистецтва Варшавського університету, про дискусію навколо фільму «Повторення»: «На другий план відступають художні цінності проекту – саме проекту, бо не можна зводити його лише до сорокахвилинного фільму. Тож я не маю на увазі таких аспектів, як монтаж, естетичні категорії або питання, чи нудно було якомусь критикові його дивитися, чи ні, оскільки такі категорії зовсім не відповідають спробам оцінки або інтерпретації „Повторення“. Можливо, у цьому випадку художня критика та історія мистецтва зі своїм інструментарієм ще безпорадні. У дискусії соціологів чи психологів історик мистецтва може лише виконувати роль доморослого знавця»¹⁰. Часто критика знає замало, і цей брак рецензентського знання знову зводить мистецтво до естетизування. В архаїчній колоподібній формулі комунікації, у якій критик є посередником між митцем і глядачем, брак знання «змушує» митців спрощувати зміст повідомлення. Змушує повертатися до редукованого мистецтва, замкненого у визначених критиками межах; до мистецтва, яке їхня компетентність дасть змогу «обслужити». Адже те, чого не розуміє критик, не може бути висловленим, не потрапляє до обігу знання, не розкривається у творі. Це також один із наслідків і водночас одна з причин відчуження.

Тому був би дуже цікавим момент, якби твір мистецтва «поліг» у справжній дискусії, у зіткненні аргументів. Наразі дискусії з таким завершенням якраз і немає: мистецтво певною мірою компрометує своїх опонентів. Можна сказати, що у творі зашифровано компрометацію противників. Зашифровано у переплетінні

⁹ Wikipedia. – <http://pl.wikipedia.org/wiki/Algorytm>.

¹⁰ K. Sienkiewicz. *Bezradność krytyka. Uwagi na marginesie dyskusji o Powtorzeniu* Artura Żmijewskiego.

надміру багатозначності зі значущістю та імунітетом. Цей вузол майже неприйнятний із позиції опонента, і саме він зміцнює закодоване в мистецтві символічне насильство. Найчастіше це не діалог, а монолог із однією канонічною інтерпретацією, закладеною митцем, і з битвами за збереження цієї інтерпретації як провідної.

3. Варто також докласти зусиль, щоб висловлювання рецензентів не мали характеру декретів. Приблизно від початку XXI сторіччя ми маємо діло з виразною асиметричністю на ідеологічному полі: голос митців явно стихився. Натомість домінує голос постійно змінюваних рецензентських груп, які проголошують початок або кінець певних зацікавлень у мистецтві. Так було, наприклад, із новими баналістами; мистецтвом, яке допомагає; мистецтвом, що розглядає проблему глобалізації. Безсумнівно, найвідомішим залишиться висловлювання Маґдалени Уйми на інтернет-сторінці центру *Bunkier Sztuki* про те, що цікавитися владою зараз «немодно». Через рік вийшла книжка Ядвіґи Станішкіс «Безсилля і влада», у якій порушено проблему нових форм влади, її змінних образів і способів здійснення контролю, її мережовості. Якби Станішкіс запитали про доречність зацікавлення проблемою влади, чи вона теж відповіла би, що це вже «немодно»? Чи у світі, де влада використовує «загрозу тероризму» для зміцнення своїх прерогатив, стежить за громадянами, змінює значення мови, нею можна так наївно нехтувати? Висловлювання Маґдалени Уйми оголює дуже важливу проблему. Це втрата набутої компетентності. Ось мистецтво в процесі своєї діяльності ввійшло в поле дослідження відносин влади та здобуло певну цінну компетентність у цій сфері. Але ця компетентність не має шансів зберегтися через асиметрію в силі й частоті інтерпретації – асиметрію між висловлюваннями митців і критиків. Митці «мовчать» – вони неохоче вдаються до

захисту своїх творів і їх тлумачення, і тому це поле займають рецензенти. Наявністю конкретного змісту в полі зацікавлень мистецтва можна керувати за допомогою моди, за допомогою слівця «немодно» і за допомогою схвалення чи кривдження нарциса, який живе в кожному митці. І тут виникає те, що я назвав би ідеологічною амнезією та амнезією компетентності. Мистецтво набуває вправності в реалізації певних пізнавальних процедур, і коли вони стають корисними, коли ними вже користуються, вони стикаються з компрометацією. Наслідком стає ідеологічна амнезія, тобто втрата набутої компетентності. Так само, як мистецтво акумулює знання про засоби художньої діяльності – композицію, кольори, просторові відношення, – так воно могло би вербалізувати й акумулювати знання про застосовані ним пізнавальні та критичні процедури.

То чи не є ілюзією розширення поля свободи в мистецтві? «Вироки рецензентів» призводять до того, що замість плюралізму ми отримуємо внутрішній гегемонічний дискурс. Справжнім полем свободи була би просто множина: поля свободи. Розмаїття полів зацікавлень, і передусім – збереження та захист набутої компетентності.

Прикладні соціальні мистецтва

Інструменталізація автономії уможливило різноманітні процедури над мистецтвом: використання його як інструменту отримання й передачі знання, як продуцента системи пізнавальних процедур, що спираються на інтуїцію та уяву, служать знанню і політичній діяльності. Звісно, мистецтво можна використовувати традиційно, як вираження «найгостріших моментів людського стану». Контроль над автономією – це не єдиний контроль, який слід перейняти. Є ще проблема оригінальності та незрозумілості, які за потреби теж слід перетворити на

вільно використовувані інструменти діяльності. Треба позбавити оригінальність оцінювальної ролі, тобто функції контролю та виключення.

Гадаю, мистецтво могло би сприяти поверненню давніх значень слів. Автономія як право вибору сфери свободи, а не крайня особистість. Оригінальність як свідчення винахідливості, а не цілковита новизна. І, врешті-решт, незрозумілість як складність повідомлення, а не нерозбірливість і втрата здатності комунікувати.

Чи залежність від інших дискурсів – політики та науки – не призведе до ідеологічної редукції змісту мистецтва лише до змістів, корисних із точки зору, наприклад, політичного інтересу певного угруповання? Така небезпека, безумовно, існує, але на користь цієї ризикованої справи свідчать щонайменше дві причини.

1. Мистецтво вдало опиняється в ризикованих місцях, а «марність», яку відчують митці, мотивує їх до ризикованої поведінки. Вільгельм Сасналь казав, що іноді в нього виникає враження, ніби він – «галерейна воша», яка йде на співпрацю з системою. Залежність від очевидних «утилітарних дискурсів» є цілком підсвідомим бажанням митців, вираженим у фантазіях про зміну, яка могла би відбутися за допомогою мистецтва.

2. Політика, наука та релігія здатні на те, що втрачено мистецтвом: реалізувати зв'язок із людською реальністю, який розуміємо як творення інструментів дії, реалізації влади та реалізації знання. Через нове узалежнення мистецтво може зрозуміти, як йому стати соціально корисним, зокрема й на операційному рівні (як бути бунтівником, воно вже знає, і саме тут має підтримку для поширення протестної поведінки).

Хорошим прикладом мистецької дії, що не боїться входити в різні форми залежності, є кіно. Кіно буває буквально «використовуваним» різноманітними дискурсами, що не викликає дискусій і сумнівів. За допомогою кіно можна

втручатися, боротися, здобувати, інформувати, навчати, актуалізувати знання, розповідати казки, вказувати на гострі та проблематичні моменти тощо. Адже кіно дуже близьке до поля мистецтва. Камера сьогодні – найкращий друг митця.

Дорота Ярецька, пишучи свого часу про Ельжбету Яблонську, порушила таке питання: «Кому й навіщо сьогодні має служити мистецтво? [...] Чи має воно вести політичну дискусію, завжди недосконалу порівняно з дискурсом філософів і соціологів?»¹¹. От відповідь: так, воно має вести таку дискусію. Цінну дискусію, адже мистецтво може застосовувати інші стратегії, воно запанібрата з інтуїцією, уявою та передчуттям. На жаль, воно теж страждає на серйозні хвороби й нехтує саме собою. У свій власний дискурс воно вписало процедуру автокомпрометації, амнезії та нового невігластва. Теоретичними курсами в художніх школах нехтують. Їх вивчення схоже радше на тренування пам'яті, ніж на вправляння в мислення та пізнання реальності. Вочевидь, існує політичний інтерес, щоб ця сфера залишалася слабкою, щоби балансувала між невіглаством і знанням. І щоб репродукувала на позір корисні міфи краси й прекраснодушного ідеаліста, який їх виробляє. У колективній «дистрибуції сили» мистецтво отримує підзарядку у формі прийняття його «винаходів». Зупинившись на порозі раціонального, воно презентує свою діяльність як ірраціональні кольорові фантазії. У 90-х роках воно відіграло роль простака, який власною недосвідченістю розплачувався за зміни в країні (сюди належать також скандали навколо мистецтва останніх років): напад на слабкий дискурс дуже вигідний із точки зору економіки обміну національної фрустрації. Хтось мусить виконувати роль корисного ідіота в боротьбі за владу,

¹¹ D. Jarecka. *To już fanaberia Jabłorskiej*, „Gazeta Wyborcza”, 7 kwietnia 2006.

і мистецтво зі своєю наївністю та браком оборонних стратегій було в такий спосіб неодноразово використане – наприклад, Лігою польських родин¹². Нашою спільною втратою є також нехтування можливістю зробити крок у бік застосу-

вання в ширшому масштабі пізнавальних процедур, вироблених мистецтвом. Процедур, які спираються на інтуїцію та уяву; процедур, які спираються на заперечення власної шляхетності й відмову від ролі судді.

«Наступна революція відбудеться у віртуальній реальності»

З Артуром Жмієвським
розмовляє Себастьян Ціхоцький

Артур Жмієвський народився 1966 року у Варшаві, де живе та працює. Навчався на відділенні скульптури Академії мистецтв у Варшаві, отримав диплом у майстерні професора Гжеґожа Ковальського отримав 1995 року. Видавав кілька часописів: спершу фанзіни, згодом, під час навчання, – часопис *Czereja*. Оприлюднив у ньому кілька інтерв'ю зі своїми колегами з майстерні. Ці інтерв'ю були експедиціями до інших світів – світів Альтхамера¹ чи Беднарського², паралельних до нашого світу. Часом треба було три дні розмов і кілька годин запису, щоб – як у випадку Козири³ – наблизитися до її інтенції. Інтерв'ю служили пошуку відповіді на питання: ким є цей Інший? Навіщо це робить? Чому,

як Маркевич⁴, пестить середньовічне розп'яття, чому, як Станчак⁵, нищить предмети, чому, як Альтхамер, їсть псилоциби? Відповіді на ці питання були «знанням про іншого», знанням про цей світ, переказаним цими дивно оснащеними людьми – митцями. Оснащеними інтуїцією та відвагою, а можливо – дурістю, щоб іти за цією інтуїцією.

Себастьян Ціхоцький: *Ти зробив інтерв'ю з групою митців, які асоціюються з так званою критичною течією, і зібрав їх в одній книжці⁶. Навіщо потрібні такі розмови, який вид знання пов'язаний із промовленим словом, чи це знання необ-*

¹ Павел Альтхамер – польський художник, скульптор та перформер, випускник майстерні Гжеґожа Ковальського у Варшавській академії мистецтв. – *Прим. ред.*

² Кшиштоф М. Беднарський – польський художник, пов'язаний із театром Єжи Гротовського. – *Прим. ред.*

³ Катажина Козира – польська художниця, авторка провокаційних перформансів, фільмів та скульптур,

випускниця майстерні Гжеґожа Ковальського у Варшавській академії мистецтв. – *Прим. ред.*

⁴ Яцек Маркевич – польський художник, випускник майстерні Гжеґожа Ковальського у Варшавській академії мистецтв. – *Прим. ред.*

⁵ Роман Станчак – польський художник, випускник майстерні Гжеґожа Ковальського у Варшавській академії мистецтв. – *Прим. ред.*

¹² Ліга польських родин – крайня права польська політична партія. – *Прим. ред.*

хідне для правильного сприйняття їхньої творчості?

Артур Жмієвський: Художник у суспільній оптиці сприймається як шаман, деміург, кольоровий птах, трохи безумець, хронічно хвора людина, яка потерпає від лихоманки, від якоїсь невиліковної хвороби. І це, звісно, вироблений суспільством фантазм. Цей поширений фантазм захищає суспільство від справжньої зустрічі з мистецтвом. Але водночас він захищає художника від справжньої відповідальності за власну творчість. Наслідком активної дії фантазму є створення інституції імунітету, що захищає мистецтво від верифікації його тез і витвореного ним знання. Слово «захищає» вживається тут радше в пейоративному значенні, адже цей фантазм має водостійкі властивості: суспільство стає непромокальним, непроникним для вироблених мистецтвом змістів. Фантазм народився як інструмент захисту від мистецтва, але почав також продукувати своїх жертв – нещасливців, які приміряють на себе цей фальшивий костюм. Наслідки цього такі, що художника, який іде цим культурно визначеним шляхом, перестають вважати партнером у дискусії про реальність. Скидання цього костюма без структурного перевизначення художнього поля в усій культурі закінчується браком упізнаного тла, а художник у деформованій оптиці «відсутності прикладу для наслідування» постає карликовим наростом на суспільній тканині, який кидає у світ свою «ідіотську» претензію. Хоча «ідіотизм» цієї претензії ближчий до правди, ніж суспільно прийнята фантазія про художника. «Ідіотизм» описує непозбутню неясність образу, з якою суспільство та різні його інститути на кшталт медіа чи науки не можуть упоратися: вони або спрощують

цей образ, або вважають його надто багатозначним.

Для чого ще потрібен цей фантазм?

Ми пам'ятаємо неодноразово повторену процедуру, коли спершу казали «це не мистецтво», а потім через медіа атакували твір і його автора чи авторку. Оце й була гра з фантазмом і роллю. Бо це теж вид легітимізації художніх дій, суспільний мандат на виконання мистецтва. А митці – і це можна зрозуміти з узятих мною інтерв'ю – хочуть зламати цей принцип. Вони не хочуть зодягатися в міф або шукають іншого міфу. Їм не потрібна така фантазматична легітимність для реалізації свого фаху. Їм не потрібен ані ранг, ані імунітет, адже це – інструменти відчуження.

Але зривання завіси, погляд на мистецтво без цієї захисної поволоки криє в собі ризик. Тому це лякає всіх тих, кому вигідне збереження міфу...

Бачення справжнього образу, не прикритого більмом фантазму, пов'язане з певною, хоч і уявною, втратою для глядачів і для самих художників. Ким тоді виявляється художник? Фігурою, у якій репродукується ідентичність і повсякденність. Художник з цієї точки зору – це той, хто, як і інші люди, трохи безпорадний перед світом. Це трохи невіглас із великими пробілами в базовій освіті, іноді це людина, котра, як і чимало інших людей, не вміє слухати і небагато знає, небагато розуміє. Це трохи чиновник, який заповнює анкети на стипендії, трохи конформіст, що всміхається людям, від яких залежить його доля. Це незначна постать, що перебуває на периферії значення. То чому ми маємо до нього дослухатися, якщо він сам у жесті відречення позбувається фантазму, який пов'язує його з небезпекою та візією? Чому він відмовляється від відмінності, яка творила

ієрархії та ставила його/її над іншими? Чому він хоче нести відповідальність за свої артефакти? Чому відмовляється від імунітету? Чому ми його/її слухаємо? І чи справді слухаємо? Слухання має завершуватися вислуховуванням, а отже, наприклад, включенням в обіг елементів знання чи процедур, вироблених цим дискурсом. І ці інтерв'ю – форма слухання цих людей. Слухання в момент, коли вони «відклеюються» від мистецтва.

То ким міг би бути митець, якби діло дійшло до перевизначення його ролі в суспільному житті?

Коли немає задовільної та зрозумілої відповіді, мистецтво дрейфує в бік кольорових ілюзій. Виключене як знання, воно часом перестає ним бути. Але навіть тоді воно зберігає цей «незбагнений» метод прагнення до інтуїції, до витісненого, яке може бути повернене мистецтвом до публічної дискусії. І в цьому наша величезна спільна користь. Тож мистецтво є або може бути (зрештою, це залежить від рівня нашої свідомості) рівноцінним партнером для інших дискурсів – воно розглядає ту саму реальність, порушує ті самі теми, діє в тому самому світі й говорить про те ж, що й інші дискурси. Воно буває критичним щодо них, але й наука, політика чи звичаєвість бувають критичними до мистецтва. Отже, усі ми говоримо про те саме – про світ, у якому живемо, про його обмеження й можливості та про те, як ми можемо разом його конструювати. Тобто ми вже конструємо його разом, але радше несвідомо, а думка про партнерів надто часто буває зневажливою.

Як можуть відбутися зміни в мистецтві?

Саме мистецтво може припинити вперто стверджувати, що відповіді, яке воно дає, є запитаннями. Я розумію, що

це проблематично, бо, коли даєш відповіді, треба взяти відповідальність за наслідки цих відповідей. Тобто зміна може відбутися лише через перевизначення мистецьких повідомлень. Дописуваний наприкінці цих повідомлень знак запитання маскує їхній фактичний статус стверджень, констатацій і відповідей. Іноді це навіть посібники – інструкції з ремонту «змінених хворобою» місць у суспільному тілі, які болять і кривавлять. Звісно, митці не змінять ситуації самостійно – вони змінять її разом із людьми з політики, науки тощо. І не тоді, коли запропонують чергове «політичне мистецтво», що створює експонати до *white cube*, черговий товар, упакований у політичний папірець, а свідомо ввійдуть у політичну структуру з наміром запропонувати їй свої можливості й узяти участь у творенні форми спільної реальності. Ми обмінюємося компетенціями. Цитуючи Славоміра Сераковського: «Усе – наука, політика, мистецтво – має свої засоби (систематичні наукові дослідження, політичні здібності організації впливу та риторична ефективність, художні засоби діагностування світу та взаємодії), але ж територія боротьби спільна». Зв'язки мистецтва з владою колись призвели до потворності, і звідтоді залишився сором, який ускладнює спільну дію. Соціальне тіло було в цьому місці поранене і до сьогодні зберігає несвідомий страх, жаль і претензію. Але саме мистецтво, форматуєчи суспільні фантазії, теж буває вкрай небезпечним. Бачинський, Гайци, Боровський⁷ формували фантазії майбутніх жертв у форму згоди на смерть. І «по них zostався брухт залізний, задушливий і трупний неба фіолет». Не варто жити в ілюзії, ніби сьогодні письменники чи художники вільні від впливу ідеології.

⁷ Кшиштоф Каміль Бачинський (1921–1944), Тадеуш Гайци (1922–1944) – польські поети, вояки Армії Крайової, загинули під час Варшавського повстання. Тадеуш Боровський (1922–1951) – польський письменник і журналіст, в'язень Освенціма. – Прим. ред.

⁶ Ідеться про книжку за редакцією Артура Жмієвського *Drżące ciała. Rozmowy z artystami*. (Тремтливі тіла. Розмови з митцями). Перше видання – 2006. – Прим. ред.

Так само узагальненим і наївним є переконання, що ми живемо в епоху «кінця ідеології» – є досить доказів того, що все якраз навпаки. Соціальна реальність апіорі ідеологічна. Вона або служить наявному статус-кво, або виступає проти нього.

Повернімося до взятих тобою інтерв'ю. Якого знання ти набув завдяки цьому спілкуванню з художниками?

Мистецтво – це рефлексійний аналітичний апарат, уміщений у полі інтуїції та передчуттів. Наприклад, роботи Лібери: немовлячі ліжечка для підлітків, концентраційний табір із конструктора Lego тощо. Це щось більше, ніж об'єкти, – це соціальні факти та експерименти художника-антрополога, що спричиняють дискусії. Ці роботи – запис певного знання у формі образів і водночас активні апарати продукування нового знання. Чому знання, створене Ліберою за допомогою таких експериментів, не стає частиною знання антропологічного? Чому ми все ще трактуємо це як культурну розвагу? Чому соціологи не посилаються на створене мистецтвом знання? Науці навіть не можна проводити такі експерименти, як вкидання в публічний простір іграшки з конструктора, що представляє нацистський концтабір. Але такий об'єкт активно досліджує простір суспільних переконань і надає інформацію про них. Ба більше – він сам уже є видом антропологічного та соціологічного відкриття. Мабуть, проблема в тім, що «він є образом», а невігластво у сфері читання образів характерне для фахівців з інших галузей. Натомість поширений мотив етики художньої творчості є, по суті, дискутуванням довкола «можливостей використання в ширшому масштабі» пізнавальних процедур, запропонованих художниками. Мистецтво – це теж апарат децентралізації, диверсифікації джерел влади.

Те, що ти й сам митець, якимось додало сміливості твоїм співрозмовникам? Може, вони розповідали тобі більше, ніж критикам і журналістам?

Так, звісно. Я теж належу до цієї упослідженої групи, яка намагається переживати світ через образи. І тут важливі дві речі. Перша – це помилка, яка полягає в нехтуванні образами. Чому це помилка? Наприклад, тому що, як писав Петер Слотердайк (у книжці «Зневага мас»), «масами керують за допомогою образів». Розпізнання бодай цієї ситуації – «необхідна оборона». Тому з іншими митцями мене зближує те, що я не відкидаю образів, але усвідомлюю їхню силу. Друга важлива річ полягає в тому, що мистецтво, а точніше образи, є способом мовлення. Такого собі «переформулювання». Митці мислять і промовляють образами, вони не можуть інакше, а це – глибока упослідженість. Упослідженість у цивілізації, яка, щоправда, вже інтуїтивно відчуває, що в континуумі пізнавальної процедури діяльність митця, яка полягає в довірі до несвідомих асоціацій, до того, що з'являється з-під порога свідомості, є початком знання. А це можна представити у формі образів. Образ – це той видимий витвір інтуїції, передчуттів, довіри до хаосу, до помилки, які становлять першу стадію продукування знання – першу, загублену мить пізнання. Знання зазвичай не є місцем наповнення бажань і відчуттів, не є місцем демонстративного задоволення чи сорому, знання зазвичай не є виверженням крайнього суб'єктивізму, але в мистецтві воно всім цим є. І в цьому полягає цінність такої пропозиції – в інтерсуб'єктивності, що трактується не як відношення об'єктивності, деформованої оптикою індивідуальності, а як відношення суб'єктивностей, що трактуються як індивідуальні осяяння, спалахи й візії. Я серйозно сприймаю осяяння та візії, пережиті моїми співрозмовниками, вважаю їх внеском у спільне знання.

Якщо Павел Альтхамер розповідає, що дерева – це нерви, які виступають із землі, я розумію це як візію цього світу. Якщо він розповідає, що розмовляв із Богом, як із другом, то не висловлюю скепсису і не кажу йому, що Бога немає. Я знаю, що він справді розмовляв із Богом. Для мене це факт дійсності, який походить із його суб'єктивності. І цю його суб'єктивність я ціную та приймаю як насправді іншу, а не як спільну для всіх нас об'єктивність, деформовану фільтром його індивідуальності.

Останнім часом я звернув увагу, яку велику роль у твоїй творчості відіграє мова. Крім того, що ти багато пишеш і береш участь у численних дискусіях, іноді публікуєш маніфести, то, здається, ще й квінтесенцією твоїх праць часто буває те, що про них говорять. Це побічний ефект зафіксованих на кіноплівці образів, який розмножується, розгалужується та сплітається з іншими. Наче твої фільми – лише привід для розмови, і вони не мусять існувати за межами усного повідомлення.

Це один із найбажаніших ефектів творення образів, який полягає в тому, що образ є аргументом під час розмови. І як аргумент він підпорядкований правилам дискусії: провокує відповідь і, як кожен аргумент, може зустрітися з сильнішим аргументом. А отже, може в цій дискусії загинути. Мої фільми є аргументами і підлягають перевірці. І їх може переважити сильніший, розумніший і переконливіший погляд. На мою думку, артефакт, образ – це еквівалент тексту, один із поглядів, який насправді придатний до дискусії, тому його можна спростувати як аргумент. Промовистий і водночас крайній приклад такої дискусії – аргумент свободи проти аргументу індоктринації в соцреалістичному мистецтві. Така «перевірка мистецтва» могла б дати нам змогу звільнитися від фантазму.

Цьому могла би сприяти ще й відмова від імунітету та рангу. У парадоксальний спосіб такі спроби позбутися імунітету було здійснено під час скандалу Дороти Нєзальської⁸. Звинувачення на адресу художниці були хамським вираженням бажання позбавити її культурної недоторканності. Група, яка звинувачувала Нєзальську, домогалася права на визнання власного способу визначення реальності. Цю групу, однак, визнали ворогом, і комунікацію з нею було заблоковано шляхом етикетування членів групи як противників свободи слова. Я посилаюся на цю подію, бо вона зразкова й водночас найбільш межова. Скандали довкола мистецтва 1990–2000-х років – це свідчення двоїстості у сприйнятті змісту мистецтва. З одного боку, вони виконували захисну функцію перед змістами мистецтва, з іншого – інформували про незручності у взаєминах із ним. Вони казали: цей імунітет такий сильний, що ми одразу мусимо вдаватися до сильної мови, щоб висловити свою думку. Щоб зрівнятися в ранзі з мистецтвом, вирівняти цю асиметричність, мова дискусії від самого її початку має бути надзвичайно сильною. Така перебільшена у своїй нестримності мова реалізувалася публічно як скандал чи поданий до суду позов.

Тобто «звільнитися від фантазму» можна, наприклад, позбувшись культурної недоторканності, шляхом розташування артефакту в просторі реального конфлікту в ролі одного з аргументів. А також за допомогою втілення пропозиції, зверненої до інших дискурсів, – ми пропонуємо вам наші вміння та метавміння. Мистецтво перетворює, скажімо, свою політичну ангажованість не на зміст, який можна виразити лише в галерейному просторі, а на зміст, що реалізовується як частина політичної дискусії, коли мис-

⁸ Дорота Нєзальська – польська художниця, яка зазнала судового переслідування за свою роботу «Пасія». – Прим. ред.

тецтво відрікається від своєї автономії на користь політичного чи наукового дискурсу.

Чим характерне знання, отримане художниками? Як воно з'являється, і що відрізняє його від інших видів знання?

Уявімо собі людину, яка закінчила університет. Його/її знання мають структуру такого порядку, що вкладається в мережу понять, визначень, аналізів тощо, які відсилають до самих себе. У цій структурній мережі, звісно, є порожні місця – лакуни, в яких з'являється кожне нове знання. Можна сказати, що ця мережа відношень активно структурує нову інформацію, вміщуючи її в потрібні лакуни і включаючи в систему відношень. У митців через упослідженість – фрагментарність теоретичних знань, які викладають у художніх школах, – це сконструйовано інакше. Тому не існує мережі, бо немає вузлових понять, які, відсилаючи до самих себе, утворюють і мережу, і її порожнечі. Нове знання вливається просто в простір, який позбавлений структури або має форму локальних вирів, що групують якісь фрагменти знання. Можливо, у такому проектуванні знання для митців криється певна суспільна мудрість. Якщо не стримувані структурою елементи вільно переміщуються, то й спосіб асоціації не детерміновано обов'язковим до виконання правилом. Якщо так, ефекти такої неортодоксальної асоціації бувають цікавими саме через «неможливі асоціації». Систему відрізняє від загального невігластва дещо, що ми назвемо «надміру інтуїтивним» інструментом художників і певною соціальною надуразливістю. Це той додаток, метавміння, якими компенсують брак класичної освіти. Я вже колись казав про те, що митці, ніби кишенькові злодії, помічають місця суспільної «неуважності», порожнечі та байдужості. Вони бачать фрагменти суспільного тіла під впливом анестезії. У неофіційному дис-

курсі вони мають статус тих, хто спить. Тобто митці бачать місця, які Жижек описав як такі, про які ми не знаємо, що ми про них знаємо. Цікаво, що вся ця система зв'язків була соціально реалізована і функціонує, натомість її результати споживаються суспільством не надто охоче.

Чи ти помітив у своїх дослідженнях інтерв'ю наявність страдницьких, мартирологічних чи месіанських тем, які ставлять досвід мистецтва останнього десятиріччя в типово польський континуум позицій і мотивацій?

Я не хочу накладати на вільну творчість, «яка забезпечує свободу», мережу польських схем, яка редукує нас до ролі виконавців волі чи, точніше, параної покоління. Ми – правнуки Гомбровича, любимо політичні рішення, любимо хитрість, лукавство, нам подобається бути трохи слабкими, трохи опортуністичними й демонстративно неетичними. Ми страждаємо, але як відвідувачі в черзі до контори. Месіанізм – теж чуже слово: чи хтось із відомих тобі художників повторює, що «з Польщі викрешеться іскра, яка змінить світ»? Можливо, ближчим був би міф про Прометея, але як узгодити з ним денунціацію своєї морально неоднозначної поведінки? Підлості, вчиненої в мистецтві? Практикування ганебних речей?

Повертаючись до месіанства: чи слово «спасіння» можна вживати в сучасному мистецтві? Можливо, воно присутнє як інтенція порятунку-спасіння за допомогою знання, як звільнення від мейнстримного комплексу заперечень і витіснень. Мистецтво, яке репрезентують мої співрозмовники, прагнуло через зізнання звільнити людей від суспільно пережитого болю. Але визнання в певному сенсі неможливе – воно передбачає ідентифікацію з провинною, з винним. І теж завдає болю, адже знання пов'язане з поглядом на «те, що реальне», – на

неприкриту основу буття, правду про існування, про його обумовленість і кошти. Вдалий приклад неможливості локалізації винного – існування судової системи. Її існування парадоксально свідчить про те, що провини «немає». Ніхто не визнає себе винним – провину треба довести в судовому порядку. Я не хочу сказати, що мистецтво є обвинувачем, я хочу сказати, що мистецтво описувало (описує) існування соціальних механізмів, які приховують «те, що реальне». Але, на відміну від об'єктивного спостерігача, яким хоче бути, наприклад, наука, мистецтво переймається пошуком «винного». Звісно, винна не особа чи група – винен механізм, якому підпорядковується ця спільнота. Винна саме ця несвідома згода на дію цього механізму. Мистецтво експонує свавілля механізмів, яке нас непокоїть, включаючи його в структуру артефакту. Отже, воно саме стає спільником, ділить провину – зраджує саме себе. Воно робить себе частиною соціальних змін. Може діяти як причина досліджуваного механізму – наприклад, як частина апарату соціальної репресії, частина механізму виключення. Вдалий приклад – роботи Сантьяго Сьєрри, які стають елементом расистських нападок на темношкірих, чужих, або інструментом експлуатації бідних. Але різниця полягає в тому, що мистецтво робить це відкрито – на кожному етапі діяльності воно зраджує саме себе. Що, звісно, не применшує його провини – тим паче, мистецтво не ухиляється від провини. Ба більше, воно визнає, що є союзником культурного насильства. Владою касти недоторканих. Діючи в полі культури, Сьєрра показує, як саме ця культура виправдовує насильство. Як культура надає рангу й цінності тій підлості, до якої він вдається.

Чи досвіди так званого критичного мистецтва повідомляють нам щось важливе про Польщу?

Так, вони повідомляють нам, що можлива Польща критична та свідомо. Що можна вийти на такий рівень цинізму, щоби бачити й знати. Критичне мистецтво було таким безперервним усвідомленням, упертою саморефлексією. Воно розвинуло саморефлексію в мистецтві – тепер це знову втрачено, – бо мистецтво не приховує своєї сили, набуває її та втрачає залежно, наприклад, від тиску ринку, який, просуваючи, скажімо, живопис, знеохочує мистецтво продукувати ідеї – «ідеологічна шкідливість» живопису майже нульова. Тиск арт-індустрії здатен змусити митців як виробників культури бути слухняними.

То яка специфіка діяльності митця в цій країні, якщо абстрагуватися від загальноновідомих міжнародних схем, вироблених мистецьким ринком? Де подівся революційний елемент, постійна історична незгода та схильність до інтриги?

Польща – не місце революції, а радше продуцент стагнації. Погляньмо на перепогоду правих 2005 року: вони виконали найважливішу виборчу обіцянку, тобто обіцянку налаштувати це суспільство на патріотизм, релігію та взаємний контроль. Вони реалізують стратегію малих кроків: патріотична програма в школах, постулат цілковитої заборони абортів тощо. І небезпека розмивається, перетворюється на нудьгу, на «якось воно буде». До того ж, влада готує суспільство до малих поступок. Така постійна мобілізація зрештою стає нудною, люди втомлюються від необхідності постійних протестів. І тоді влада робить черговий малий крок. Критичне мистецтво, налаштоване на постійну співучасть у коментуванні реальності, було подією в цій країні. Таким собі блиском просвітництва. Звісно, воно мало зв'язок із багаторічною діяльністю таких художників і центрів, як Пшемислав Квек, Зоф'я Кулік, Гжегож Ковальський, Ельжбета та Еміль Цєслари,

Оскар Гансен, лодзинська «Культура скидання», гданський «Острів» тощо⁹. Це була течія мислення й творення опору у формі знання. Вони починали в погані часи; після 1989 року все відкрилося, таке мислення на певний час отримало гегемонію, перетворившись із маргінальної течії на провідну. Тепер воно цю гегемонію втрачає. У погляді іншого, у погляді рецензента художники читають вагання. І нарцис лякається. А в мистецтві це особливо важливо – нарцис у художнику має постійно бачити схвалення в очах іншого. Це теж інструмент контролю мистецького змісту.

У кількох твоїх фільмах («Ліза», «Іцик» і навіть «80064») з'являється традиційна документальна формула «балакучих голів». Ти відчуваєш потребу свідчити, бути в ролі документаліста?

Те, що ми сприймаємо як діалог, – наприклад, розмова – насправді є двома монологам. Люди не слухають одне одного, а лише формулюють власний соціальний образ, даючи свідчення участі в інтеракції, і принагідно творять для себе образ самих себе. Часто саме так відбувається з мистецтвом: художник продукує образ, який, за загальним переконанням – зокрема й самого художника, – може бути правильно інтерпретовано лише в певний спосіб. Іншими словами, твір має одне канонічне прочитання – зрозуміло,

згідно з думкою самого митця. Інші прочитання наражаються на витіснення чи компрометацію. Тому це монолог, а не запрошення до діалогу. Отже, канонічне прочитання – це реалізація символічної влади та репродукування насильства за допомогою мистецтва. Тому іноді я даю своїм героям змогу говорити поза мою символічною владою і поза мою цензуру. Тоді їхні свідчення важливіші за мої припущення та сформульовані мною інтерпретації. Даючи їм голос, я позбавляюся і влади над канонічним прочитанням. Я не маю цієї влади вже на етапі запису висловлювань героїв фільму.

Чи в тобі відбулися зміни під впливом знання, набутого в боротьбі з мистецькими тупиками, з непередбачуваними результатами власних пошуків? А також слухання, як ти їх колись назвав, «наочних свідків», тобто художників?

Мистецькі тупики, звісно, не є тупиками – це меандри суспільного тіла, за якими спостерігають люди, оснащені особливим пізнавальним апаратом. Особливим, бо його можна порівняти з пізнавальним апаратом хіроманта: візія – це знання, сон – вказівка, інтуїція – стежка пізнання. Чи суворий біхевіоризм сприймає всерйоз запитання, поставлені Яцеком Качмарським: «Чому в усіх людей холодні обличчя? Чому тремтять у світлі темні коридори?». Мистецтво сприймає такі запитання всерйоз. І, до того ж, може на них відповісти, бо дотримується холистичної позиції: те, що виключене з інших дискурсів – емоції, помилки, страх, суперечності – тут є інструментами діяльності разом із раціональністю й аналізом. Якщо ти водночас і розумний, і дурний, ти маєш у руках більше, ніж той, хто лише знає або лише не знає. І в мистецтві ти можеш бути дурним, бо твоє «я, котре знає» використовує тебе як передавача, як медіума, живе в тобі. Я не виступаю на боці дурості, я хочу сказати, що мистецтво містить у

собі потенційно більше різноманітних свобод, адже воно, наприклад, не зрелося різноманітних дурощів, помилок, абсурду, страху, суперечностей, емоцій тощо. Це відкриває більші можливості для об'єднання і послаблює домінування суворих пізнавальних процедур, які неминуче продукує ортодоксально трактована раціональність.

Це веде в похмурі, дивні та сповнені обсеції простори. Влаштувавши виставку Parteitag, ти постулював змогу бодай на мить перейти на «темний бік» – узяти на себе роль винного.

Мистецтво і є таким простором у суспільному тілі – тим, що художньо існує і мусить лишитися неназваним, похмурим, оточеним водночас повагою і зневагою. Мусить, але не через вплив надприродних сил, а через наявність такого суспільного інтересу – збереження зони на зразок тієї, що в романі «Сталкер» братів Стругацьких¹⁰, де не діють закони фізики, а звичайні предмети несуть у собі загрозу, і ніщо не є безпечним. Суспільний інтерес – зберегти наявність саме такої зони в суспільному тілі. Це шухлядка для божевілья, помилок, істерики, дивакуватості тощо. І тріщина в мистецтві – розкол, який у ньому вже відбувся, – полягає у зраді з боку тих, хто

обслуговує цю зону, – самих митців. Вони визначили образи як мову й шукають для неї місця в раціональному та ірраціональному, але вже не хочуть запалювати святий вогонь і виконувати роль жерців. Ця тріщина вже утворилася, і єдине, що ще рятує мистецтво, – економічна гегемонія ринку. Ринок маскує цю тріщину і не дає змоги відмовитися від священної ролі, адже саме з цих суспільних мрій про художника як жерця ринок має зиск. Тут міститься джерело фетишизації твору мистецтва і зростання його вартості.

Чого ще ти навчився в митців?

Упевненості в силі образів та силі уяви. Наступна революція, як вважає Жижек, відбудеться у віртуальній реальності. Хто завоює людську уяву – той переможе. Чи може мистецтво долучитися до цієї революції? Адже воно знає, як організувати уяву. Можливо, це і є відповідь на запитання: для чого ще нам може знадобитися мистецтво? Чеслав Мілош в одному своєму вірші порушив питання: «Навіщо нам поезія, якщо вона не рятує ні народи, ні людей?». І я запитаю вслід за ним: навіщо нам мистецтво, якщо воно не рятує ні народи, ні людей? Якщо нам не вдасться діяти мистецтвом у реальний спосіб у реальному світі, то навіщо воно нам?

⁹ Пшемислав Квек, Зоф'я Кулік – польські митці, учасники художнього дуету *Kwiekułik*. Гжегож Ковальський – польський митець і викладач, керівник скульптурної майстерні *Kowalnia* у Варшавському академії мистецтв, учитель Артура Жмієвського та багатьох інших представників «критичного мистецтва». Ельжбета та Еміль Цєсляри – польські скульптори, художні та політичні діячі. Оскар Гансен – польський архітектор, дизайнер і теоретик, викладач Варшавської академії мистецтв. «Культура скидання» (*Kultura Zrzuty*) – неоавангардне середовище міста Лодзь, що прагнуло шляхом скандальної дадаїстської діяльності поєднати художню творчість із повсякденним життям. «Острів» (*Wyspa*) – гданська галерея, заснована діячем критичного мистецтва Гжегожем Кламаном. – Прим. ред.

¹⁰ Артур Жмієвський плутає назву роману Стругацьких «Пікнік на узбіччі» з його екранізацією – фільмом «Сталкер» Андрія Тарковського. – Прим. ред.

Мистецтво публічної можливості

З Йоанною Райковською розмовляє Артур Жмієвський

Йоанна Райковська народилася 1968 року в Бидгощі, навчалася в майстерні професора Єжи Новосельського в Краківській академії мистецтв. Райковська є авторкою і реалізаторкою ідеї встановлення штучної пальми на рондо Де Голля у Варшаві (проект «Вітання з Єрусалимських Алей») та багатьох інших гучних акцій у публічному просторі.

Артур Жмієвський: *Твої давні роботи, ще 90-х років, мені не подобаються. Хороший приклад – «Бібліотекарі Вогненної землі», один із юнацьких творів, нарцисичних дурничок, які трапляються в кожного митця, кожному митцеві на початку його творчості. Згодом ти позбулася цього нарцисизму й перейшла до чітких соціально свідомих позицій. Ти почала зустрічатися з людьми – чиновниками, жителями міст, де тоді доводилося працювати, з представниками локальних спільнот – і розмовляти з ними. Ви говорили про їхні потреби і про реакції на твої роботи, що з'являлися поруч із їхніми будинками. Маю на увазі зокрема пальму, тобто «Вітання з Єрусалимських Алей», і «Окиснювач». Коли ти отак із ними зустрічалася, поволі ставало зрозумілим, що ти не з тих художниць, які після*

запрошення, скажімо, до Ізраїлю зовсім не зважають на воєнний контекст, у якому вони опинилися. Коли стається щось таке, ти їдеш на Західний берег і на кілька тижнів оселяєшся в Дженині, працюєш із арабською молоддю, яку деморалізувала окупація. Я хочу сказати, що ти – протилежність митця-ідіота, який у будь-якому місці світу здатен продукувати однакові дурниці. Думаю, на твою позицію вплинули твої суспільно-політичні погляди. Тож почнімо з них: які ж твої погляди? Який твій вибір?

Йоанна Райковська: Мабуть, ти мене трохи переоцінюєш. Я – наче пес, який, коли знайде стежку, іде в правильному напрямку і здатен відкопати справжню кістку. Але якщо я загублю стежку – не знаходжу собі місця. У середині 90-х років, коли я почала свідомо працювати, усі стежки вели до публічного мистецтва. «Сіль», «Ознак немає...», «Дозволь, я вимію тобі руки». А потім сталося кілька особистих катастроф: доволі важка хвороба, страх, надмір алкоголю, спроба будування правильної сім'ї, а згодом – її цілковитий розпад. Безпорадність. П'ять важких років. Я намагалася якось виправити помилки, упоратися з власною сек-

суальністю, попроситися з мріями про певний спосіб життя. Те, що ти називаєш дурницями, для мене було способом оповідання та дзеркалом життя, бо я не могла знайти себе в цьому житті. Мить, коли я спромоглася на радикальні персональні рішення, спричинила революцію. З'ясувалося, що я, роками зациклена на власній неспроможності, є насамперед стадною твариною – Стасею Бозовською та Адамом Слодовим¹ в одній особі. І ніщо мене не цікавить більше, ніж соціальність і спосіб її організації, тобто те, як люди живуть разом. Словом, я знаю, де лежить кістка.

Справді – може, ти й дієш, як звір, але говориш, як інтелектуалка. Тому знову те саме запитання, хоч ти й намагаєшся його уникнути: які твої погляди?

Я не уникаю. Коли мені було вісім років, мені купили сандалі. Вони були дуже незручні, тому я вирішила їх переробити, бо мама була надто бідна, щоб купити мені іншу пару. Я щось там вирізала, пришила застібку й лише після цього почала в них ходити. І це цілковито змінило все в моїй голові. Я не сприймаю реальність як незмінний стан речей, який я мушу з боєм терпіти. Те, як ми влаштуємо свій світ і наше в ньому співіснування, залежить від нас – жителів будинку, міста, країни, світу... Тож після історії з сандалями я – ліва [сміється]. Ми маємо самі собі шити черевики, у яких ходитимемо. Звісно, є фрагменти реальності, щодо яких я лишаюся пасивною, бо не маю конкретного бачення їхньої реорганіза-

ції, – наприклад, економічна політика. І оскільки в цій сфері в мене досить типовий набір лівих поглядів, то роблю небагато, щоб якось змінити ситуацію. Але є такі сфери, у яких мої проекти можуть бути корисним інструментом, що слугує для розпізнавання соціальних проблем. Саме з лівого боку. Так відбувається з роботами, що порушують питання, якого штибу спільноти ми творимо, і що може бути сполучним елементом різних спільнот. Тут я маю на увазі передусім «Щоденник снів»², «Прогулянку довкола Острова Війни»³, «Окиснювач»⁴ і «Авіалінії»⁵.

Тут я повернуся до проблеми тіла, до найпростішої дефініції співіснування, яка спирається на визнання факту, що хтось живе поруч із нами. Він має право тут жити і не відповідати на запитання, звідки він, навіщо він тут і який він. Ми є спільнотою не тому, що Генріх II Побожний мав на лівій нозі шість пальців і загинув під Легніцею, а тому, що в нашого сусіда, який приїхав із В'єтнаму, добре просувається бізнес, у нього тут діти, яких він виховує, і він просто щасливий.

Роль держави я бачу в розумній організації наших зусиль, щоб ніхто не залишався за бортом. Я бачу її також у навчанні відповідальності за те, що є спільним. Держава – це еманация потреб спільноти, і тому, на мою думку, функції держави мають і, вочевидь, будуть досить швидко змінюватися водночас із міграцією населення. Багатонаціональна та багатокультурна держава має виконувати

¹ Стася Бозовська - героїня оповідання Стефана Жеромського. Адам Слодови – ведучий дитячої телепрограми «Зроби це сам». – Прим. ред.

² Проект Йоанни Райковської 2001 року: у варшавській галереї було облаштовано спальню для 25 осіб, які мали документувати свої сни. – Прим. ред.

³ Проект 2004 року, реалізований у Белграді: 50 осіб на винайнятому судні здійснили мандрівку навколо «Острова війни», розташованого на місці злиття річок Дунай і Сава. – Прим. ред.

⁴ Проект 2007 року, що полягав у встановленні штучного ставка на Гжибовській площі у Варшаві. – Прим. ред.

⁵ Проект 2008 року: Йоанна Райковська зібрала на борту старого літака представників національних меншин та представників крайніх правих організацій Угорщини і здійснила з ними політ над Будапештом. – Прим. ред.

функції, відмінні від функцій моноетнічної держави. Якщо ми вибираємо політичну репрезентацію, то хай вона служить для того, щоб кожен без винятку, хто якимсь дивом тут опинився, почувався добре. Мені осоружна ідея національної держави. Я мрію про безнаціональну або наднаціональну державу, в якій, проте, усі відповідальні за її форму та її благо. Цілковита утопія, повітряні замки.

Твоє ставлення до суспільного світу активне, ти хочеш діяти в ньому неприховано, промовисто. Тому пропонуєш розв'язання визначених тобою проблем – таких, як привласнення чиновницькою номенклатурою права на прийняття рішення в містах, відбирання в мешканців права вирішувати, яким бути їхньому безпосередньому оточенню. Міська влада і житлові кооперативи дивляться крізь пальці на такі акти сегрегації, як огороження мікрорайонів або виділення парків і дачних ділянок під будівництво торговельних центрів, експансія набридливої реклами, приватизація міського простору бізнес-кланами та вписана в пам'ятники націоналістична версія історії. Ти сприймаєш місто як простір, у якому всі рішення мають залежати від волі жителів. Тому ти ставиш у містах не пам'ятники, а «знаки запитання», інтерпелюєш жителів своїми об'єктами. Такою інтерпеляцією є пальма у Варшаві чи проект мінарету в Познані. Усе це – суттєві речі в житті спільноти. То як ти визначаєш спільноту? Як розпізнаєш проблеми спільнот? Як формуєш, пропонуєш і просуваєш пропозиції розв'язання?

Про те, у якому стані перебуває спільнота, свідчать місця, які ця спільнота творить або на які погоджується; до чого вона може звикнути, а що для неї нестерпне. Я використовую радше крихти інформації, які, однак, переконливо демонструють зв'язки між людьми, перервані або народжені стосунки,

пристрасті, потреби та бездіяльність. Я шукаю це, намагаюся не так зрозуміти, як дозволити собі ірраціональну реакцію на такі місця. Бо я бачу спільноту як групу людей, зосереджену в певному місці, поставлену перед ситуацією, яку творить це місце.

Я сильно реаую на хворі місця, у яких зв'язки стосунків мертві чи замінені на уявні стосунки. Моя інстинктивна відповідь – бачення майже утопічної ситуації, а потім – копітка робота над реалізацією цього бачення за якомога менших компромісів. Свої наміри я змінюю тільки тоді, коли цього хоче спільнота. Оскільки змін прагнуть члени цих спільнот, які з відповідним місцем чи знаком ідентифікують себе найбільше, без конфліктів не обходиться. Іноді вдається, і така втілена утопія замінює хворе місце, але зазвичай перемагає бездіяльність і загальна соціальна апатія. Кажучи про хворе місце, я думаю про Гжибовську площу. Про ізраїльських туристів, які відвідують Гжибовську площу, зовсім не знаючи, де вони, і чим насправді є вулиця Пружна, яка відходить від площі⁷. Про те, як ізраїльтяни надимають своє відчуття спільноти травмою і чужою провиною. Думаю про старших польських жінок, які з підозрою дивляться на все це, про псів, які сруть де попало, і ніхто за ними не прибирає. Про юдофобський сморід книгарні «Патріотична» біля костелу Всіх Святих. Згадуються мені фальшиві євреї з пейсами, які танцюють на фестивалі Зінгера, і «кошерні» свинячі паштетики, що продаються в сусідньому кіоску. Я бачу бізнесменів, які йдуть через цю площу на роботу до корпорацій, і Deutsche Bank, який обслуговує там своїх клієнтів. Фігура Папи Римського благословляє все це зі сходів костелу, а харцери⁸ покладають

⁷ В околицях Гжибовської площі під час Другої світової війни було розташоване варшавське гетто.

– Прим. ред.

⁸ Представники польського аналога скаутського руху. – Прим. ред.

квіти під один із каменів пам'яті чергових польських трагедій. «Окиснювач» мав бути певною оазою, що радикально змінює наше бачення цього місця, бо з-за герані та хмари кисню на Пружну дивишся по-іншому. Він мав бути місцем, вилученим із контексту і водночас розташованим у його найбезпосереднішому центрі, на кшталт центра циклону. У цій оазі всі стосунки мало бути встановлено наново. Я хотіла ініціювати певний стан публічної можливості, розблокувати енергію, яка була і є перманентно нищеною всіма вищеназваними ритуалами. Часто я пропоную не рішення, а зміну оптики, зміщення в ідентифікації групи, в ідентичності місця, ілюзію зміни. А все для того, щоб з'явилася енергія, яка дасть людям змогу перезапустити всі стосунки.

Твоя тактика полягає в тому, що ти ставиш людей перед фактом існування, наприклад, пальми на рондо Де Голля у Варшаві чи «Окиснювача» на Гжибовській площі. Іноді люди це приймають: пальма стала одним із символів міста, за збереження «Окиснювача» жителі околиць Гжибовської площі боролися з чиновниками. Тепер ти хочеш замість старого заводуського комина в Познані звести мінарет. Але цього разу люди, насамперед познанці, реагують на твій намір переважно неприязно, навіть ворожо. Але ти не поступаєшся. Ти дієш проти людей? Від чийого імені ти виступаєш, чий голос представляєш?

Я дію від імені тих, кого не видно. У випадку з пальмою – від імені винищеної спільноти довоєнних євреїв, у випадку з «Окиснювачем» – колишніх і не згадуваних у політичному дискурсі жителів Гжибовської площі, у випадку з мінаретом – від імені мусульманської громади, яка налічує близько тисячі осіб. Президент Мусульманської ліги Ессіх Мохамед Салех одразу ж це збагнув, якщо в одному з інтерв'ю сказав: «Мусульмани тут живуть, навчаються, лікуються

в лікарнях, роблять бізнес. Ми робимо в Польщі чимало, але нас тут усе ще не видно. Може, мінарет це компенсує?». Є такі місця, у яких закодована пам'ять, якесь знання про брак цих людей. Я намагаюся цей брак розкодувати, перелицювати, тобто неприсутність перетворити на присутність. Завжди знайдуться люди, які не хочуть бачити інших, не хочуть про них пам'ятати. Тоді я не маю виходу і змушена вступити в конфронтацію з їхньою нехиттю. Але найважливіше те, як сконструюється місце, в якому має відбутися ця конфронтація. З'ясувалося, що принагідно з переробленням комина на мінарет треба переробити наш, поляків, власний імідж і замислитися над суттю «національної культурної спадщини». Охорона цієї спадщини – часто використовуваний аргумент проти мінарету. Ми звикли думати про себе як про народ, замучений історичними трагедіями, як про жертв політичного насильства, але ми якось не помітили, що самі потихеньку стали спільниками катів і окупантів. Ми брали або беремо участь у військових операціях НАТО – таких, як місія в Афганістані чи війна в Іраку. Ми – активні учасники «антитерористичної» кампанії, що проводиться Сполученими Штатами, і участь у військовій інтервенції в Іраку в березні 2003 року переконала ізраїльський уряд у нашій лояльності. Прем'єр Туск оголосив про безумовну підтримку Ізраїлю в разі його конфлікту з Іраном. Наша військова співпраця стає дедалі тіснішою. Розвідки мають обмінюватися інформацією про терористичну небезпеку. Польща хоче купувати ізраїльську зброю – літаки-танкери та ракетні снаряди для озброєння літаків і танків. Військові операції та зброю ми фінансуємо з наших податків, і ми за все це відповідальні.

У контексті спорудження знака присутності мусульман стало зрозумілим, що ми маємо піддати сумніву зручний і ностальгійний образ поляка – жертви й водночас захисника всіх цінностей.

Твоя діяльність – певний вид соціальної практики, що з'являється перед нами вдягнутою в костюм мистецтва. Гадаю, ти одна з тих, кого помилково назвали митцями, бо немає назви для їхньої діяльності, немає для них іншого місця. Людей, які працюють із груповими конфліктами, у психології називають фасилітаторами. Чи ти теж фасилітатор?

Те, що я роблю, відрізняється від роботи фасилітатора. Справжній фасилітатор відповідальний за перебіг групової роботи. Я намагаюся радше перетворити на фасилітаторів людей із конкретної громади. Проблема перенесення відповідальності на них є найсуттєвішою. Я роблю це за допомогою візії – настільки сильної, що люди піддаються, хочуть їй піддатися. Ця візія зазвичай стосується тіла, вона поглинає тіло, впливає на рівні сильних, навіть фізичних потреб – потреби дихання, тепла, потреби подорожі, якогось порушення. Ключовий етап цієї практики – досягнення стану, в якому весь ти, тобто твоє тіло, проекція твого тіла, його потреби, накладаються одна на одну так точно, що ти можеш нарешті сказати: «Я є. Тут і зараз». Думаю, такий стан охоплював людей, які годинами сиділи перед «Окиснювачем», які не робили нічого, тільки дихали. А ще тих, хто поплав довкола Острова Війни в Белграді на борту корабля «Ковін». Або тих, хто спав під час «Щоденника снів». Лежиш і бачиш сні. Мабуть, наполовину свідомий того, що дихаєш, а може, бачиш уві сні, як пливеш по річці. Проте робиш це разом з іншими людьми, у дуже визначеному контексті колективного спання, у галереї з величезними вікнами, які виходять на вулицю. Ти не мусиш нікому пояснювати, чому ти це робиш, бо інші роблять точно так само. У цьому немає ніякої магії, ти просто є.

У цьому стані люди відчувають силу, вони здатні брати на себе завдання і відповідальність, яких зазвичай бояться.

І так деякі з них стають фасилітаторами для власної громади. Я – лише акушерка певної соціальної сили, певної можливості.

Ти маєш рацію, кажучи, що мистецтво в цьому разі – лише костюм. Але я вважаю, що візії можна урухомити тільки за допомогою мистецтва – перформативною силою образів. Візія найчастіше стосується людських взаємин із якимось місцем. Для перетворення цього місця потрібне мистецтво і його ремесло.

А як щодо політики з її ремеслом – це тебе цікавить?

Моя увага зосереджена не так на колективних ідентичностях, які є основою будь-якої політики, як на взаєминах між особистостями – між індивідуальними ідентичностями та місцем. Я зосереджуюся на тому, що відбувається між особистостями та місцем. Не на взаєминах «ми – вони», а на взаєминах «я – ти» і «я – ти – місце». Працюючи з конкретним місцем, я зводжу ці зв'язки до фізичних стосунків, бо будь-яка локальна політика починається з того, як ми позиціонуємо себе одне щодо одного, як навзаєм визначаємо для себе територію. А ще – як ритуалізуємо взаємну поведінку. Мій домашній рецепт полягає в тому, щоб запропонувати певну візію, яка стосується тіла. Ця візія захоплює та революціонує людські вчинки, бо пропонує людям спільні, сильні переживання. І це скасовує будь-які попередні ієрархії та виробляє необхідність комунікації – соціалізації цих переживань. Ця візія скасовує не лише ієрархії, а й ритуальні формули поведінки, і приводить до того, що буття собою стає іншим, що мову взаємин треба творити наново. Саме так відбулося під час «Окиснювача». Одна прибиральниця приходила туди в перервах між миттям під'їзду. Вона спеціально для цього переодягалася. Її взаємини з мешканцями набували форми святкової зустрічі. Вона заводила розмови про «озерце», риб чи

оздоровчий вплив кисню, або просто проводила час разом із ними біля «Окиснювача». Саме це змінило стосунки цієї жінки з мешканцями – її роботодавцями.

То, схоже, ти створюєш умови для появи візій, ти їх генеруєш. Чи завжди вдається так усе контролювати, чи завжди тіло – аж такий слухняний медіум? А як із несвідомою роботою уяви?

Не знаю, чи ти пам'ятаєш, як 2005 року я опинилася в краківській лікарні, де мені вирізали з шиї кісту розміром 2,3 на 3 см. За рік до того я поїхала в Аушвіц – уперше в житті. Був листопад. Я намагалася нічого не бачити, не чути і припнути свої емоції, щоб не відчувати надто багато. І я справді небагато пам'ятаю. Було враження, ніби повітря там узагалі не рухалось. Я так сильно змерзла, що не відчувала рук і ніг. Наступного дня я не могла нічого проковтнути, тому пішла до лікаря, вважаючи, що в мене ангіна. Лікар діагностував пухлину. З'ясувалося, що це не пухлина, а лише величезна кіста, яка якраз напередодні спричинила зараження. Я цілий рік шукала потрібного хірурга – треба було вирізати її через операційне втручання. Я розповідаю про це, щоб описати певний вид реакції, який б'є безпосередньо по тілі. Цього разу не я зробила проект в Аушвіці. Аушвіц зробив проект у мені.

Ти звертаєшся переважно до інтуїції. Польські політики теж охоче до неї звертаються, хоча радше для того, щоб здійснювати політику виключення, щоб зіштовхнути одні соціальні чи професійні групи з іншими. Підміна зібрання чутливих спільнот, тобто суспільства, шаховою дошкою називається політичним талантом. Натомість люди, які вправно маніпулюють нашими емоціями та упередженнями, призначають себе політичною елітою, замість залагоджувати спільно з нами наші проблеми. Як на мене, ти виступаєш своєю творчістю за іншу модель

застосування суспільної інтуїції та іншу модель політики. Якщо так, то за яку?

Я все ще вірю в ліберальну демократію. Незважаючи на будь-які розчарування. Але, думаю, без роботи над головною справою – відповідальністю за спільноту і за місця, які ця спільнота створює, – демократії загрожують девіації та зловживання. Тому я працюю не так над розв'язанням соціальних проблем, як над способами творення ситуацій, у яких люди хочуть брати відповідальність за себе і групу, частиною якої вони є. Потім усе діє за принципом доміно – одна ініціатива породжує наступну, люди починають відчувати: якщо в них немає позиції, вони можуть щось утратити. Але це має відбуватися майже на інстинктивному рівні. Я заразилася концепцією радикальної демократії та агонічного простору Шанталь Муфф і Ернесто Лакло. Такий простір я хотіла запропонувати учасникам «Авіаліній» на борту старого радянського літака, але ми потрапили в зону серйозної турбулентності. Це було в Будапешті. Пасажирами були представники різних меншин, які живуть в Угорщині: люди із Сирії, Монголії, Нігерії, Болгарії, Росії, Сербії, Великої Британії та Китаю. Був бездомний, гей, двоє циганів, євреїв і лесбійка. У них були різні політичні погляди, зокрема радикально праві. Дехто з них ненавидів циганів чи був антисемітом. Усі мали вміститися на борту літака Лі-2 1949 року випуску і разом відіти політ над Будапештом. Але, щойно ми відірвалися від землі, нас почало сильно кидати. Усі страшенно боялися. Тоді нас насправді об'єднав страх перед катастрофою. І, вочевидь, так відбувається завжди. Публічні простори за своєю природою нестабільні, вони змінюються на наших очах, вони є об'єктом безжальної боротьби за домінування. На відміну від Муфф, я не вважаю, що боротьба за гегемонію відбувається лише в межах політичного дискурсу. Є чимало сфер людського життя, де точиться боротьба

за гегемонію, де формується наше складне співіснування. У спробі створення агонічного простору бажана не так гармонія, як можливість розмаїття. Ідеться про те, щоб люди завжди були готові до непростой присутності інших людей, яких вони не розуміють. Створення ситуації такої готовності – один із фундаментальних принципів мистецтва. Така готовність – це стан свідомості, але ще й певний соматичний стан. Я переконана, що люди не мусять ані говорити про природу відмінності між ними, ані розуміти її. Я не вірю в консенсус і доречність використання вербальної мови у встановленні стосунків. Вважаю, що шлях до співіснування веде через тіло, через відмову від ритуальних формул, що спотворюють наші взаємини. Я працюю над тим, щоби – бодай ненадовго – наше спільне життя стало оголеним, незахищеним і незручним.

Але в Польщі вправно будують ієрархії, ділять людей, класифікують, виключають – найчастіше відмінності використовують саме для цього. І рідше – для того, щоб зацікавлено приглядатися до «іншого». Може, це призведе до локальної гегемонії білих слов'ян, об'єднаних під гербом Христа Царя?

У такому разі я емігрую. Мені огидна ексклюзивна монополія на білу, католицьку та одновимірну польськість, так звану «нормальну» польськість. Я хочу Польщі з акцентом, пульсуючої, різномірної, з відчуттям відповідальності за події на Близькому Сході, у Сербії та Болівії. Мені не потрібна загумінкова Польща, зациклена на іграх місцевих царьків. Мені потрібні сусіди з Ірану, Афганістану та Ємену, я хочу, щоб їм не треба було знати, хто такий Роман Гертих⁹. Я хочу, щоб у Польщі були мінарет, мечеті, синагоги, індуїстські храми та їхні віряни.

Знаєш, як нас називають в Україні? Американо-американськими валянками. Думаю, так і є. У цих валянках ми далеко не заїдемо.

І щоби мати таку Польщу, яка тобі потрібна, яка не боїться ісламу, не вважає, ніби араби всмоктують релігійний фанатизм із молоком матері, ти запропонувала перебудувати фабричний комин на мінарет. Як це почалося – зі звичайного образу?

Так, із образу, хоч кращим словом було б «осіяння», яке передбачає ймовірність помилки та випадковості. Так було з пальмою. Я вглядалася в листівку, яку ми колись знайшли в Старому місті в Єрусалимі. На ній була спалена земля, схил, карликова пальма й підпис «Вітання з Хеврона». Образ із листівки в мене наклався на вид рондо Де Голля у Варшаві. Десь на тлі була токсична енергія етнічного конфлікту і моя неспроможність дати з ним раду, що зрештою породило образ – варшавську пальму. Схоже було і з мінаретом. Я приїхала в Познань просто з Дженіна, де є щоденна загроза ізраїльської окупації. І раптом замість старого фабричного комина я побачила невеличку вежу, кам'яну кладку, ковані балюстради. Як у Словацького після його подорожі на схід: «Ще бачу перед очима / Троянди, пальми, вежі, будівлі...»¹⁰. Такими осіяннями не варто нехтувати. Чи проект мінарету з'явився, бо тоді я думала про зростання ненависті до мусульман, про те, що польський антисемітизм дуже легко охопив своєю неприязню й іслам? Ці осіяння, здається, такі побічні, майже на межі свідомості, що вимагають чутливості. Це зусилля схоже на те, яке супроводжує спробу запам'ятати сон.

На твою творчість, на твої інтерпретації з'являються чіткі відповіді. Люди сидять над озерцем «Окиснювача», а потім

захищають його від ліквідації. Шведи з невеликого містечка хочуть будувати з тобою штучний вулкан. Може, колись познаниці, та й усі поляки, захищатимуть мінарет. Хто ти, якщо всі тобі підкоряються? Як можна описати «метод Райковської»?

Не можу дивитися, як легко люди піддаються слабкості, солодкій неспроможності. Мене нічого не дратує більше, ніж соціальна імпотенція, яка завжди закінчується взаємною неприязню і токсинами, бо на інших ми покладаємо провину за те, що є так, як є. Тому я хочу, щоб люди хотіли. Як я це роблю? Хочу провадити соціальну діяльність шаманськими методами. Це звучить претензійно, але, коли дивлюся на свою творчість тверезо, бачу, що найуспішніші візії з'являються завдяки праці – у конкретному місці – із власним тілом. Але я мушу зберігати дисципліну й усвідомлення мети. Отже, я йду в певне місце і намагаюся бути чутливою до власних інстинктивних реакцій – це певний стан уважності. Треба вслухатися у власне тіло. Потім я намагаюся відтворити ситуацію так, щоб інші теж могли в ній опинитися: я творю місце, споруджую якийсь об'єкт чи організовую з людьми майстер-класи.

Може, «візія» – не найкраще слово, бо це різноманітні спроби симуляції. Мета одна – урухомлення соціальної сили. Це ризиковано, бо рухаються, на жаль, різні сили.

Для більшості глядачів і критиків мистецтво – це ставлення запитань. Погоджуюся, але чи ми, митці, сподіваємося на відповіді? Чи ми ставимо запитання конкретним, визначеним особам? З тобою таке траплялося. Твої роботи – це запитання до локальних спільнот і чиновників, до слабких і сильних полів влади. Про що ти запитувала, які дістала відповіді?

Зазвичай я запитувала про можливість зайняти конкретну територію, де буде

реалізовано проект. Такі прохання завжди з'являються під час реалізації публічних проектів і є мукою для місцевих керівників. Вони викликають збентеження й спроби уникнути відповідальності за ймовірну громадську ініціативу, задіяну «легендою» території. Бо насправді це не захоплення території, а проблема перенесення влади над публічним простором на митця. Керівники, відповідальні за такі рішення, – наприклад, засідателі в управліннях громадськими територіями, – зроблять усе, щоби публічний простір не було змінено, щоб він зберіг статус-кво. Коли я читаю коментарі конкурсної комісії SARP¹¹ із Познані, яка вважала за потрібне коментувати проект встановлення мінарету, то бачу, що там криється страх втратити символічну владу. На думку комісії, реалізація проекту

є культурно чужою, накладається на панорамні віси в напрямі кафедрального собору та на сусідній будинок колишньої синагоги, може бути сприйнята як провокація релігійного характеру, може бути сприйнята як спроба насміхання з релігійного символу – мінарету – шляхом його зображення на заводському комині, не має жодної суттєвої художньої цінності, пов'язаної з культурними подіями міста Познань¹².

Я сподіваюся на абсолютно інші відповіді. Хочу, щоб зі мною ділилися символічною владою. Хочу, щоб зі мною про це розмовляли. Вважаю, що як громадянка маю на це право. Мій обов'язок – подальше передання цієї влади місцевій спільноті. Отака-от я жінка – Робін Гуд.

Місцеві керівники різних рівнів теж бояться втратити роботу. А я неодноразово ставала причиною цього страху. Так було, наприклад, під час реалізації

⁹ Крайній правий польський політик, у 2006–2007 роках був міністром освіти. – Прим. ред.

¹⁰ Юліуш Словацький, «Лист до книгаря». – Прим. авт.

¹¹ Спілка польських архітекторів. – Прим. ред.

¹² Рішення, ухвалені журі конкурсу Спілки польських архітекторів. – Прим. авт.

«Вітання з Єрусалимських Алей». Але найгірші – власники приватних територій. Такі, як *Balticgruppen AB*, якому належить територія на схилі Гамрінсбергет у шведському місті Умеа. Спорудження вулкана на верхівці Гамрінсбергету могло зірвати плани побудови на цьому місці готелю. Усі намагання налагодити контакт провалилися. Ніхто зі мною не розмовляв, не відповів на жоден мейл чи лист. Вони мене просто ігнорували. Цікаво, що один із власників *Balticgruppen AB* заснував у тому ж місці парк скульптур. Мистецтво, обмежене закритою територією, схоже на тварину за огорожею, яка може добігти тільки до паркану, тому нікого не вкусить. Саме в цьому головна відмінність між дією публічного мистецтва та мистецтва, на якому висить табличка «Обережно, мистецтво!». Якщо творчість митця непомітно виходить за межі належної йому території – галереї, музею чи навіть парку скульптур – і починає тривожно змішуватися з реальністю, коли межі її впливу стають розмитими, тоді мистецтво стає небезпечним.

А інші дійові особи... Може, це звучатиме дивно, але я часто не розмовляю з мешканцями до втілення проекту. Розмови про те, що має з'явитися, зазвичай перетворюються на пекло, бо проект не має форми, проте саме вона відіграє вирішальну роль у сприйнятті, – йому бракує форми, кольору, масштабу. Люди починають повноцінно реагувати вже постфактум. Починають дослухатися, придивлятися, поглинати.

Ти часто працюєш за межами галереї. Ти розміщуєш свої роботи на міських площах, на річках, паразитуєш на будинках, намагаючись змінити їхнє призначення, захоплюєш вулиці чужих міст. Такі дії перетворюють вулицю на галерею, а перехожих – на глядачів. Та чи справді досить розмістити твір на вулиці, щоб люди його побачили? Чи не виходило так, що, бажаючи побачити «Окиснювач», глядач мав потрапити на Гжибов-

ську площу, як у галерею? Чи галерея – не просто спосіб організації уваги глядачів? Як ти організовуєш їхню увагу?

Галерея – це специфічний спосіб організації сприйняття. Але це не проблема вибору місця розташування – я йду до галереї чи на Гжибовську площу. Це принципово різні досвіди. Галерея – це простір, де приглушено контексти, мов хтось натиснув кнопку *mute*. Не існує нічого – усі чекають на повідомлення художника, чий твір у цілковитій тиші чути на повен голос. Немає шуму, який деформує твір. Публічний простір – це галас, конкурентне поле різних голосів, випадкових звуків, відгуків і відлунь, шумів, зліпків і рухів. Якщо ти наважуєшся вторгнутися в такий простір, то поводишся, як диригент-нездара, дилетант в експериментальній музиці. Єдине, що можна зробити, – резонувати й досягти такого ефекту, щоб усе розмовляло між собою. Отже, це інша музика, інша пісня. Хоча, гадаю, одне без другого не може існувати: без солістів ми не зрозуміємо тих, хто намагається організувати звуки на тлі. І навпаки.

Повторю запитання: як ти організовуєш увагу глядачів, щоб вони побачили ці речі? І розвину його: колись ти зробила виставку під назвою «Силою речей». Отже, силою речей можна ефективно діяти – як це працює?

Речі, які я використовую або конструюю, самі по собі неважливі. Їхня суть – у способі їхнього існування стосовно інших речей. Як вони впливають виглядом, звуком і запахом на своє оточення, як його змінюють. Я використовую їх як реквізит – так, щоб, скажімо, фрагмент міста став сценографією для короткого «фільму». Словом «фільм» я називаю наше сприйняття відповідного місця, змінене під їхнім впливом. Потім ці речі стають мистецькими фетишами, набувають нових значень. Принцип їхнього існування – відмінність, вони просто

фундаментально відмінні від довколишнього. І тому їх так добре видно. Але їхня іншість не чужа, а радше екзотична. Те, що я представляю як проект, глядачам здається чужим, а після втілення стає для них екзотичним. Мабуть, аналогічно буде і з мінаретом, який перебуває якраз у «фазі чужорідності». Ти питаєш про ефективність – то це саме той процес, який перетворює чуже на бажане.

Думаю, іноді ти застосовуєш одну добре відому нам мову – мову кітч. До того ж, конформістського кітч. Адже таким був «Окиснювач» – ідилічний ставок, лавочки, рослини. Як на мене, це ефективна мова: кітч – відома всім естетика, такий собі вид есперанто. «Окиснювач» мав спокушати і спокушав. Чи конформізм буває ефективним? Чи може він бути способом мистецької діяльності?

Він точно є способом спокушання. Моя любов до кітч невичерпна. У мене є набагато гірша схильність – люблю речі, позбавлені смаку. Бо вони беззахисні й часто демонструють природу своїх власників. На противагу cool речам, які зазвичай є вдалою ширмою людських вад, позбавлені смаку речі нічого не здатні приховати. Пальми, плювальниці, ридвани, бамбук, кажани, золото, срібло, устриці, ставки й вулкани – весь цей уявний світ походить із міщанського дому. Це проекції мрій про краще життя, про подорож до теплих країв, заклання реальності, показники сумнівного статусу. У мене до цього ганебна слабкість. Але тільки тоді, коли мені вдається зробити запорошені абищиці справді публічними, демократизувати їх, щоб вони почали функціонувати як механізми спільних мрій, коли ми раптом можемо разом опинитися під пальмою чи у вулкані. Не забувай, що я походжу з мішаної сім'ї: батько – заможний стоматолог, мати – бідна інтелектуалка. Моя мати викинула б усе це у вікно, але через те, що батько нас

кинув, я все це полюбила. Кожен приїзд до дідуся й бабусі, дотик до дубових меблів чи фігурки пальми зі слонов'ї кості був глибоким переживанням. Розповіді про марнотратного прадіда-шулера, про подорожі на Майорку і рулетку в Монте-Карло були для мене частиною спадщини, якої мене позбавлено. Тепер я використовую це так само марнотратно, як прадід розтринькував гроші, граючи в покер. Мені не треба додатково вправлятися, щоб удатися до кітч. Він живе в мені.

Коли 1945 року в Пікассо запитали «Хто такий митець?», він відповів так: «Недоумок, у якого є тільки очі, якщо він художник; вуха – якщо він музикант, або ліра на всіх рівнях серця – якщо він поет, або тільки м'язи – якщо він боксер? Ні, він водночас політична істота, завжди чутлива до подій цього світу – тривожних, пристрасних чи спокійних; він – істота, яка кожен свою частину формує за зразком цих подій. То як він може лишатися байдужим до життя інших?». А ти як відповів на це запитання?

Митець – це сейсмограф. І шаман, якщо впорається.

Не викрутишся, хоч я знаю, що відповісти на це запитання непросто. Сейсмограф ще якось годиться, але шаман? Справді, шамани мали талант до лікування чи оздоровлення. Але вони жили на маргінесі своїх спільнот, часто за межами поселення, жебрали, часто це були хворі чи уполіуджені люди, їх зневажали. До них зверталися під час кризи в спільноті, коли виникали ситуації, яких вона не була здатна зрозуміти: катаклізми, погодні зміни, посухи, епідемії та хвороби тварин. Згодом їх кидали напризволяще. Тому мені не подобається це мистецьке шаманство, бо мені не подобаються пов'язані з цим ізоляція та дистанція. Мені близькі інші концепції, переважно закріплені в західній раціональності. Може, творчість худож-

ниці – щось на кшталт нетривалої психологічної терапії: можливо, мистецтво дає людям змогу на несвідомому рівні працювати над проблемами, з якими вони ще не готові працювати свідомо. Ти сама послуговуєшся для опису своїх починань далеко не шаманською мовою. Отже?

Ні про яку терапію не йдеться. Якщо вже вдаватися до медичних асоціацій, то я працюю для підвищення температури, до стану, в якому організм здатен боротися самостійно. Не буває так, щоби було лише дві площини розв'язання проблем – свідомо та підсвідомо. Якби так було, людство було би нечувано вбогим. Але це й не означає, що я вірю в живу природу предметів, у духів землі, каміння чи річок, у вогняних зміїв, злих духів, домовиків і барабашок. Я використовую не шаманську мову, намагаючись зрозуміти, що я роблю, але те, що я роблю, не є результатом раціональних міркувань. Наше знання про світ впливає і з джерел, яких ми не здатні до кінця зрозуміти. Ти стоїш, скажімо, у Варшаві на вулиці Желязній, перед тобою – панорама багатоповерхівок і решток кам'яниць із гетто, ти поглинаєш це всіма своїми можливими чуттями, усім тілом, цілковито активізується пам'ять, зокрема та, якої ти не контролюєш, – післяобрази, уривки вражень, розмов та образів. Усе це вивільняється, наче натискаєш на кнопку. Це не лише підсвідомість. Пам'ять є й у тілі, у руках і ногах, у животі. Думаю, шаманство теж може ґрунтуватися на вмінні реагувати на такий стан. Можна почати обережно до нього приглядатися, пригорщами черпати з покликаної до життя сили. Важливо ще й спрямувати її в раціональне русло.

Тому слово «шаман» я вживаю як певну метафору. Кожна спільнота потребує шамана – якщо вона його не має, то хворіє. Шаман перебуває в самому центрі групи. Попри аутсайдерство, його становище в суспільній групі надзвичайно високе. А що суспільство кидає своїх шаманів напризволяще... Ну, нічого не вдієш.

Розкажи, будь ласка, про фільм, знятий у Свєці над Віслою. Твоя мама колись лежала там у лікарні, кілька років тому вона померла. Ти поїхала до того міста й ходила його вулицями, вдягнена, як вона. Хтось тебе зупинив, викликав швидку – тебе відвезли до психіатричної лікарні, де раніше лежала твоя мама. На вигляд ти не була здоровою. Що там із тобою відбулося?

Я перевтілилася... Я мусила це зробити. Коли маму привезли до лікарні, вона ще кілька днів була при тямі. У неї був швидкий, недовірливий погляд. Ніколи не забуду тієї картини: я увійшла до зали, а вона там стояла – худюща, у великій піжамі, із сумочкою, судомно притиснутою до грудей. У ній вже було щось зовсім чуже, хвороба була демонічна, клітина за клітиною відбирала в неї особистість. Довкола неї були жінки із синдромом Діви Марії, з потроєнням особистості – це просто пекло.

Мама хотіла звідти вийти. Вона розпорювала крісла й розкручувала столи. Вона робила з оточенням те, що хвороба робила з нею, у якійсь страхітливій самотності. Бо психічна хвороба – це насамперед нестерпна самотність. Надто коли знаєш, що зовсім нещодавно був кимсь іншим, що не контролюєш себе, але зберігаєш рештки свідомості. У такому стані мама потрапила до Свєця.

Тому треба було вийти з цього пекла. Поки я стояла перед лікарняним павільйоном, було зле – цього немає у фільмі. Її не було! У мені не було жодної дірки, через яку мама могла би вийти. Тому цю дірку треба було зробити. Коли я увійшла в річку, то знала, що вже почалося, що я – просто посудина, що вона захопила мене цілком.

От і все.

Ліверпуль–Лондон–Джерсі–Шеффілд–
–Варшава
листопад 2009 – січень 2010

Йоанна Райковська. Окиснювач. 2007
Фото Конрада Пустоли

Йоанна Райковська. Окиснювач. 2007
Фото Конрада Пустоли

Йоанна Райковська. Вітання з Єрусалимських алей. 2002
Фото Конрада Пустоли

«Ми просто реагуємо»

З Яцеком і Катажиною Адамасами розмовляє Артур Жмієвський

Яцек Адамас народився 1 серпня 1955 року у Варшаві. Навчався на відділенні скульптури Варшавської академії мистецтв (1988–1993). Дістав диплом у майстерні Гжеґожа Ковальського. Багато років працював столяром. Під час навчання в академії працював там як робітник, надаючи столярні послуги. Не був здатен прочитати більше десяти сторінок «Так казав Заратустра». Сенси, які містилися на цих десяти сторінках, були такими потужними, що схилили до кількатижневих роздумів, унеможливаючи подальше читання. Результати своїх роздумів записував у формі коротких нотаток, які називав «гномами». Представив їх як свій магістерський диплом, скульптурним доповненням якого була чотириметрова купа бляхи, що рухалася на коліщатках. Згодом цю гору перекинув вітер. 1996 року Адамас із дружиною та дітьми переселився з Варшави до села Ворлавки та припинив мистецьку діяльність. Час від часу бачить візії на межі з осяяннями. У цих візіях кидає світляні кулі енергії, наче сніжки. Разом із дружиною Касею твердить, що їхня донька Ружа, яка розвивається повільніше за інших дітей, є інкарнацією «старої душі»¹.

Артур Жмієвський: Почніть зі звалища.

Яцек Адамас: Уперше ми приїхали у Вармію наприкінці 1990-х років. Кася була на дев'ятому місяці вагітності. І так ми собі сюди примандрували. Тиждень жили серед здичавілих луків – то були часи занепалих пегеерів². Ми були зачаровані. Поля, фантастичні поля. Зруйновані будинки на відстані кількох кілометрів. Ішли піщаними дорогами. Дикі квіти. Кілька кілометрів до крамниці. Який контраст із містом! А мені тоді були потрібні великі зміни. Два роки ми шукали халупу, доки не опинилися в цьому місці – у Ворлавках.

Ви тоді не знали, що на відстані трьох кілометрів навпростець має бути звалище.

Я. А. Ні, це залагоджувалося напівприховано. Це мало бути звалище для всього воєводства, хоч офіційно стверджували, що лише для трьох гмін³ – Добре Место, Сьвонтки та Людоміно. Казали, що це дрібниці, що природа це перетравить. Виявилося, що в селі Ленґно землероби

створили комітет протесту. Ми приєдналися до цього протесту.

У жителів питали, чи вони згодні на звалище?

Я. А. Запитали тільки в сільської ради. І сільська рада ухвалила рішення за нас. Це незаконно, мали бути консультації з громадою – місцевий референдум. А в документах було написано, що сільрада Ворлавок дає згоду на створення звалища. Ми поїхали до солтиса⁴ і спитали, як можна отак вирішувати, коли йдеться про таку інвестицію? І ми зробили з цього скандал.

Катажина Адамас: Яцек узявся збирати підписи тих жителів нашого села, які були проти звалища. Він зібрав тридцять підписів. Підписав кожен четвертий. Через це ставалися родинні конфлікти. Згодом з'ясувалося, що більшість жителів проти.

Що було далі?

Я. А. Ми запросили пані Яворович із програми «Діло для репортера». І відтоді почався гострий конфлікт із війтом гміни Сьвонтки і керівником Вармінського союзу гмін, який, наприклад, узагалі не оцінював впливу цього звалища на довкілля та здоров'я жителів. Але ми дістали оцінку, яка стверджує, що звалище спричинить серйозні шкідливі наслідки.

Як іще ви протестували?

Я. А. Ми постійно боремося законними методами. Підтримуємо солтисів, які виступають проти звалища, і які заснували Комітет протесту села Ленґно. Вони зібрали в сусідніх селах близько тисячі підписів. Це ціла армія людей. Веде цю справу ксьондз місцевої парафії. Навіть дійшло до того, що ксьондз відлучив від церкви солтиса нашого села – заборонив

йому приходити до костелу. Ксьондз мав через це проблеми, бо курія визнала, що він надто втручається в місцеву політику. Так чи так, а солтис не міг ходити до костелу у своїй парафії, бо повівся нелояльно: усупереч місцевим жителям він виступав за звалище. Це була справді серйозна локальна війна.

Але ви протестували не лише в законний спосіб – було ще й зібрання важкої сільськогосподарської техніки на відведеній під звалище території.

Я. А. Протест тривав вже кілька років, і вдалося тільки призупинити початок будівництва. Люди живуть у напрузі, отримали від ЄС дотації на розвиток агротуризму. Адже це чудовий у туристичному плані регіон, а над ним висить привид звалища й утилізації сміття. Тому ми заснували асоціацію «Любімо Вармію». До неї входять місцеві землероби. Ми робили різні акції та стали такими відомими, що, коли прибічники звалища – мер Ольштина, староста і війт гміни Сьвонтки – хотіли провести зустріч зі «своїми» журналістами та місцевим телебаченням, до нас зателефонували інші журналісти й сказали, який номер вони готують. Це мала бути спокійна зустріч у повітовій канцелярії. Була кава з печивом і тістечками. Мали прийти журналісти, які напишуть, мовляв, ми будемо звалище, щоби Вармія була чистенька. А ми з групою селян приїхали туди на тракторах, сповістили місцеве телебачення – ну, і почалася забава. Виявилося, що вже не вдасться зробити спокійної зустрічі, на якій влада інформує про свою правоту і не лунає запитань про сенс такої інвестиції.

Яку роль у цій події відіграли трактори?

Я. А. Гігантські трактори їздили тими десятима гектарами, де має бути зва-

¹ Артур Жмієвський, із книжки «Тремтливі тіла. Розмови з митцями».

² PGR – польський аналог колгоспів. – Прим. перекл.

³ Гміна – польський аналог адміністративного району. – Прим. перекл.

⁴ Солтис – сільський староста. – Прим. перекл.

лище. Деякі тягачі навіть були озброєні плугами. Вони вишивали по цих полях, а потім стали в один ряд – це було схоже на сцену з фільму «Конвой» із Крісом Крістоферсоном. Це справляло враження. Я крикнув старості в обличчя: «Якщо хочете з нами боротися, ця техніка після закінчення польових робіт в'їде в Ольштин. Тоді дасте нам спокій». І це показали по місцевому телебаченні. Мер міста був наляканий.

Мабуть, тебе впізнають як місцевого активіста.

Я. А. Можливо. Екологічна політика в регіоні кепська. Забувають про особливості Вармії – розкидані між схилів будиночки, халупки, стодоли – моренний рельєф. У місті ми розвішували гасла: «Вармія без звалищ». Ми критикуємо невдалі інвестиції: стягають дотації з ЄС, наприклад, на те, щоб люди перетворювали землеробські господарства на агротуристичні, і водночас отримують дотації на будівництво звалища в тому самому місці. Обидві програми чудово розроблені. Але, на жаль, вони заперечують одна одну.

К. А. Тут діє ще й третя програма – *Natura 2000*. Гроші теж походять з ЄС і йдуть на охорону птахів та їхніх жител. Ми вважаємо, що європейські чиновники не контролюють витрачання коштів – немає координації, бо ці ініціативи шкодять одна одній.

Я. А. Немає економічного обґрунтування, щоб возити сміття 40 кілометрів до звалища. Надто коли кажуть, що це зовсім не шкідливі відходи. Якщо так, то з них можна насипати трамплін для Малиша⁵. Це дезінформація: нешкідливих відходів не буває. Сконцентроване на звалищі сміття небезпечне. Там відбуваються мутації бактерій. Один вели-

кий нурт. Кілька сот градусів усередині. Треба робити системи газовідведення. Сморід поширюється околицею і залягає в заглибинах поверхні, а у Вармії моренний рельєф. І через кілька років у нас тут буде сильний сморід. Цей запах відчуватиметься в сільськогосподарських продуктах – наприклад, у смаку молока.

К. А. Дотаційні гроші не освоєні.

Я. А. Вони падають із неба. Ти їх отримав. Вони не є результатом твого розвитку. Оминається етап зведення економічного фундаменту – відчуття власності, відповідальності за те добро, яким можуть бути ці гроші. Це підточує економічну та культурну свідомість. Зараз у нас період ілюзій, ніби все розвивається. Є таблички, на яких написано, що в нашій гміні каналізацію прокладено коштом ЄС. Але ніхто не подумав, що стічні води слід спершу відводити до очисної станції. У планах усе кльово, каналізація діє. Тільки не діє очисна станція, бо вона застаріла і не спроможна очистити таку кількість нечистот. І в результаті очисна станція забруднює заповідник річки Пасленки.

А на захист пташиних жител на території цього заповідника гроші теж отримані з ЄС. Так?

Я. А. Так. Каналізація була потрібна. Її створення було профінансовано з дотацій. Доти не всі будинки у гміні Свьоньки були підключені до каналізації, і природа якось це витримувала, кудись воно всмоктувалося. Прийшли гроші, підключили всі будинки – і різко збільшилася кількість стічних вод, відведених до старої очисної станції, і тепер неочищені вигрібні ями пливуть до меліораційних ям.

К. А. Річ у неосвоєних коштах. ЄС дає їх органам самоврядування, але не контролює відповідності фінансованих програм локальним потребам. Хороша програма, переконлива – даємо.

Ще раз. У гміні діють чотири реалізовані за кошти Євросоюзу програми, які заперечують одна одну: заповідник і охорона пташиних жител, тобто заповідник ріки Пасленки; розвиток агротуризму в регіоні, а також сміттєзвалище для трьох воєводств і справна каналізація в селах, з якої нечистоти відведено до старої очисної станції, що зливає їх у захищену законом річку Пасленку.

Я. А. От лишень, коли ми хочемо це довести, то мусимо замовити, скажімо, експертизу чистоти води, яку випускає очисна станція. А на це в нас немає грошей.

Знаючи вас, думаю, ви напевне протестували проти цієї неефективної каналізації?

Я. А. Так. Нечистоти з очисної станції пішли на поля. П'ять гектарів поля було залито нечистотами. Це було страшне видовище.

Класичні нечистоти – екскременти, побутові стоки, органічні відходи тощо?

Я. А. Так. Ціле поле ними залите.

К. А. З певною періодичністю контролюють витік із цієї очисної станції. Це має бути очищена вода. Справа пішла в прокуратуру. Прокуратура констатувала незначну шкоду для суспільства і мінімальний вплив на довкілля. І зам'яла справу.

А що з дослідженням чистоти води – тієї, яка не вилилася на поля?

Я. А. Результат залежить від того, хто проводить експертизу. Коли селянин за свої гроші замовив дослідження, то йому написали, що вода забруднена, і він має право на компенсацію. Але коли дослідили цю субстанцію у Воєводській інспек-

ції охорони довкілля, то вийшло, що це вода першого класу чистоти.

Уже кілька років у прокуратурі лежить подання проти колишнього директора Воєводської інспекції охорони довкілля, який мав на своїй ділянці в Нарайтах, неподалік озера, склад лікарняних відходів із Варшави. У зв'язку з цією справою я влаштував акцію «Хто прибере Нарайти?».

Чи були якісь мистецькі акції щодо цих нечистот, вилитих на поле?

Я. А. Акція «Чисті руки». Я розклав під Воєводським управлінням білі рушники і мило. Я повторив це для ольштинського телеканалу *TVP 3*, виклавши знак нескінченності, – і мене запросили на зустріч із керівником Вармінського союзу гмін, який водночас є війтом гміни, у якій я живу. Протест стосувався свавілля влади.

Розкажіть тепер про вашу доньку Ружу. Вона не розмовляє, має діставатися до спеціальної школи в Ольштині. Транспорт мусить забезпечити гміна. Але щось не спрацювало. І тоді ти, Яцеку, пригрозив воєводі хепенінгом. А вона поступилася перед загрозою мистецької акції. Як це було?

Я. А. Місцеві чиновники не дбають про екологію, не дбають про доступ до освіти. Цей лад, який роздає карти, нищить людей. Ми зберігаємо відносну незалежність і протестуємо.

К. А. Ружа – дитина з обмеженими можливостями. За законом, вона має їздити до найближчого шкільного осередку, пристосованого до її стану здоров'я.

Таких дітей тут, у селах, більше?

К. А. Так. Їх багато.

Гміна мусить забезпечити всіх дітей шкільним транспортом. Але не забезпечує ним саме тих упосліджених, затягуючи початок навчального року та

⁵ Адам Малиш (нар. 1977) – польський стрибун на лижах із трампліна. – Прим. ред.

поглиблюючи їхню відсталість чи упослідженість.

К. А. Гміна ухилиється. Цим дітям потрібен особливий навчальний процес. Кожен день поза школою – то для них змарнований день.

Двадцятого вересня була нарада гміни, на якій радники (селянин, водопровідник і лісник) обговорювали, чи підходить для Ружі ця школа. Згодом вони вирішили, що на транспорт грошей немає, і що гміна може купити місячний проїзний на автобус, а я возитиму Ружу до школи. Автобус відходить зранку о 5:45. Повернення о 17:15. І тоді ми нарешті поїхали до воєводи та відділу освіти.

Я. А. Ми ще зробили подання в прокуратуру. Про те, що війт ускладнює виконання цими дітьми шкільного обов'язку.

Вас звинуватили в невиконанні шкільного обов'язку?

К. А. Ні. Школа знала ситуацію, ми розмовляли і з директорами інших шкіл – про проблему діставання дітей до шкіл з вини гмін. Ми про це розтрубили. Приїхало телебачення, радіо. У пресі про це написали. Це була успішна акція, бо несподівано у гмінах вибухнула паніка, і гміни почали перевозити дітей. Нам про це розповідала директорка школи в Ольштині. Але доти ми мали клопіт.

Я. А. Я вже був серйозно налаштований. Ми пішли до воєводи з Ружею, і я їй повідомив, що сьогодні моя донька тут, у її кабінеті виконуватиме свій шкільний обов'язок.

К. А. Я вийняла папір і олівці. Ружа почала малювати. Потім залізла під стіл, бо любить розглядати взуття. З'їла цукерки, призначені для офіційних гостей, а решту забрала для інших дітей. Яцек сказав, що це для неї перший день у школі.

Я. А. А якщо не буде реакції, то ми просто привеземо під Воєводське управління машину піску і разом із дітьми з

обмеженими можливостями влаштуємо там пісочницю.

К. А. І воєвода одразу ж надиктувала лист до війта щодо транспорту для Ружі. Невдовзі ми дістали лист від війта – мовляв, із дев'ятого жовтня по Ружу приїжджатиме машина. Війт найняв водія, опікунку і віддав свій службовий автомобіль. Для людей це був справжній шок, бо машина, якою війт зазвичай їздив по гміні, почала щоранку приїздити до Адамасів. Діти їдуть до школи автобусом, а Ружа до Ольштина – службовою машиною війта.

А як відповіла на ваше звернення прокуратура?

Я. А. Відмовилися порушувати справу з огляду на те, що війт почав виконувати свої обов'язки.

Тобто прокуратура визнала, що пропущена дитиною частина навчального року їй не шкодить.

Я. А. Тут діють інші принципи. Колись ми зустрілися із заступником начальника районної прокуратури. І він нам повідомив: «Тут варшав'ян не люблять, а війтам такого не влаштовують». Тепер ми знаємо, що, перш ніж розгорнути Карний кодекс, перевіряють, чи позивач, бува, не з Варшави. А якщо так, справа не просувається.

Наприклад, начальник прокуратури Ольштин-Північ допустив до судового розгляду справи щодо нищення заповідника пані прокурора, чий чоловік, війт гміни Йонково, відповідальний за це нищення. Наш лист до голови суду стосовно конфлікту інтересів було проігноровано.

А селяни борються за свої інтереси?

Я. А. Це постпеґеєрівські села, велика залежність від соціальної допомоги. Але соціальна допомога зосереджена в руках війта. У руках війта – також посади вчите-

лів, вихователюк у дитсадках. Принагідна праця для безробітних – усе в руках війта.

К. А. Передусім не обмежено терміну повноважень. Нинішній війт колись був директором пеґеєру, і люди обрали його війтом. Він уже вп'яте на цій посаді. Люди постійно вибирають того самого, кажучи: «Ми хоч знаємо, що на нас чекає».

«Краще терпіти відоме зло, ніж ганятися за невідомим». Але я знаю, що ви спробували висунути свого кандидата на місцевих виборах.

Я. А. Так, ми намовляли одного порядного й сміливого хлопця піти на вибори і стати війтом. Я зателефонував у партію «Закон і Справедливість». Кажу, мовляв, завтра я привезу їм такого й такого чоловіка, і чи може він піти в їхньому списку? Ну, і наступного дня ми привезли до них нашого кандидата, який сказав, що хоче стати війтом у Свьонках. І він програв лише сотню голосів. Ми не перемогли, але народилася опозиція.

Війт зник робити, що хоче, – члени Ради гміни підписують документи, які він їм підсовує. Пам'ятаю, як з'ясувалося, що він хотів без згоди жителів продати гравійний кар'єр у Гологурі.

У Гологурі діяв нелегальний кар'єр. Війт вирішив продати цю територію для легалізації видобутку гравію. Він оголосив продаж, не сповістивши місцевих жителів. Коли люди збагнули, що їхніми сільськими дорогами їздитимуть сорокатонні вантажівки, то збунтувалися. Зібрали підписи під протестом. Я як член союзу поставив під підписами печатку організації «Любімо Вармію». І війт скасував продаж.

Бачу, вдається чимало зробити. Але в мене таке враження, що ви розчаровані.

Я. А. Уже роками ми тягнемо одне й те ж саме. Тут можна було б щось по-справжньому робити. Бодай у будинках культури. Або наповнити водою

довоєнні озера. З'явився би прекрасний агротуристичний район. Агротуризм приносить дуже солідні прибутки. Це могло би пожвавити людей.

Яцеку, ти хотів прокласти нову дорогу довкола трьох місцевих озер.

Я. А. Сьогодні я знаю, що можна було б наповнити водою старі озера – і в нас з'явиться «Шлях п'яти озер». У Ленґні вже починають їх наповнювати. Але всі вдалі ініціативи мусять пройти через систему, яка тут заправляє. А коли ідея успішна, то з'ясується, що ініціатором був хтось інший. І той інший отримує винагороду у формі успіху на виборах. Наприклад, бургомістр Доброго М'єста сказав: «Я погоджуся допомогти в заводненні старих озер за умови, що люди, чії ґрунти буде залито, не матимуть претензій». Оце номер! Люди мають отримати за ці землі гроші. І люди відмовляються від цього проекту. Одразу ж руйнується весь план.

Вигідніше, щоб людям заплатили за залиту озером землю, бо прибуток від туризму може це компенсувати?

Я. А. Так. У Квєцєві та Ленґні є старі озера, зараз вони осушені. Після їх заводнення можна отримати акваторію на п'ятсот гектарів. На заміну втраченій землі селяни могли б отримати гроші або землю в іншому місці. Активізувався би туризм, і вартість землі біля озер зросла би. Ну, і ми зберегли би трохи води для Польщі, яка перетворюється на степ.

У мене було кілька цікавих ініціатив – наприклад, «Дерево бажань». Ішлося про селянських дітей. Я їздив сільськими обі-йствами і просив дітей записати на дерев'яних табличках свої мрії. Потім я поглибив ці написи на фрезерувальному станку. Це були найпростіші бажання: щоб тато не пив, щоб до школи можна було йти по тротуарі, щоб у клубі був стіл для пінг-понгу, щоб з'явився дах над автобусною зупинкою.

К. А. Дитина, яка написала, щоб тато не пив, підписалася своїм ім'ям і прізвищем. З вірою, що щось зміниться, і хтось її вислухає.

Я. А. А бургомістр Доброго М'яста оголосив, що, коли діти повісять на дереві в місті ці таблички, він виконуватиме їхні бажання. Деякі бажання бургомістр, звісно, міг би виконати, але йшлося також про інтеграцію. Діти знали би, що в Доброму М'ясті є дерево бажань. І що деякі бажання по-справжньому збуваються.

К. А. Таблички висять на дереві, але були вибори, і бургомістр не мав часу, а після вибрів зовсім забув про виконання бажань.

Або такий приклад. Кілька місяців ми проводили заняття з вітражного мистецтва.

Я. А. Приходили маленькі діти, які ще ледь діставали до столу, приходили і татуйовані чуваки. Я трохи боявся. Думав: «Що ж воно буде?» А вони починали щось робити, поволі. Спершу була дистанція й дурнуваті жарти. Але несподівано виявилось, що люди це схоплюють, вони бачать, що поєднання кількох кольорових скелець – це найпростіше ремесло у світі.

К. А. На деякі заняття діти приходили з мамами. Вони сідали разом і робили вітражі. То були хороші часи.

Я. А. Кася почала робити з дітьми оригами. Перед святами приходили юрби людей.

К. А. Ми знали, яка серйозна потреба інтеграції в дитячому середовищі. Для них було дуже важливо, що хтось до них приїздить, хтось ними цікавиться. Ну, і це відчуття, що вони теж щось уміють. Вони приносять додому вітражик, а батьки питають: «Це ти сама зробила?!». І раптом усі починають бачити вітражі в костелі, хоч ніколи не звертали на них уваги. Діти були в захваті: «Ого! Я роблю такий самий вітраж, як у костелі!».

Заняття були безкоштовні?

Я. А. Так. Мене мали працевлаштувати в будинку культури, сільському клубі чи вести художній гурток у культурному центрі. Нас попросили повідомити про свої умови. Ми повідомили, але на цьому діло скінчилося.

Які були ваші умови?

Я. А. Зарплата 2 500 злотих на місяць за ведення художнього гуртка. Плюс гроші на транспорт. До деяких сіл відстань понад 30 кілометрів. Особливо взимку складно доїхати.

Чому це так скінчилося?

Я. А. Мабуть, немає грошей. Частину клубів закрили, інші скоротили. Найближчий клуб у Ленгні вже не працює.

К. А. Скасовано ставки для вихователів, бо вони не мали середньої освіти. Це були залучені до роботи жінки з тих сіл.

Я. А. Вигадали, ніби вихователі мусять мати педагогічну освіту. Де знайдеш у таких селах людей із педагогічною освітою? Зарплата 600 злотих на місяць для такої жінки рятувала родину. А люди при владі, які заробляють по кілька тисяч на місяць, кажуть, що не можуть знайти законних можливостей допомогти цим людям. Вони байдуже проходять повз місця, де коїться лихо. Ми казали цим вихователям, що їх не звільнять, що ми були на зустрічі з воєводою. Діти привезли воєводі вітражі, вона їх прийняла, казала, що це класна ініціатива, що інші гміни мають брати приклад. От і маєш.

Нам лишилося поговорити про гравійний кар'єр.

Я. А. Це було через два роки після того, як ми сюди переїхали. Я вже організовував громадські акції. Люди про нас

знали. До нас прийшов один чувак і розповів про нелегальний гравійний кар'єр. Він сказав, що вїт бере гроші з продажу гравію. Цей чувак сам хотів брати там гравій, але його вигнали. Ну й тоді він завіз мене на територію цього кар'єру. Я подумав, що це провокація, і чувак хоче щось мені заподіяти. І він показав мені те місце. Потім з'ясувалося, що гміна не має права на господарчу діяльність, не може мати концесії на гравійний кар'єр. До того ж, видобуток здійснюється на території заповідника.

Де це місце?

Я. А. Вісім кілометрів звідси, заповідник річки Пасленки. Там не можна навіть косити траву. Кар'єр – це півтора гектара поверхні, гравій видобувається навіть на глибині дев'ять метрів. Звідти викопали кількадесят тисяч кубометрів гравію.

К. А. Крім того, цей район Пасленки – пейзажний парк. А з 2004 року ще й під охороною Євросоюзу.

Я. А. Ми хотіли показати лицемірство влади.

Що охорона заповідника відходить на другий план, коли можна заробити?

Я. А. Так. Гравій видобувають для приватних доріг.

І хто купує той гравій? Місцеві жителі?

К. А. Купує той, хто знає, як домовитися з вїтом. Кілька років тому вїт купив собі будинок. Гравій для дороги до його будинку привезли з того кар'єру.

І що ви з цим усім зробили?

Я. А. Я написав лист до вїта з проханням пояснити принципи діяльності гравійного кар'єру на території заповідника. І не дістав відповіді. Тоді я подав заяву до

прокуратури про вчинення злочину. Мені відмовили в порушенні справи.

К. А. Коли журналісти поїхали на територію цього кар'єру, вони застали там техніку в розпалі роботи. У пресі з'явилася стаття зі знімками тих машин.

І що на це суд?

Я. А. Було визнано, що вїт діяв без злого наміру, бо гравій використовувався для потреб гміни – наприклад, для укріплення автошляхів. Але ж ми надали документи, що гравій продавався приватним особам.

К. А. Вїт захищався, кажучи, що не продавав гравію, а розплачувався ним за різні послуги. Вїт нашої гміни платив вїтові гміни Йонково, колишньому прокурору, гравієм із нелегального кар'єру. За водопостачання. Бартерний обмін.

Я. А. Тоді я вирішив, що маю зробити щось ефектне. Тобто голодування й акцію «Чисті руки» – розкладання рушників із милом у Воєводському управлінні. Прокуратура об'єднала дві справи – забруднення заповідника несправною очисною станцією та видобування на його території гравію – і відмовила в порушенні справи. Тому що забруднення заповідника характеризується «незначною шкодою для суспільства», а вїт, який влаштував нелегальний кар'єр, «діяв із добрими намірами».

К. А. І виконував свій обов'язок, тобто дбав про дороги гміни. У лютому 2003 року приїхав геолог із воєводства, оглянув кар'єр і повідомив, що слідів видобутку не видно. Не дивно – був лютий і снігу по пояс.

Я. А. Тоді вїт попросив у старости концесію на експлуатацію кар'єру – і не отримав її. Вїт і прокуратура міркують так: якщо гміна не може отримати концесію на видобуток гравію, бо немає такої законної можливості, можна видобувати його без концесії. І все гаразд.

К. А. Ми поїхали в Роспуду, до pana Вайрака, коли там були протести екологів.

Я. А. Ми розмовляли з ними, але зацікавилася тільки «Товариство захисту всіх істот». Вони обіцяли відстежувати просування цієї справи.

К. А. Ми телефонували в «Грінпіс», розповідали, що в нас проблема з порушенням потрійної охорони заповідника річки Пасленки, а вони якраз борються за Роспуду – то, може, вони нам допомогли би, бо мета аналогічна. «Грінпіс» відповів, що ми можемо долучитися до акції порятунку китів.

Розкажи про сидіння перед Воєводським управлінням в Ольштині.

Я. А. Мене непокоїть стан держави. Тлумачення й застосування закону має бути насамперед логічним. У моїй місцевості було порушено приписи щодо охорони довкілля. Тому я боровся за виправлення ситуації. Я діяв за законом, але мої дії були безрезультатними. Тому я вирішив діяти ефектніше. Як із тими рушниками й милом.

Що тебе так дістає в цій державі?

Я. А. Адміністративний апарат функціонує не для розв'язання проблем людей, а для надання послуг. Органи управління приватизували й передають у спадок наступній владі.

Найважливішою стала економіка, і це погано, бо руйнуються цінності, усе має свою ціну. Якщо твориться така соціальна модель – суспільство гине. Занепадають зв'язки. Усе йде на продаж.

Тому ти вдягнув оранжевий комбінезон і з полотняним мішком на голові сидів перед Маршалковським управлінням в Ольштині.

Я. А. Так. І повісив собі на шию посвідчення особи з ідентифікаційним кодом. Я дійшов висновку, що в сучасній соціальній моделі я є «майном», номером. Як у конста-

борі. Отримуєш рівно стільки, щоб вистачило для збереження працездатності.

Схожу акцію ти організував у величезному приміщенні курячої ферми. У людей на головах були мішки з номерами.

Я. А. Це було 2006 року, тобто через 25 років після воєнного стану. Я хотів показати, що сталося з нашими ідеями. Що їх зруйновано. Під час воєнного стану в мене друкували, зокрема, опозиційний тижневик видавництва *Los*. Іноді під ковдрами лежало три тисячі накладу. Приходили друкарі, ми трохи чаркували. Я боявся, але вважав, що опозиційність – це обов'язок.

Де це було?

Я. А. У моїй колишній квартирі на Любельській, біля Східного вокзалу. Тоді було середовище, спільна мета. А сьогодні зв'язки руйнуються. І тому акцію в курнику можна назвати «25 років і один день по тому», бо вона відбулася 14 грудня 2006 року⁶. Нас перетворили на маси: у минулому – робітничий клас міст і сіл, сьогодні – перегній для промисловості й банків. Якби колись я це прокричав, мене, мабуть, побили би. Сьогодні я надсилаю своє посвідчення особи омбудсмену, пишучи, що стан держави ображає мої громадянські почуття, що я більше не хочу бути громадянином. А вони просто відсилають його назад. Тебе ігнорують. Люди обмануті тим, що в крамницях більше продуктів. Але життя порожнє, якщо в ньому йдеться лише про забезпечення матеріальних потреб.

Яцеку, ти застосовуєш два способи втручання у, скажімо так, локальне поле сил влади. Перший полягає у реалізації свого права на ефективну критику діяль-

ності влади – шляхом демонстрацій, позовів до прокуратури, перформенсів. Ти перевіряєш цю владу на предмет законності й постійно за нею спостерігаєш, набридаєш їй. Це можна назвати соціальним активізмом. Але одна з твоїх акцій, а саме висунення свого кандидата на посаду війта, не є соціальним активізмом. Ти втручаєшся у формування місцевих лідерів, у вирішення, хто матиме владу. Чи ти не перетинаєш у такий спосіб тієї «тонкої червоної лінії», чи не стаєш місцевим політиком?

Я. А. Якщо жодна з акцій, які я влаштовую, не виявляється досить ефективною, я шукаю альтернативи.

Твоя мистецька діяльність набула форми громадянського протесту, непослуху. А чи може вона набути форми суто політичної активності? Ти – місцевий лідер, ініціюєш протести, активізуєш людей.

К. А. Ми завжди відкриті до діяльності.

Я. А. Ми просто реагуємо. Кожне залучення до ситуації, що розігрується на соціальному полі, є політикою. Те, що ми робимо, наразі є протестом. Ми хочемо, щоб закон був інструментом контролю

влади. Але твоя правда: впливаючи на рішення, хто керуватиме, ми долучаємося до визначення того, якою буде реальність довкола нас. Був шанс, ми ним скористалися була надія, що в цій гміні щось зміниться.

Політика – це простір дискусії. Місце, де артикулюються потреби громади й вимагається створення умов для їх виконання. Яцеку, ти ще митець чи вже політик? Ти дуже змішав мови.

Я. А. Бути митцем – це стан духу. Це творча діяльність – байдуже, на якому полі. Фізика, мистецтво чи політика. Просто там застосовуються різні інструменти. Мистецтво може бути способом пошуку як осяяння, так і соціальної дії. Мистецтво чудово готує до публічної активності, бо в ньому треба захищати дуже дивні об'єкти і дуже дивні акції. Мистецтво – це активна форма мови. Суспільство – це розігнаний вагончик, наповнений людьми та їхніми взаєминами. Митець – це той, хто намагається відчинити вікно, часто втрачаючи при цьому пальці чи зуби.

Ворлавки, 10 серпня 2007 року
Автори фото: Катажина Адамас, Наталя Осятинська, Артур Жмієвський

⁶ 13 грудня 1981 року в Польщі було оголошено воєнний стан. – Прим. ред.

«25 років і один день по тому», 14 грудня 2006 року, акція в будівлі курячої ферми

Акція під Воєводським управлінням в Ольштині, 2006
Адамас сидів під Воєводським управлінням в Ольштині в тюремному одязі, з ідентифікаційним номером на бейджику. Інвентаризована державою людина-номер

Тибетська буква А. Протест під посольством Китаю в Варшаві

«Він знає тільки страх і біль»

Із Джонатаном Станчаком
розмовляють Йоанна Райковська
та Артур Жмієвський

Артур Жмієвський: Почнімо
з театру. Відколи він існує?

Джонатан Станчак: 2005 року
я познайомився із Закаріасом Зубайді,
а в лютому 2006-го відбулося офіційне
відкриття *Freedom Theatre*¹. Невдовзі я
оселився в таборі для біженців у Дже-
нені.

*Розкажи трохи більше про себе, про
історію і мету театру. Яка твоя функція?*

Я – менеджер театру, відповідаю за
проекти, фінанси та кадрові питання.
Моя мати ізраїльського походження, а
батько з Польщі, з Чапліц, що неподалік
Єленьої Гури. Я народився у Швеції. За
фахом я медбрат. Кілька років працю-
вав дитячим вихователем. Мене завжди
непокоїла політична ситуація в Ізраїлі, і я
міркував, що міг би в ній змінити.

Улітку 2005 року я зустрівся на Захід-
ному березі із Закаріасом Зубайді², одним
із небагатьох уцілілих акторів першого
театру в Дженіні³. Саме він надихнув мене
на сприйняття театру як стратегії опору.
Ми розмовляли про завдання й резуль-
тати театральної діяльності. Старий театр
у Дженіні надавав сили місцевій спільноті
та формував її лідерів. Закаріас розпові-
дав і про своє бажання відбудувати театр.
Ці ідеї визрівали в мені, аж доки ми з
Юліано – сином Арни Мер Хаміс – та Зака-
ріасом нарешті наважилися відбудувати
театр. Починаючи з нуля, витрачаючи
свій час і гроші, заохочуючи долучи-
тися до нас інших – жителів Дженіна та
добровольців з усього світу, ми почали
будувати наш *Freedom Theatre*. Ми хотіли
продовжити діяльність Арни Мер Хаміс⁴ і
боротися за свободу біженців із Дженіна.
Як боротися за допомогу культури й
мистецтва? Спершу треба зрозуміти, які

¹ *Freedom Theatre* – офіційна назва театру для палестинських біженців у Дженіні, на Західному березі Йордану. – Тут і далі прим. А. Жмієвського.

² Закаріас Зубайді – у підлітковому віці був актором театру в Дженіні, згодом – член Бригад мучеників аль-Акси, збройного крила руху ФАТХ, відповідального, зокрема, за акції смертників в Ізраїлі. Дотепер є неформальним харизматичним лідером табірної спільноти.

³ Більшість акторів трупи першого театру в Дженіні

загинули під час другої інтифади й після неї. Актори театру гинули як солдати та смертники. 2002 року, під час битви в Дженіні, було знищено й будівлю театру.

⁴ Арна Мер Хаміс – ізраїльська активістка, заснувала дитячий театр для біженців у Дженіні. Історію театру показано в документальному фільмі *Arna's Children* Данніель Данніель і Юліано Мер Хаміс (див. також: <http://www.arna.info/Arna/>).

чинники формують наше життя. Якщо збавнеш це, можна змінювати життя, можна втілювати власне бачення хорошого суспільства. І так ми доходимо до питання ідентичності палестинців. Їхня культура, сама її основа, понівечена окупацією. А саме культура дає змогу формувати ідентичність особистостей, об'єднує людей і творить сильне суспільство. Від початку окупації метою ізраїльтян було встановлення тотального контролю не лише над територією, а й над думками людей. Вони хотіли й хочуть ними маніпулювати. І їм це вдалося. Було створено фізичні перешкоди у формі контрольно-пропускних постів, мурів і військових зон по всьому Західному Березі та в Секторі Гази, а також психологічні бар'єри. Люди бояться одне одного і воюють між собою. Брати проти братів застосовують зброю, роздану окупантами.

А навіщо вони воюють між собою? У них немає спільної мети?

Апатичне суспільство, яке не впливає на власну ситуацію, у якому панує страх за безпеку дітей, родини, урешті-решт спрямовує цю апатію назовні. Симптом цього – поновлення кланових поділів і чвар: клан воює проти клану, родина проти родини. Це спричинено апатією та неспроможністю управляти своїм життям. Змучені люди самі знущаються з інших людей – це видно по таборі в Дженіні. Традиційна родинна ієрархія розпалася, батько вже не здатен утримувати родину й відчувається приниженим. Чоловіки втрачають віру в себе, а їхні діти кидають каміння в ізраїльські танки, переконані, що вони сміливіші за своїх батьків. Коли ті не здатні контролювати дітей, вони вдаються до насильства – і так навчають дітей насильства. Жінки, матері поводяться так само. Це порочне коло, поглиблюване ізраїльською окупацією. Міжнародна гуманітарна допомога – джерело корупції, деякі люди змушені йти на

співпрацю з Ізраїлем, стають інформаторами. Ніде не відчуваєшся в безпеці, люди гинуть від куль у власних будинках, бо снайпери стріляють по вікнах. Батьки не спроможні захистити власних дітей. Діти приречені на болісний досвід.

Ця ситуація триває вже так довго, що глибоко прогризла суспільну тканину. І навіть попри це в цьому суспільстві є енергія й сила. Але їм потрібне місце, де вони могли б розвиватися. Потрібна сцена, на якій вони могли б зіграти, матерія, яку вони могли би перетворювати, і форма, якої вони могли б набути. І я вірю, що це дає саме театр. Він є формою, екраном, сценою, де актори можуть ділитися своїми історіями й досвідом. Зараз група наших дівчат, які вивчають журналістику, випускає газету. Якось вони запитали у свого викладача: «Про що ж нам писати? Адже в таборі нічого не відбувається!». «Як це? Адже щоночі табір контролює армія», – відповів він. А вони на це: «Так, але це нормально!». Їхні власні історії для них надто звичайні, надто нормальні, щоб розповідати. Але це ненормально, що армія щоночі обшукує табір, що в кожній родині хтось загинув, що в кожній родині хтось сидить у в'язниці. Близько 80 % жителів табору були хоч раз заарештовані. Цим людям треба дати силу й спосіб, як про це розповісти. Дівчата мають зрозуміти, що примушування їх до одруження, утримування в домі, ніякої радості в житті – це ненормально.

Як місцеві діти ставляться до ситуації в країні?

Я не можу говорити від їхнього імені, але наведу приклад. Коли діти грають у палестинців та ізраїльтян, вони охоче грають роль єврея, бо він завжди перемагає, і в нього більший автомат. Іврит вони сприймають як мову, кращу за свою рідну, і хочуть його вчити. Євреї – це люди, які досягли більшого. Палестинці переймають частину ізраїльських

взірців, адже втрачають власну традицію. Вони переймають те, що доходить до них через ізраїльські медіа. Ці знедолені люди хочуть бути в ролі ката, адже саме він стає їхнім ідеалом.

Люди уявляють собі якимось майбутнє?

Вони живуть лише поточним днем. Коли немає змоги керувати теперішнім, а отже, і формувати майбутнє, навіщо боротися, навіщо прокидатися вранці? Ця ситуація триває вже так довго, що люди втратили мету, якої хотіли би досягти, не знають, куди прямує їхнє життя.

Які нині настрої серед жителів Дженіни? Що залишилося від другої інтифади? Ти казав, що окупація породжує екстремізм.

Палестинці сприймають другу інтифаду як програш, воєнну поразку. Думаю, інтифада була певною альтернативою, способом дії в неможливій ситуації. Сьогодні вже немає ідей щодо ведення боротьби, немає і прийнятної мирної пропозиції. Мета Ізраїлю – збереження статус-кво і «тиші» на міжнародній арені. Ізраїль і далі провадить політику загарбання палестинської території та водночас стримує дискусії щодо утворення палестинської держави. Усередині суспільства панує порожнеча, люди не знають, що станеться, чекають. Підозрюю, буде третя інтифада, ще кривавіша й важча за дві попередні.

Це означає, що люди говорять про майбутнє повстання?

Вони не кажуть про це на вулиці, але іншого сценарію я не можу собі уявити. Це точно станеться впродовж найближчих п'яти років.

Між інтифадами є час на пошук мирних рішень. Проте, оскільки досі жодного рішення так і не знайшли, суспільство зму-

шене вдаватися до інших методів опору. А це означає збройне повстання. Якщо ситуація не зміниться, вибухне третя інтифада, але цього разу палестинці наткнуться на мур, який оточує і ділить їхню землю, а ізраїльтяни зустрінуть на своєму шляху набагато краще озброєних палестинців.

Ізраїльські військові частини входять у Дженіну?

Так, майже щоночі. Часто це спеціальні загони. Їхні представники носять цивільний одяг. Вони інфільтрують суспільство, шукають у місті різних людей. А якщо знаходять, то вбивають або заарештовують.

Розкажи про проблему колабораціонізму серед палестинців.

Ізраїльтяни щороку масово заарештовують чоловіків віком близько шістнадцяти років, яких потім допитують і змушують співпрацювати. Вони їх шантажують: «Якщо не будеш нашим інформатором, ми скасуємо твій дозвіл на роботу в Ізраїлі, заберемо право на медичне страхування в сестри, подовжимо вирок твого брата ще на десять років» тощо. І тоді вони починають співпрацювати. Я певен, що колабораціоністи є й серед людей, яких ми знаємо.

Повернімося до розмови про театр. Ми бачили фільм Arna's Children, який розповідає про найтрагічніший для театру період, коли більшість акторів були вбиті чи загинули як смертники.

Арна народилася в єврейській, сіоністській родині на півночі Ізраїлю. Замолоду вона служила в ізраїльських спеціальних військах⁵, але під час етнічних чисток

⁵ Арна була солдатом Пальмаха (див.: <http://www.arna.info/Arna/herstory.php>) – єврейської збройної організації, заснованої 1941 року британцями та єврейською Хагане в Палестині. Підрозділи Пальмаха брали участь у війні 1948 року.

у Палестині після 1948 року вона долучилася до палестинського руху опору. Вона стала педагогом і приїхала в табір для біженців у Дженіні. Почала тут працювати, застосовуючи малювання як творчу форму експресії та терапії. Вона запровадила нові методи навчання в місцевих школах. Замість постійного биття учнів, доки вони не засвоять інформації. Вона відкрила чотири клуби, куди могли приходити діти, навчала вчителів. У певний період її програма під назвою «Захист і освіта» охоплювала півтори тисячі дітей. 1993 року вона дістала премію *Right Livelihood Award*, яку називають альтернативною Нобелівською премією, а гроші, отримані від цієї премії, вона передала на відкриття театру в Дженіні. Цей перший театр розмістився в будинку матері Закаріаса Зубайді. 1995 року Арна померла від раку. 2002 року відбулася інвазія в Дженін, ізраїльська армія знищила частину табору, зокрема театр. Архів театру зник, а більшість акторів загинули. Убито й одних із найближчих друзів Арни – брата й матір Закаріаса Зубайді. Матір Закаріаса застрелив снайпер у її власній квартирі.

Крім Arna's Children, я бачив іще показуваний тут фільм про дітей, які тепер грають у театрі. Вони казали: «У майбутньому я хочу стати акторкою. Я хочу стати актором, бути відомим» і так далі. Це звучало так само, як початок Arna's Children. Але більшість акторів того театру загинули. Яке майбутнє дітей, якими ви зараз опікуєтесь?

Мене засмучує ця схожість, бо, можливо, на цих дітей чекає схожа доля. Ми не вчимо їх насильства, але не кажемо їм, що не можна відповідати насильством тим, хто їх утискає. Ми вчимо їх, як говорити, стоячи перед натовпом, як рухатись, як працювати в групі, як бути почутим іншими. Те, у якому контексті вони застосують ці вміння, уже від нас

не залежить. Ми навчаємо дітей бути вільними особистостями, щоб у момент вибору вони зуміли зробити його самостійно. Якщо вони матимуть силу для опору – на нашу думку, це нормальний перебіг речей. Вільна, здорова людина не сидить тихцем, коли хтось паплюжить її життя.

Я єврей, моя родина пережила Голокост. Єврейські герої часів Другої світової війни, яких ми досі згадуємо, зважилися чинити спротив катам. Так само відбувається з людьми тут, із жителями Дженіна – вони мусять мати відвагу. Вона потрібна тоді, коли поширюєш інформацію, яка заперечує панівну пропаганду, і коли береш до рук зброю для опору. Дітям у театрі ми даємо силу, яка дасть їм змогу зробити вибір. Не зрозумійте мене хибно, ми рішуче проти вбивства цивільного населення, терористичних актів чи нападів на ізраїльське населення.

Як ви плануєте розвивати театр?

Ми плануємо заснувати більший, сучасніший театр. Наступного року хочемо відкрити трирічну театральну школу. Ми хочемо, щоб наші актори могли здобути післядипломну освіту у Швеції або Німеччині. Ми налагоджуємо співпрацю з іншими театрами світу, щоб наші учні могли показати себе світові.

Хто навчає цих дітей? Хто їхні викладачі?

Кількість людей, які можуть навчати тут акторської майстерності, обмежена, у нас небагато грошей, сюди важко дістатися. Можна доїхати лише до Єрусалима, але на шляху багато ізраїльських контрольно-пропускних пунктів. Зараз у нас працюють іноземні волонтери і викладачі з Палестини та Ізраїлю. Зголошується чимало охочих, тому ми намагаємось якнайефективніше використати час, поки вони з нами.

Цього року ми дали сімдесят вісім вистав, які зібрали майже п'ятнадцять тисяч глядачів. Це вже щось! П'ятнадцять тисяч людей у театрі біженського табору в Дженіні! Ці люди передивилися все, від Лондонського цирку до монологів Франсуа Абу Салема про Бейрут 1982 року. *Freedom Theatre* – це єдиний театр північніше Рамалли. Ми стали культурним центром півночі. Несподівано з'ясувалося, що в таборі для біженців у Дженіні, який вважався одним із найбільш постраждалих від насильства місць на Західному березі, люди можуть мати культуру.

Ізраїльтяни якось підтримують театр?

Серед нас є ізраїльтяни: хоч для них це й складно, та вони нам допомагають. Колись ми нелегально провели на виставу сімох ізраїльтян. Це зона А, ізраїльтяни не мають права сюди заходити⁶.

То діяльність театру допомагає жителям Дженіна вижити в поточній ситуації?

Щоб допомогти людям вижити, їм дають їжу. Але виживання означає, зокрема, і залишатися творчою особистістю. Тому ми допомагаємо вижити духовно. Культура. Адже культура відповідає на основні потреби людей.

Чи ти згоден, що в Європі культура прикрашає наше життя, а тут, у Дженіні, просто допомагає вижити?

⁶ Зона А – території, контрольовані палестинським Сектором Гази, кілька великих міст на Західному березі. Зона В – території з двобічним контролем: при владі палестинці, але військовий контроль здійснює ізраїльська армія. Зона С – території під контролем Ізраїлю: охоплюють єврейські поселення, автошляхи та стратегічні пункти (наприклад, підвищення та джерела води). Цей поділ не визнається ізраїльською армією, яка здійснює військові операції в деяких містах зони А і фактично їх контролює.

Те, що ти сказав про Європу, не відповідає істині. Зазвичай ми не усвідомлюємо, що для того, щоби бути людьми, нам потрібна культура. Культура об'єднує людей, активізує суспільство, є його двигуном. Я бачу, як *Freedom Theatre* виробляє суспільну енергію, як робить спільноту сильнішою. Тут єдиний альтернативний вихід – автомат. Тому це не можна порівнювати з європейською ситуацією. Там немає солдатів, які стріляють, стоячи на порозі твого дому.

На початку розмови ти казав, що тебе надихнув Закаріас Зубайді та його розуміння театру як форми опору.

Ми мислимо аналогічно. Людина – це тіло, розум і дух. Дух найсильніший, він дає нам енергію творення, розум переробляє ідеї так, щоб вони могли втілитися. А тіло їх задіює. Я зрозумів, що слід зосередитися на тренуванні духу й розуму, і саме це можна робити за допомогою культури.

Закаріас Зубайді – солдат. Що він мав на увазі, кажучи, що театр має бути формою опору?

Театр має допомагати людям розвивати власну версію самих себе, замість приймати як власні накинута зовні форми й сюжети. Особливо тут, де люди дослухаються до позицій, проголошуваних радикальними ісламістськими політичними рухами, які використовують це середовище розпачу для пропаганди своїх програм.

Поглянь, як музика й танець об'єднують людей, як їх об'єднує традиція та історія. Партизанів у Колумбії об'єднали і спільна політична мета, і пісні про їхню боротьбу. Для наших акторів театр – це спільна мета. Для створення сильного політичного руху, руху опору, треба мати сильну ідентичність. А культура – спосіб зміцнення ідентичності.

Як це відбувається на практиці? Шістнадцятирічний юнак приходить у театр. І що далі?

Можна сказати, щоденне насильство призводить до того, що люди тут – і діти, і дорослі – стають жертвами й почуваються ними. Бути жертвою означає і втрату змоги розпоряджатися власним життям. Якщо за допомогою театру ми хочемо створити нову ідентичність, відмінну від ідентичності жертви, ми маємо зробити так, щоб люди стали свідоміші того, що відбувається довкола них, як поводитися в групі, щоб знайти спільні завдання.

Досить перевдягтися в принцесу – і ти нею станеш. Ти можеш поводитися так, як вона, і раптом світ для тебе сповільнюється. Це світ уяви, на який ти маєш вплив, який ти можеш змінювати. Ми розповідаємо дітям історію про Зіґфрида й дракона. Згодом вони можуть вибрати, ким хочуть бути – Зіґфридом чи драконом. Вони розігрують сцену, граючи роль грізного, владного дракона. Та от виходить актор, який грає Зіґфрида, і вбиває монстра. Це досвід, який вони, можливо, на той момент переживають уперше. Це неймовірна влада, можливість управляти реальністю, бути героєм і вбити дракона. Такий досвід – це початок творчого, дорослого життя. Вони починають бачити можливості зміни, працюють у групі, пізнають потенціал, який містить у собі спільна робота. Вони усвідомлюють, що завдяки спільній меті й роботі кожному стає краще.

Чи має ваш театр формувати особистості?

Так, але головне завдання – творення «колективного розуму». Ми не прагнемо «самореалізації особистості» в європейському чи американському розуміннях. Палестинці – це колективне суспільство. Це громада, що спирається на систему зв'язків і родини. Ми не хочемо

перетворювати її на індивідуалістичне суспільство, пов'язане з капіталістичним баченням світу. У театрі ми прагнемо реалізувати колективність – завдяки зміцненню особистостей.

А які ще методи ви застосовуєте?

Театр сягає самої сутності людини, її прагнення шукати значення. Ми застосовуємо театр як терапію. Психодрама – це спосіб оздоровлення через повернення до внутрішніх конфліктів і страхів. Їх розігрування дає змогу врешті-решт на них зреагувати. Нас надихає, зокрема, Авґусто Боал і його Театр пригноблених⁷. Група молодих людей може зіграти таку сцену: учень, якого запитувє вчитель, відповідає неправильно. І вчитель його за це б'є? Але чи можливе інше завершення? Тренер дає акторам завдання зіграти сцену ще раз, але цього разу, замість ударити учня, учитель обговорює з ним проблему. А потім діти вибирають краще рішення.

Ви намагаєтесь замінити дію, наслідки якої є згубними, іншою дією.

Творчий театр створює такі альтернативи реальності, бо звертається до уяви.

Театр показує уявні ситуації. А як ваші актори поведуться в реальних умовах?

Вони живуть у світі, де принижують їхніх матерів, вони ходять до шкіл, де їх б'ють. Але ці молоді хлопці, які тинялися по вулицях, билися на ножах, раптом записуються в театр. Для театральної

⁷ «Театр пригноблених спирається на твердження, що міжлюдські зв'язки мають характер діалогу: між жінками та чоловіками, між родинами, між групою та народом. У наших умовах цей діалог має тенденцію перетворюватися на монолог. Саме це спричинило появу опозиції „гнобителі – пригноблені“. Основна мета Театру пригноблених – повернення до діалогу між людьми». – Цит. за: http://www.peacexchange.eu/pl/teatr/W_innych_krajach.html].

роботи з текстом вони мають уміти читати й писати. Несподівано ці вміння стають для них важливими. Вони починають помічати зв'язки між речами. Випускні іспити в школах стають для них важливими, адже вони хочуть вступити в театральну школу. Хочуть почуватися вільними, мати вибір. Жінки теж отримують інші перспективи, крім переїзду з кухні батька на кухню чоловіка.

Я вірю, що наша діяльність має довготривалий ефект. Щоби побачити поступ, треба мати багато терпіння та впертості – інакше результат буде нетривалий. Особливо в цьому самотньому суспільстві, годованому брехливими обіцянками, сповненому сподівань і постійних розчарувань. Тому завдання театру дуже важливе. Ми показали, що є якийсь вихід, якийсь вибір, і ми допомагаємо ним скористатися. Якщо нам не вдасться, це буде доказом того, що альтернативи немає. Тоді тутешнім людям залишиться тільки релігія в її найнебезпечнішій формі, що вимагає послуху, не сприймає прагнень особистості й творчого мислення.

Чи Freedom Theatre є політичним?

Так. Театр не може не бути політичним. Культура не може бути аполітичною. Мета нашого театру політична. Особливо тут, у місці, де навіть промовляння слова «привіт» просякнуте політичним змістом.

Чи театр у Дженіні бореться з окупацією?

В офіційних повідомленнях та в щоденній діяльності ми виступаємо проти ізраїльської окупації. Ми вважаємо, що вона є найбільшою перешкодою для самореалізації палестинського суспільства. Саме окупація призвела до того, що діти прокидаються серед ночі, у батьків немає роботи, бізнесмени змушені закривати фірми. Але наша безпо-

середня мета – не боротьба з окупацією. Ми ламаємо бар'єри, які окупація створює між людьми. І таких, як ми, дедалі більше. Зрештою нас буде стільки, що сформується громадський рух. Адже боротьба з окупацією – це завдання людей, яких вона найбільше зачепила. Саме ця молодь колись виведе палестинців із окупації.

Наша мета віддалена. Дитині треба десять років, щоб чогось навчитися, щоб вийти на сцену і змінити перебіг подій. Плоди цих дій виявляються в майбутньому. Це як сидіти у в'язниці, маючи тільки ложки для копання тунелю. На шляху до свободи неможливо скоротити дорогу. Скорочення дороги означає боротьбу зі зброєю в руках – без стратегії та підтримки, без усвідомлення мети й проекту майбутнього світу. Тут таке рішення означає, що одного дня снайпер поцілить у тебе. Для творення політичної свідомості та політичної мети треба діяти у тривалій перспективі.

Отже, ви готуєте цих людей, своїх акторів, до майбутньої політичної діяльності?

Так, ми щоразу виразніше це усвідомлюємо.

Чи ти плануєш колись повернутися до Ізраїлю?

Насправді я ніколи не жив у Ізраїлі. Крім родини, мене з тим суспільством нічого не пов'язує. Географічно та історично Ізраїль – це гарне й цікаве місце, але з точки зору ізраїльської релігії та політики ізраїльське суспільство не має чого мені запропонувати. Думаю, воно втратило свою ідентичність. Єврейськість було втрачено після появи держави Ізраїль. Юдаїзм, послаблений Голокостом, жевріє десь у Європі. Сьогодні цілковито домінує ізраїлізм. Мілітаристський, індивідуалістичний і короткозорий.

У мене є ще кілька запитань, але ти не мусиш відповідати на всі. Може, річ у тім, що ми, європейці, маємо перед євреями такий великий і неоплатний борг, що мусимо виправдовувати окупацію Західного берега й Гази? І війни з Ліваном... Чи бути євреєм сьогодні не означає сховку, до якого люди тікають від відповідальності за милітаристську політику Ізраїлю? Тепер Ізраїль мусить долати результати мислення про державу в національних категоріях, із наслідком перетворення всього суспільства на солдатів, із фактом усезагального прийняття насильства, зі створеною собою ж милітаризованою демократією, з демократією надзвичайного стану. Що ти про це думаєш?

Що таке єврейська держава? Що відбувається, коли ця ідея розвивається та втілюється суспільством, яке завжди перебувало під тиском? Єдиний спосіб, у який ця держава може себе визначити, – це постійна зовнішня загроза. Тому вона мусить постійно її створювати, щоби підгодовувати страхом своїх громадян. Це як роками бита дитина, яка постає перед фактом дорослого життя і мусить взяти

відповідальність за інших, за власних дітей. Такий дорослий знає тільки страх і біль, знає тільки насильство – це його єдина мова. Такий сьогоднішній Ізраїль – бита змалку дитина, яка мстить іншим у дорослому житті. Ізраїльські школи переконують учнів, що світ проти них, хоче їх знищити. У милітаризованому суспільстві вже змалку стають солдатами. У Швеції продається жувальна гумка разом із маленьким коміксом. В Ізраїлі теж, але тут гумка називається «базукою»⁸. В одному з ізраїльських коміксів є сценка, у якій мама звертається до сина, який слухає плеєр: «Не слухай музики надто голосно, бо пошкодиш слух, утратиш бали на медкомісії, і тебе не візьмуть у штабну частину». Дитина має дбати про слух не заради навчання в школі чи бажання грати на гітарі, а щоб колись стати офіцером. За такою логікою ізраїльської реклами, мобільні телефони існують для того, щоб солдат міг зателефонувати своїй дівчині з армії. Це суспільство солдатів – у цьому я не маю сумнівів. Часом я замислююся, хто ж насправді керує Ізраїлем – цивільний уряд чи армія?

Дженін, грудень 2007 року
Фото: Йоанна Райковська

⁸ Базука – ручний протитанковий гранатомет.

Freedom Theatre

Діти з табору для біженців у Дженіні в залі *Freedom Theatre*

Shooting Back

З Йоавом Гроссом і Орен Яковичем розмовляють Роні Лагав і Артур Жмієвський

Хто ви?

Мене звати Йоав Гросс, я режисер, працюю у відео-відділі «Бецелем»¹ у проєкті *Shooting Back*. Ми документуємо щоденне життя людей під ізраїльською окупацією з перспективи порушення прав людини. Ми співпрацюємо з мас-медіа, передаємо записи ізраїльським та іноземним журналістам.

Мене звати Орен Якович, я керівник відео-відділу, режисер, колись знімав власні документальні фільми. До «Бецелем» я долучився три роки тому, коли було ухвалене рішення про створення відео-архіву. Тоді я заснував відео-відділ.

Ми знімаємо і збираємо короткі документальні свідчення з Окупованих територій. У нас величезний архів документальних записів із фактами порушення прав людини.

Райони підвищеного ризику на Окупованих територіях – це місця поруч із ізраїльськими військовими базами, пунктами спостереження, контрольно-пропускними пунктами та поселеннями. Чи можете розповісти більше про «Бецелем»?

Організація заснована 1989 року. Тоді тривала перша інтифада, перше палестинське повстання. На ізраїльському телебаченні був один канал, інтернету практично не було. Інформація про те, що відбувалося на Територіях і в Газі, майже не потрапляла до громадськості. «Бецелем» з'явився, щоб надавати таку інформацію.

Мас-медіа не інформували про події на Територіях під час інтифади? Адже це було збройне повстання.

Це була небажана тема, незручне для суспільства питання, тому інформаційний обіг стримували. Тоді не переймалися ані проблемами прав людини, ані моральністю. «Бецелем» з'явився для висвітлення цих темних місць, для того, щоб зробити інформацію про події на Окупованих територіях доступною громадськості. 1987 року почалася перша інтифада, і вперше в ізраїльському суспільстві з'явилася потреба осмислювати питання поваги до прав людини.

Ізраїльська армія була підготовлена до війни з регулярною армією. Вона не могла впоратися з міською партизанщиною. Їй було дуже важко змінити тактику. Солдати були вимуштрувані для війни з танками, а не з людьми, озброєними камінням і рогатками. Доки вони зрозуміли різницю, загинуло багато палестинців. Інформація про це почала просочуватися до громад-

ськості. Люди були збентежені, виник інформаційний голод.

Чи інтифада розділила ізраїльське суспільство? Чи якась точка зору щодо неї стала панівною?

Інтифада загострила розділення, громадська думка чітко поділилася на противників окупації і на тих, хто виступав за включення анексованих територій до складу Ізраїлю. Тоді це була головна вісь конфлікту між лівими та правими. Дотепер ізраїльтянин, якого запитують, лівий він чи правий, сприймає це як запитання, хотів би він зберегти Окуповані території чи позбутися їх. В Ізраїлі більшість – люди правих поглядів, навіть якщо вони називають себе симпатиками лівих.

Вочевидь, тут кожен лівий дискурс інфіковано правим націоналізмом. Лакмусовим папірцем є саме ставлення до Територій і сприйняття палестинців.

Проблема в тому, що трагічна єврейська історія багатьох зробила прибічниками правих. Люди не хочуть віддавати Західний берег, бо для них це частина Ізраїлю. Мабуть, більшість висловилося б так: «Зараз недоречний момент для передачі Західного берега, бо його нема кому віддавати, по той бік немає партнера».

Яка роль «Бецелем» у цьому конфлікті?

Ми не є політичною організацією. Наша позиція аполітична.

Чому так важливо наголошувати на аполітичності «Бецелем»?

«Бецелем» – організація, яка здійснює моніторинг дотримання прав людини, спираючись на міжнародне гуманітарне право. Права людини універсальні, вони

не належать ані лівим, ані правим. «Бецелем» не має мандата на участь у політичних дебатах.

Права людини політичні, адже політика опікується людськими потребами – наприклад, потребою гідного життя, без насильства та приниження. В Ізраїлі порушення прав людини має одне загальне пояснення: «Задля безпеки». Ця формула виправдовує не одне зловживання.

«Бецелем» – інформаційний центр, який документує випадки порушення прав людини на Західному березі та в Секторі Гази. Звісно, після такого твердження ізраїльтяни закидають нам, що ми – ліворадикальна організація. А ми змушені весь час повторювати, що ми – центр збору та поширення інформації, яку надаємо кожному, незважаючи на те, кому він симпатизує – лівим чи правим. Доступ до інформації та відеозаписів «Бецелем» безкоштовний.

Як ви отримуєте і поширюєте інформацію? Як виникла ідея розповсюдити камери серед палестинців?

«Бецелем» залучає місцевих співробітників, які збирають свідчення в усіх великих містах на Західному березі – у Дженіні, Хевроні, Рамаллі, Тулкармі, а також у деяких селах – наприклад, у Південному Хевроні. У нас працюють і палестинці, які живуть у Газі. На підставі зібраних свідчень ми оцінюємо масштаб порушень прав людини, масштаб насильства.

Коли жертвами насильства стають палестинці, на їхні свідчення майже не зважають. Армія та поліція не сприймають їх серйозно. Але відеозапис – надійний доказ. Суд мусить на нього зважати. Це було першою причиною розповсюдження камер серед палестинців. Дуже тривалий час у нашому розпорядженні були тільки

¹ «Бецелем» (B'tselem) – ізраїльський інформаційний центр, основна діяльність – захист прав людини на Окупованих територіях. – Прим. ред.

письмові свідчення. Ми знали чимало про випадки насильства, але ніхто, крім самих жертв, не міг їх побачити. Сьогодні в наших активістів є цифрові камери, і вони зафіксували багато фактів насильства. Усе це ми маємо в наших архівах, робимо доступним, оприлюднюємо. Відео стало інструментом боротьби за права людини.

Під час терористичного акту в лондонському метро люди знімали події за допомогою мобільних телефонів, і ці аматорські записи потрапили в новини. Сьогодні це вже стандарт. Така ситуація для нас сприятлива, тому що наші місцеві кореспонденти не є професійними операторами.

То ти наважився працювати у відео-програмі «Бецелем», щоб використати силу відеозображення?

Я знав, що в окупаційній ситуації нічого не змінюється. І це дуже пригнічувало. Я долучився до «Бецелем», бо я – режисер-документаліст. Я хотів працювати, використовуючи фільм як інструмент зміни реальності.

Усе почалося в Хевроні – це серце конфлікту. Це єдине палестинське місто, де єврейські поселенці живуть у самому центрі. Палестинці – сусіди поселенців, тому конфлікти щоденні. У мене виникла ідея розповсюдити серед хевронських палестинців камери. Так це й почалося. Коли ми отримали від них перший запис – одразу побачили, який він сильний. Одним кадром можна домогтися ефекту, який інакше був би недосяжний. Це дуже сильний інструмент.

Ви оприлюднили цей перший запис. Як зреагували ізраїльтяни?

У тому першому знятому ролику є сцена, у якій поселенка кричить на палестинську дівчину, штурхає її, ображає, називає шльондрою. А солдати, які стоять

поруч, не реагують. Ми розмістили це відео на *ynet* – ізраїльському інформаційному сайті. Через три години на сторінці було вже чотириста коментарів. Тієї ж п'ятниці по телебаченню показували популярну розважальну програму *The Great Country*. У ній зробили пародію на наш ролик. Відтоді його знали всі. Згодом найбільші канали показали наш запис. Зчинився галас. Відновилося обговорення про єврейських поселенців на Західному березі. Прем'єр був змушений висловитися з цього приводу. Ситуація в Хевроні потрапила на перші шпальти газет. Уперше в повідомленнях з'явилася палестинська точка зору. А вже цю подію зняла палестинка. На записі видно, що вона опинилася в небезпечній ситуації. Це не було об'єктивне повідомлення мас-медіа, яке викликає почуття милосердя чи співчуття. Украй суб'єктивна точка зору камери давала змогу ідентифікувати себе з цією палестинкою.

Ви можете описати стратегію використання камер у руках палестинців?

У Хевроні ми обставили камерами кожен із шести єврейських районів міста. Головний ізраїльський контрольний пункт теж під прицілом камери. Ситуація в місті складна. Палестинцям заборонено з'являтися на деяких вулицях. Зібрані матеріали показують, як поселенці жбурляють у людей камінням, б'ють їх чи намагаються вдертися в їхні будинки. Це частина тактики загарбання території.

Така ситуація в місті Хевроні. У районі Південного Хеврона, тобто в другому місці, де ми розмістили камери, палестинці живуть за рахунок тваринництва та землеробства. Поселенці, які живуть у тій місцевості, просто хочуть відібрати в них землю. Це схоже на Дикий Захід: відкритий простір, поселенці з автоматами, на конях. Там точиться боротьба за кожен шматок землі. Коли приходять поселенці, активісти вмикають камери. Звідти в нас є жакливі записи. На них видно поселен-

ців, які йдуть у бік камери – вбрані в біле, із закритими обличчями.

У білому вбранні, як ку-клукс-клан?

Так, на вигляд дуже схоже.

Кілька камер – у руках людей у Газі. Для нас це нова ситуація. Буде дуже важко отримати звідти записи, бо це закрита зона. Ми не можемо туди потрапити, тому важко працювати з людьми, пояснювати, що йдеться про реєстрацію актів насильства. У Газі солдати справді стріляють у людей. Дуже складно таке знімати, хіба що вночі. Камери з інфрачервоною підсвіткою можуть знімати це в темряві. Але в Газі й це небезпечно.

Отримувані нами свідчення не є об'єктивним журналістським записом. Це частина чийогось життя. Палестинська точка зору. Вони не зняті згідно з професійними правилами, але винятково цінні. Це не просто документи. Ми використовуємо їх і як докази в судах. Наша мета не мистецька. Мистецьке мислення є певним обмеженням. Ми намагаємося змінювати реальність не так, як мистецтво, а безпосередньо.

Пряма дія. Як ви ставитеся до фільму Arna's Children? Чи він може спровокувати політичні зміни? Фільм розповідає про громаду міста Дженіна, спустошену й радикалізовану після ізраїльської інвазії 2002 року.

Arna's Children – чудовий фільм, та чи він хоч якось змінив реальність? Ми знімаємо з дуже практичною метою. Ми хочемо домогтися змін у політиці уряду. Завдяки нашим записам ізраїльтяни довідуються про людські страждання, армія довідується про наслідки свого насильства. Це наш спосіб використання зображення. Ми зосереджуємося на результаті, на прогнозуванні наслідків зменшення насильства.

Я в захваті, у вас є видимі результати. Жителі Територій сприймають камери як певний захист, немов завдяки їм демократичне око контролює поведінку солдатів, а їхні записи можуть потрапити до провідних медіа.

Тиждень тому в прайм-тайм показали програму на основі записів, зроблених шістьма палестинськими родинами з Хеврона. Люди не сподівалися, що їхній голос можуть почути. Їхні записи показав один із провідних каналів ізраїльського телебачення. Уявіть собі, який це має психологічний вплив на цих людей.

Результатом є й те, що ці люди переконуються у своїй спроможності ефективно діяти в такій безнадійній ситуації.

Так, але пам'ятаймо, що Західний берег окупований уже сорок п'ять років. У них немає жодної ілюзії, ніби кожен кадр здатен змінити їхнє становище. Ми не хочемо обманювати людей, нібито вони можуть щось змінити вже сьогодні. Добре нам про це говорити, але коли стикаєшся з насильством, не хочеться мати зайвих ілюзій, що камера все це змінить.

Чи людям, які вас оточують, подобається те, що ви робите для палестинців?

На думку багатьох людей, ми діємо проти ізраїльського народу. Вони вважають, що ми втратили свою єврейськість, ми отримуємо сповнені ненависті листи. Центр «Бецелем» не надто популярний серед ізраїльтян. Навіть ізраїльські ліві вважають, що ми співпрацюємо з ворогом. Навіщо ми співпрацюємо з іноземними мас-медіа? Адже це зрада. Якщо скоєно злочин, кого це цікавить за межами країни? Навіщо відкриватися чужим? Це наші справи, і ми їх залагодимо в нашій глушині.

Ізраїльські ліві не розуміють, що означає поїхати на Західний берег, як це на тебе впливає. Коли ти вже потрапляєш туди і бачиш на власні очі, що відбувається, то не можеш лишатися байдужим.

В ізраїльському суспільстві дуже багато страждання, травм, паніки. Своєю роботою ми хоч-не-хоч зачіпаємо ці почуття.

Цікаво, у мене теж запитували, що я думаю про погляди людей іззовні на проблеми Ізраїлю та Палестинської автономії. Адже це внутрішні справи людей, які там живуть. Навіщо чужим лізти в їхні справи? Ми самі в себе приберемо. Під час Голокосту євреї домогалися британського й американського втручання, але Англія та США тоді вважали, що це чужі справи. Ліга Націй, пізніше ООН, а тепер і Європейський Союз – найкращий доказ того, що вже не буває чужих справ.

Чи вам не здається, що ізраїльське суспільство опиняється в такій собі спіралі страху?

Звісно. Фундамент цього суспільства – травма, шок. Ми знаємо, що євреї, ізраїль-

тяни все ще стають жертвами насильства й переслідувань. Але залежність між масштабом цього переслідування і відчуттям себе жертвою непропорційна. По суті, ізраїльтяни переслідують інший народ. Ізраїльтяни несуть емоційну відповідальність, стикаючись із міжнародними оцінками цього факту. Соціальна напруга величезна. Насильство висить у повітрі. З цієї перспективи те, що ми робимо в «Бецелем», – надзвичайно.

У всій цій історії ізраїльтяни постають дуже жорстокою, позбавленою співчуття спільнотою. Люди стають жорсткими, бо вони нечутливі до долі палестинців. Власне, наша робота – оцінювати цю ситуацію.

Що ви хотіли би зробити з ізраїльтянами?

Я хотів би, щоб усі вони виїхали в Берлін і пожили п'ять років у Європі. Щоби відчули, що означає жити без кордонів, без мурів, що таке бути громадянином світу.

Тель-Авів, грудень 2007 р.

Ізраїльський солдат на контрольному пункті
Фото Артура Жмієвського

Ізраїльський солдат на контрольному пункті
Фото Артура Жмієвського

«Мур безпеки», що відділяє Палестинську автономію від Ізраїля
Фото Йоанни Райковської

Знищений будинок у Дженині
Фото Йоанни Райковської

Мурал на одному з будинків в Дженині
Фото Йоанни Райковської

Новозбудований район для єврейських поселенців в Сусії
Фото Артура Жмієвського

**ПОЛІТИ
ЛІТЕРАТ**

**КА
УРИ**

Форель у мигдалі

Ольга Токарчук

1. Через кілька місяців після видання збірки моїх нових оповідань я отримала запрошення на фестиваль різдвяних вертепів, організований містечком Бардо в Судетах. Мені надіслали невеличкий буклет, на якому виднілося нечітке фото старого, довоєнного Бардо. По кількох словах я впізнала супровідний текст до нього як свій власний. Це був фрагмент оповідання «Бардо. Вертеп». Фрагмент стосувався міфічного вертепу, який будувався впродовж кількох поколінь руками багатьох творців, сакрально-народного об'єкта, до якого наступні покоління додавали щось від себе в нервовому діалозі з часом, минущию та історією.

Я люблю це оповідання. Я вигадувала його розважливо, крок за кроком, про всяк випадок спираючись на кілька наукових праць про народні вертепи Нижньої Силезії та користуючись тим, що побачила сама під час прогулянок околицею. І на відчуття, невиразні враження ще з дитинства, коли наповнені дерев'яними фігурками мініатюрні світи здавалися закритими альтернативними космосами, що живуть у власному часі та власному ритмі.

Я вигадала це оповідання, вигадала вертеп і життя людей, які в моєму оповіданні його створювали. Пишучи, я не мислила ані історично, ані конкретно. Мені не були потрібні факти, вони були лише інспірацією. Я перетасовувала їх за власним бажанням, для потреб тексту. Я мислила метафорично. Обрала Бардо з огляду на назву, яка здалася мені екзотичною і багатозначною.

Я мала намір написати оповідання про одвічну людську потребу комунікації з якимось вищим від людського порядком, яка найкраще реалізується в мистецтві – у тому головному, найближчому до життя (якщо взагалі можна розмежувати життя й мистецтво), наївному, захопленому світом. У моєму оповіданні вертеп – це людський лист до Бога, коментар до його творення, спроба метафоричного пояснення йому, хто ми є, як ми знизу бачимо світ, сконструйований ним для нас. Відправники цього листа все ще чекають на відповідь, бодай телеграфом, бодай найкоротшою есемескою, як завгодно. Вертеп зрештою зникає в місцевій повені. Після нього залишається спогад. І немає відповіді.

Але іноді автор сам не знає, що пише.

Я доїхала до Бардо зимового пополудня, коли офіційні урочистості відкриття невеликого фестивалю вже розпочалися. Слухаючи виступи, я почала усвідомлювати страшну помилку: моє безневинне оповідання поставало в них правдивою історією, на моїх очах воно почало перетворюватися на низку найдостовірніших фактів. Уявлений мною, склеєний із багатьох інших, метафоризований вертеп сприйняли як факт, а його існування визнали реальним.

Тому я запротестувала. Я зробила це делікатно, згадавши про роль літературної вигадки, про *licentia poetica*¹. Мені навіть здалося, що на якусь коротку мить запала цілковита тиша, як крапка, що

¹ *Licentia poetica* (лат.) – творча свобода. – Прим. ред.

розділяє різні речення. А потім підвівся молодий чоловік і з гордістю сказав щось про місто й вертеп, і що насправді його бабуся пам'ятає той вертеп, і що це точно саме той вертеп. Хтось інший додав, що невеликий вертеп, представлений у місцевому музеї, є залишком того вертепу. І тоді мої слова видалися мені слабкими й недоречними, бо не вносили нічого вартісного в ці урочистості. Вони ні для чого не були потрібні й були промовлені даремно. Хтось знічено кашлянув. Фестиваль оголосили відкритим.

В оповіданні «Вертеп. Бардо» я доволі загально описала місто, проте мені були потрібні дрібні, переконливі деталі. Так у ньому з'явилася місцева фірмова страва – форель у мигдалі. Я привезла цю страву з подорожі сусідньою Чехією. Там вона промовисто називається «пструг у манделах».

Коли після завершення урочистостей ми пішли на спільний обід до, здається, єдиного в місті ресторану, виявилось, що подають саме цю форель. Коли риба опинилася на столі, мені здалося, що учасники обіду багатозначно й весело поглянули на мене, мов малолітні змовники. Радісні. В ошатному меню на першому місці було зазначено: «Фірмова страва – форель у мигдалі». Отак за обідом ми творили реальність.

2. Мене віддавна тривожить це слово – реальність. Що ж таке реальність? Чи це те, що відбувається біля нас, незалежно від нас, а ми тільки «беремо в ній участь»? Чи, може, вона схожа на хорівий спів: із багатьох горлянок вихоплюються окремі голоси, які десь під стелею поєднуються і зливаються в один акорд? А може, це важка й свідомо робота – медіа, журналістів, істориків, митців і політиків, – і її наслідки ніколи не вдасться вловити «тут і зараз», а завжди лише «там і потім», наступної миті, як інтерпретацію, і ніколи – як факт? Цього вагомому слова немає в моїй двотомній філософській енциклопедії. «Реальність»

не знайти між «річчю» та «річчю в собі». Певно, це поняття надто очевидне, щоби була потреба його ще й пояснювати. Що таке реальність, бачить кожен.

Нічого кращого за цей фестиваль, за цю форель у мигдалі не може статися з письменником, який розповідає історії. Жодна рецензія, жоден престиж у кулуарах великих зал, де присуджують премії, жоден великий наклад, жоден переклад чужими мовами.

Адже ти не пишеш у порожнечу, для так званих «усіх», не кидаєш своїх книжок на вітер. Пишеш для ментальних земляків. І над тією фореллю в мигдалі, у змовницьких поглядах співучасників реальності я раптом зрозуміла, що цей різновид сили творення може бути п'яним. Як влада. Бо це і є різновид влади над світом.

Письменникам слід силоміць присуджувати якесь місце. Письменники – досконале втілення міфічного Антея, який черпав свою силу від дотику до матері-землі. Вони можуть брати з неї нескінченно багато, але й не безкарно. Виставлений рахунок може бути досить великим: це різновид рабства, перетворення на голос колективу, втрата ідентичності, етикетка на чолі, мова, якої вже не вдасться змінити.

3. Постулат «описування реальності» завжди знезброює мене своєю наївністю, адже в ньому вчувається соліпсична позиція того, хто цей постулат виголошує. Насправді його можна було би прочитати так: «Опиши мою реальність». Але ж це неможливо, досить прочитати щоденники людей, які живуть в одному місці та в одному часі. Люди драматично різняться між собою. Якби колись судилося народитися новій релігії зі своєю сакральною книгою, її перше речення мало б звучати так: «Люди різні».

Читаю спогади жителів невеликого містечка часів кінця війни. Один із них пише про дошкульну нестачу продуктів і надзвичайно високі ціни. Другий аналізує радіоповідомлення Бі-Бі-Сі та

Іронія, література, система

Славомир Сераковський

шкодує, що Велика Трійка не може вирішити нічого конкретного. Третій занотує дані прогнозу погоди; від нього ми довідуємося, що 4 травня 1945 року випав сніг, а вже 9 травня температура сягала 36 градусів. Четвертий – що йому сподобалася одна жінка. П'ятий записує молитву до Бога про виживання в ці тривожні й сповнені хаосу часи. Шостий переносить на папір катастрофічний сон. Це і є реальність. Багаторазова, нескінченна, узгоджена й спільна лише певною мірою. Якись психологи змогли визначити це коротко: реальність буває лише психічною. Це цілість людського досвіду, все, що з'являється в людській психіці, незважаючи на те, яким чужим і «нереальним» воно може здатися іншим.

4. У Польщі є малоописані місця, місця невисловлені, місця з перерваною оповідною тяглістю, неприсутні на ментальній карті, місця периферійні, позбавлені путньої історії, не цілком адаптовані, врешті-решт, «непольські», тобто незначною мірою втілені у спільній пам'яті й традиції. Місця-байстрюки. Найвіддаленіша географічна та історична провінція, польський відповідник Стасюкового центральноєвропейського Бабадаґа².

У таких місцях не можна писати просто так. Кожну безневинну оповідь,

кожну скромну історію одразу ж захоплять і, як щепу рідкісного екземпляру рослини, поставлять у воду, щоб вона пустила коріння. Це рідкісні місця, де жителі-читачі ставляться до літератури надзвичайно серйозно. Це вже зовсім не словесна гра, ніякий не «-ізм» і ніяка не «-ція». У таких місцях література все ще виконує функцію, про яку в Центрі вже забули: вона допомагає людям узгодити якусь спільну реальність. Творить час, майбутнє, визначає межі ідентичності, копає фундаменти під культурну спільноту, прокладає шляхи до решти світу. Якщо не свідомий нічого автор, гульвіса й легкодух ступить на цю землю, то, найімовірніше, буде схоплений, ув'язнений у географічних тенетах. Його слова буде уважно вислухано, а потім використано задля спільного добра. Він отримає натовість привілей творення. Небезпечно приваблює ливий обмін. Це повертає нас до первісного коріння літератури. Принаймні я вірю, що саме так це й було – ішлося про називання та приручення. Давня гра, з якої й народилася мова.

Тому я запрошую на форель у мигдалі до ресторану в Бардо. А ще запрошую оглянути вертеп, якого не було, який був, який є, який буде – але не чіпляймося до дрібниць.

Минуле вчить, що сміх, іронія та гротеск – це потужна зброя в руках критиків усіляких утисків. Я із заздрістю слухаю розповіді про те, як дивом здобутий примірник роману «Фердидурке» переходив із рук у руки між ліцеїстами, які мали щастя читати його поза рамками шкільної програми. Хоча, з іншого боку, ніякого щастя в цьому не було. Проте з тим більшою силою міг вибухнути заряд, підкладений Гомбровичем під систему.

Сьогоднішній Гомбрович – шкільний, про якого вчать на уроках польської – є класиком, і, як від кожного класика, від нього ні холодно, ні жарко. Ба більше – він здається письменником, переоціненим в обох іпостасях, що переважають у літературній критиці.

По-перше, як критик польських національних комплексів. Гомбрович, чий літературний словник пов'язаний лише з польською формою, сьогодні здатен сказати нам небагато. Він асоціюється із сонмищами Поганок¹, які наказують нам вічно бавитися дискусіями про те, з любові чи ненависті до Польщі він насміхався з неї в романах, п'єсах і щоденни-

ках. На всі лади повторена мораль, згідно з якою, видобуваючи з поляка людину, ми в такий спосіб ушляхетнюємо нашу польськість, не зворушує, бо й зворушувати вже немає чого.

По-друге, як духовний батько сьогоднішньої тотальної іронії. Хоча тут, можливо, замість визначення «переоцінений» варто було б написати «шкідливий». Він шкідливий, якщо ми піднесемо знущання до єдиної ролі – інструменту емансипації від закріпленої форми. Він шкідливий, якщо ми наполягатимемо на тому, що Гомбровичівська форма оповідає будь-яку суспільну поведінку. Якщо повторюватимемо, що втекти від пики неможливо, бо ми завжди потрапимо в іншу пику². Якщо так, то де ж його критична сила? Але цей порожній жест спокушає багатьох людей.

Прочитаний у такий спосіб, у першому й другому випадках він зрештою виявляється письменником істеблішменту. У першому випадку він переконує нас в актуальному образі польськості, який, як ми вважаємо, нам дуже личить, – образі сучасно-традиційних поляків. У другому –

² Бабадаґ – містечко в Румунії, що дало назву збірці есеїв Анджея Стасюка «Дорогою на Бабадаґ» (укр. видання – 2007). – Прим. ред.

¹ Поганка (пол. *Bladaczka*) – герой «Фердидурке» Вітольда Гомбровича, уособлення філістерської педагогічної системи міжвоєнної Польщі з її обскурантизмом, фальшем і оспівуванням ідеалів минулого. – Прим. перекл.

² Пика (пол. *gęba*) – одне з центральних понять у «Фердидурке» Вітольда Гомбровича, що означає будь-які суспільні маски, які нам накидають і які ми приймаємо. – Прим. перекл.

постачає нам зброю, за допомогою якої можна перемогти все, що є надто серйозним і спрямовує своє вістря проти нестерпної легкості ліберального світу.

Для ідей Гомбровича вирішальне значення мають час і місце, в яких його читають. А вони відчутно змінилися, відколи з'явилися канонічні інтерпретації його доробку. Отже, спробуймо прочитати Гомбровича не так усупереч усталеним способам читання, як передусім у контексті поточної ситуації.

Кінець міжлюдської церкви

Гомбрович довго чекав на визнання, а першу позитивну рецензію на «Ферди-дурке» мусив написати сам собі під псевдонімом. Письменники, яких не розуміють їхні сучасники, які роками вимагають розуміння, чия велич не одразу впадає в очі, викликають довіру. Їхня позиція здається міцною, наче скеля.

Інакше з письменниками, які одразу ж знаходять відгук у пересічного читача. Можливо, їхні діагнози бувають поверховими, але вони виступають у ролі барометра для вимірювання суспільних настроїв. Вони кидають гасла – як-от «елементарні частинки». Невже це визначення не описує безпомилково стану західної людини? Нехай ця назва роману Мішеля Уельбека стане на певний час нашою провідною ідеєю, а також, можливо, грубим способом зіткнення письменника з плутаниною сучасних проблем.

Ексцентричний француз, критик сучасності Мішель Уельбек у простій белетристичній формі висловив тенденції сучасної філософії та науки, які вже стали загальним надбанням. Ми бачимо наслідки визволення Заходу від Віри та Розуму. Бачимо перемогу індивідуалізму Нового Часу, покутувану знищенням будь-яких зв'язків, що поєднують людей між собою. Момент визволення – 1968 рік – виявляється моментом тотального

визволення, зокрема від суспільства, спільноти, а отже, якщо вірити Аристотелю, від людства взагалі.

Порив пізнього Нового Часу до автентичності та індивідуалізму позбавляє нас автентичного існування: ми нікчемні, як елементарні частинки, і в такому стані приречені на загибель. Кінець Церкви виявився не лише початком, а й кінцем гомбровичівської міжлюдської церкви. Чи був Гомбрович пророком цієї нової невіри, з критикою якої ми намагаємося його зіштовхнути?

Чому польський письменник-емігрант став таким популярним у Франції 60-х років, яка позбавляла людину властивостей? На думку Чеслава Мілоша, річ у непорозумінні. Гомбровича цінували на Заході, але не за те, за що його варто цінувати. «Роздягнути можна лише одягнену людину. [...] Але західний світ зняв із себе Бога, вітчизну, вікторіанську мораль, Розум, навіть прості принципи порядності». Мілош влучно зауважив, що, прочитаний у такий спосіб, Гомбрович казав Заходу тільки те, що вже було відомо і що хотіли почути. Він роздягав уже роздягнутого.

Для Мілоша вартісний Гомбрович усе ще був польським Гомбровичем. Про значущість його творчості свідчив опір польським звичаям, традиції та освяченим цією традицією абсолютам. «Їхня сила, їхнє вкорінення в історію, їхня здатність до відродження в доктринах і абстракціях залишається чимось незбагненим для іноземця». Можливо, французи не змогли цього зрозуміти, але ми цей урок уже завчили напам'ять. Невідомо лише, чи ще має сенс його повторення.

Насмішники в пастці

Який вигляд має сучасна польська література, особливо наймолодша, у зв'язку з цими проблемами? Чи ми вже досить визволені не тільки від Польщі? Чи ми й

далі звільняємося від будь-яких форм? А може, уже настав час звільнитися від самого примусу визволення?

У Польщі Дорота Масловська викликала більше емоцій, ніж Уельбек. Її роман «Польсько-російська війна під біло-червоним прапором» – це велика битва із сучасною свідомістю поляків. З національними міфами, пошлюбленими з вульгарною комерцією. Польща, звільнена від радянської неволі, святкує в ритмі диско-поло:

День без русака, гульба, шум і судоми в мікрофонах, танцює ансамбль «Бедрики» і більш молодіжний «Фантастік Денс». Дим із грилю цілковито вкрив місто, жертва з ковбаси, реберець і тваринних хрящів, принесена божам в ім'я перемоги над окупантами. Чад стелеться вулицями навколо міського амфітеатру й забруднює ту частину будинків, що нібито мала бути білою. Ну, тепер ми – держава сіро-червоного прапора. [...] Біло-червона хвиля блювотиння тече через місто – хвиля блювотиння, яку чітко видно з космосу, щоб русаки бачили, де наша держава.

Польські комплекси з'являються в Масловської як частина пейзажу після битви традиції та сучасності. Ми бачимо, як впливає з нього закопчений біло-червоний прапор, забруднений масними ручищами поляка-католика-споживача, і ці його руки тремтять від страху перед швидкими змінами, що виривають його з корінням із будь-якої впевненості. Тільки, як влучно зазначає Кінґа Дунін, «конструювання колективної ідентичності все ще довкола осі, якою є „польсько-російська війна під біло-червоним прапором“, ускладнює появу інших мов». Головний герой роману Сильний зустрічає на своєму шляху всі основні мови сучасної Польщі: «антиросійську», католицьку, антиглобалістську, феміністичну, екологічну. І всі вони виявляються безпорадними. Смішними, позбавле-

ними критичної сили, непривабливими та несерйозними.

У романі Масловської той перший, польський Гомбрович крокує під руку з другим – соціологом і філософом. Разом вони смішать і дуріють, обдаровуючи свою законну доньку мовними талантами. Та чи врешті-решт перемога Гомбровича не виявляється нашою поразкою? «Схоже на те, що ми стали заручниками зужитих символів. Народжувана в Польщі сучасна ідентичність не може висловити себе мовою „польсько-російської війни“», – пише Дунін. Вона зауважує, що в цій мові не може виразитися і консервативна свідомість. І, звісно, якщо ми візьмемо в руки роман Цезарія Міхальського «Сила відштовхування», то з'ясується, що це кадиш за ненародженим дітям польського неоконсерватизму, який загинув у війні не лише із сучасністю, а й з міщанським і пустотілим польським консерватизмом. І не випадково назва роману теж асоціюється з фізикою частинок. Частинок, які, замість притягуватися, уже тільки відштовхуються.

Відповіддю на висміювання всіх форм стає белькотіння (зрештою, так називається книжка іншого молодого письменника Славоміра Схути). Проте всі мови, які могли б його замінити, згідно з Гомбровичівським духом сучасної літератури, має бути висміяно. То невже без наших національних комплексів польська література неможлива? Без «польськості» ми стаємо самотніми. Ні про що інше писати не вміємо? Про неї чи, точніше, проти неї. Насамперед проти. А ще проти всього, що могло б її замінити. Спершу як співці – утішители сердець, нині – як насмішники, ми не можемо вирватися з цієї біло-червоної пастки.

Гомбрович зосередив, мов у лінзі, нашу безнадійну спокусу автентичності (як влучно назвав літературні прийоми Гомбровича Павел Лісицький) і просвіщає нас у наших діях. Він щирий із нами і не лишає ілюзій: від форми втекти немож-

ливо, бо виходу з міжлюдської церкви не існує. Ведені прагненням автентичності, ми руйнуємо одну форму, щоби потрапити в наступну, і знову втрачаємо автентичність. Ми знезброюємо старі ритуали, щоб несвідомо потрапити в нові. Так Гомбрович описує стан сучасної людини у світі, з якого зникла вся трансцендентність.

Саме сучасна людина піддалася міфу автентичності. Вона перестала вірити ритуалам, у яких дотепер бездумно брала участь. Почала домагатися правди й шукати її в самій собі. Вона стала самотньою у своїй сизифовій боротьбі за автентичність. Засумнівавшись у Богові, вона закрила собі шлях до усвідомлення себе частиною цілого.

От і казочці кінець, а хто слухав – тому грець!

Снобізм руйнування форм

Але ми надто швидко відклали книжки Гомбровича на полицю.

Цінність його творчості, його ідей неможливо оцінити без оцінки того, в яку епоху та в якій Польщі ми живемо. Епоха, у яку жив Гомбрович, породила нову епоху. От міф автентичності й став другорядним міфом. Нашою новою формою стало руйнування форм. Хворобливо і навідліг. Нищення всього стабільного, що опирається «плинній сучасності». Сьогодні це наш новий нав'язливий обов'язок, вимушений снобізм, остання переконаність чи, може, наш новий комплекс?

Гомбрович був великим письменником! – вилітає з наших вуст. Кожен акт бунту породжує нову форму. «Боюся, це точка, в якій я перестаю розуміти Гомбровича. Хто вибиває клин клином, тобто використовує свідомість, щоб виявити, що її ж і окреслює, шукає якогось „спасіння“. Але яке „спасіння“ (істина, автентичність) там, де, як у Гомбровича, неможливо уникнути фантазмагорії, і Форма без-

перестанку породжує Форму?» – писав Чеслав Мілош. Проблема нагадує барона Мюнхгаузена, який намагався сам себе витягнути за волосся з болота. Знерухомлені Польщею, ми стали німими заручниками Форми, якою цього разу є вже не польськість, а необхідність розхитування будь-якої форми.

Коли Уельбек – потрактуймо його як *pars pro toto*³ певної інтелектуальної позиції – критикує сучасний світ, Масловська відомим гомбровичівським жестом розбиває пізнавальні схеми, які могли б цей світ утверджувати чи змінювати, і залишає нас із порожніми руками.

Людина людині – актор. Це надто простий урок від автора «Шлюбу». Та мені хочеться вірити, що не є правдою й те, що впливає з міркування Мілоша. Тобто те, що Гомбрович – письменник польських національних комплексів, і в цьому велич його творчості. Польські вади й комплекси чималі, але Гомбрович їх суттєво переростає. Під поняття форми ми не маємо підставляти кожную людську дію або лише польські комплекси.

Формою в автора «Шлюбу» є кожна прозора, хоч і кабальна, система нав'язливих очевидностей, які зв'язують нам руки, сплітають язика, корчать пику нашій критиці, одупцюють⁴ нас у нашому спротиві. У мартирологічній Польщі гасло «Бог, Честь, Вітчизна» стає формою, яка робить нас недієздатними. У Польщі скелю пафосу розбиває струмочок іронії. А як бути з Польщею, в якій усі насміхаються з традиції, сучасності й постсучасності одночасно? Як бути з Польщею, що існує у світі «кінця ідеологій»? Мати якісь погляди тут і зараз, серйозно їх відстоювати означає наразитися на насмішки. Ти – католик, феміністка, вегетаріанець, еколог, консерватор, лівак, ідеш на демонстрацію, голосуватимеш на вибо-

³ Лат. «частина замість цілого» – Прим. перекл.

⁴ «Одупцювати» (пол. «*uprząść*») – за Гомбровичем, один із головних педагогічних (і ширше – соціальних) методів інфантилізації. – Прим. перекл.

рах? Жартуєш?! У тієї пика феміністки, а в цього – правого публіциста. У такій Польщі просте наслідування Гомбровича суперечить його духові. Бо сьогодні можна й навіть варто насміхатися і дуже недоречно казати щось серйозно.

Прочитаймо Масловську, Варгу, Стасюка, Нагача, Сенєвича, Схути, Світлицького: чи не є наразі літературною нормою «бідні засоби» – іронія та антипрограми? Хтозна – можливо, у такій Польщі Гомбрович був би людиною пафосу чи скерував би зброю своєї іронії проти самої іронії, б'ючи нею найбільших насмішників.

А як у такому разі трактувати Великий Сонм Польських Фей, тобто незрівнянну «Хтивню» Міхала Вітковського? Як «роздягання» геїв і тривання насмішок заради насмішок? Чи радше як «вдягання» світу у фей, розширення поля бачення через витягання того, що десятки років перебувало в підпіллі? Навчання поляка інакшості в хард-версії? Не через гея, якого емансипація перетворила на одного з нас, нормальних поляків, а через фею, яка чатує в сортирі. Вітковський здається мені найближчим до того, що є найважливішим у Гомбровича, – не через «трансатлантичну» фразу, до якої він часто вдається, не через парубка, який викликає хіть, або увагу до юної литки, а через застосування насмішки з праведною метою покращення світу. Поляк, який побратався з іншим, – це кращий поляк. Цим «Хтивня» відрізняється від на позір схожих «Мурів Хеврона» Стасюка. Стасюків педик викликає зацікавлення, яке поляк задовольняє, дивлячись по телевізору кримінальні репортажі. Фея Вітковського – рукавичка, кинута нормальності та ідентичності, – це урок інакшості у псевдоліберальній Польщі.

Але, прочитаний у такий спосіб, Вітковський є винятком у польському літературному житті останніх років, яке звикло вдаватися до іронії як до запобіжника, щоб не дійшло до неконтрольо-

ваного замикання в цій культурі, якій, як заведено вважати, потрібні лише кілька поправок. Якщо дістатися до родини – то як Кучок, якщо до капіталізму – то як Схути, показуючи, як хороші інституції вміють іноді погано функціонувати. Це «безпечна література», проте сьогоднішня Польща заслуговує на «небезпечну літературу», яку свого часу заснував Гомбрович.

Жарт на боці системи

Ян Юзеф Ліпський писав 1957 року: «Гомбрович був небезпечний, [...] бо формував у читачів здатність гротескного бачення світу й почуття гумору. А система, як ми знаємо, потрапляє на різних людей. [...] Усіх вона здатна ввести в оману, ошукати, одурманити. Однак це ніколи не вдавалося їй із людьми, які мають почуття гумору».

Те, що було правдою 1957 року, не конче мусить бути правдою сьогодні. Крім того, почуття гумору мали й великі новонавернені на чолі з Лешком Колаковським⁵, і люди, які до кінця творили в рамках системи, як, наприклад, Єжи Урбан⁶. Натомість слід зазначити, що почуття гумору, а передусім те, що є об'єктом смішного жарту, часто буває домінантною функцією ієрархії важливості. Брак почуття гумору найчастіше закидають ті, хто перебуває в центрі літературного, публіцистичного нурту, тим, хто перебуває на його маргінесах, кому якось не до сміху, коли жарт указує на їхнє місце в несправедливо сконструйованій ієрархії. З важливих речей ми сміємося рідше та з меншою готовністю, ніж із неважливих. Віджартовуються від незручної критики (в іронічні часи це чудово спрацьовує), жартом прикривають брак аргументів. Отже, жарт не має

⁵ Лешек Колаковський – філософ та історик ідей, критик марксизму. – Прим. ред.

⁶ Єжи Урбан – журналіст і письменник, речник уряду під час військового режиму в Польщі. – Прим. ред.

політичного забарвлення, жарт – це лише жарт. Він може прислужитися в боротьбі з системою і так само чудово надається до її підтримки. Але сьогодні – у світі іронії та гротеску – жарт частіше стоїть на боці системи. Жарт протекціоністський, патерналістський і патріархальний.

Сучасна Польща влаштована нашвидкуруч. На позір ми вільні й від Вітчизни, і від Форми. Нас дивують люди, які марнують коштовний час на борюкання з Польщею, виправлення її. Вони смішні. Зрештою, це ж і непогано. Не погано і не добре. Адже вистачає сил на реалізацію індивідуальних проєктів. Польща трохи на нас тисне, але насправді вона нам байдужа. Ми живемо поруч. Вона може хіба що тимчасово розбурхати емоції Адама Міхніка⁷ чи архієпископа Жицінського⁸, але вже радше як сентиментальне повернення до колишніх часів і до колишнього Гомбровича.

Можливо, ми надто швидко ототожнилися у своїй невірі з нашими братами із Заходу. Вони принаймні встигли втомитися від своєї ліберальної свободи. Помітити наявну в ній атомістичну і сно-

дійну спокусу. Створити нові критичні мови й ініціювати нові проєкти. Натомість у нас проєкт одразу ж асоціюється з тоталітаризмом, праві – з фашизмом, а ліві – з комунізмом.

Антитоталітарне щеплення загнало польського пацієнта в стан ідейної сплячки. Усе, що він скаже, схоже на маячню хворого. Усе під контролем прагматичного пана лікаря. Щойно ми скажемо щось серйозне, проблематизуємо панівні очевидності – він одразу про всяк випадок вколює нас заспокійливого.

Гомбрович розбудив би цього пацієнта.

Письменник зажди був маргіналом, а нині він тікає з постаменту. У центрі він почувався би зле. «Блазень за життя, а після смерті – король-дух», – кривився Мілош від намагань зробити пророка з автора «Шлюбу». Гомбрович блазнював із молитовної та міфологізованої Польщі, а сьогодні він насміхався би з Польщі деміфологізованої, зануреної в летаргію повсякденності. З Польщі, яка спить із дурнуватою усмішкою на обличчі.

Крамниця з єврейками

Кінга Дунін

Нова казка

Чи можемо ми бути водночас гомогенною, католицькою польською нацією, яка сповідує традиційні цінності, та ліберальним, толерантним і сучасним суспільством? Це питання має не лише культурний, а й політичний вимір. Відповіді на нього найчастіше набувають форми нападу: з одного боку – на польську ксенофобію, загумінковість і брак толерантності; з другого – на бундючий і надмірний лібералізм, пермісивізм і релятивізм. Натомість щодня ми балансуємо між сучасністю і традицією, заплющуючи очі на суперечності. Тестом для різноманітних суспільно-політичних та ідеологічних поглядів стає інший, чужий. Саме він дає нам змогу усвідомити, де пролягають межі порядку й нормальності. Де закінчується наш світ.

Якби ми хотіли знайти зв'язки між літературою та реальністю, то могли би помітити спробу примирення цих суперечних тенденцій – традиції та сучасності – у дещо застарілій течії літератури малих батьківщин. Вона давала нам найпростіші відповіді на запитання про місце чужого в нашій культурі. Показувала місцеві традиційні спільноти, де поруч живуть поляки, євреї, українці, німці, а також різні чужаки й диваки. Ця райська країна замінила в польській літературі історію про хоробрих лицарів, які дають відсіч німецькому (або радянському) поневоленню.

Для нових демократичних часів нам була потрібна нова історія. Така, що навіть боротьбу за найсправедливіші речі замінювала би повагою до розмаїття та інтересом до індивідуалізму. Але й, крім того, невимушено занурювала би все це в утопічний туман всезагального примирення. Іншість гарна й нікому не перешкоджає, безконфліктна іншість – це лише друге обличчя загального та вселюдського. Кожен із нас є якоюсь меншиною, але всі ми можемо бути органічною цілістю. У світі відкритих кордонів і глобалізаційних проблем була потреба в такому новому «засновницькому міфі». Він добре римувався з усеволодними законами вільного ринку й повсюдно декларованою повагою до прав людини. Проте ці історії мали виразно консервативний характер. Міф безконфліктної різноманітності, яка спліталася з традиційними системами цінностей, зміцнював лише наявний ліберально-консервативний лад.

Те, що провідним мотивом нашої позитивної дискримінації на користь іншості ми спершу визначили національне питання (а принагідно й релігійне, адже католики, православні та євреї теж мирно співіснували), не має дивувати. Але можна вважати національне питання в цих оповідях випадковим, а головною проблемою – сам феномен іншості.

⁷ Адам Міхнік – головний редактор видання *Gazeta Wyborcza*. – Прим. ред.

⁸ Йозеф Жицінський – архієпископ, теолог, філософ, публіцист. – Прим. ред.

Марш чужаків

Можна було одразу передбачити, що після декларування всезагальної відкритості почнуть з'являтися чергові претенденти на роль чужого в нашій культурі. Уже сьогодні – і вони матимуть власний голос та демонструватимуть свої рани. Підуть маршем ті, хто поверне собі голос, і початкова іділія скінчиться. З'явиться інший, який висуває претензії панівній культурі, домагається змін. Чужий, який не так прагне збагатити нашу культуру, як революціонізувати її.

Першими виступили жінки. Хвиля жіночої та феміністичної літератури після 1989 року поставила – часом навіть рубя – питання жіночої ідентичності, маргіналізованої, використаної та перетвореної на об'єкт патріархальною культурою. Теза про те, що жінка є чужою, стала в цій культурі буденним судженням, принаймні як об'єкт критики.

Дещо згодом (але сьогодні ця тенденція поглиблюється) з'явився сюжет економічного виключення. На сцену вийшли жителі малих сумних містечок – відходи капіталізму, використані банками та корпораціями.

Ще у нас є лесбійські, гей-романи і навіть романи про «фей»¹.

Та дедалі виразніше видно, що функціонування цієї літератури та її значення неможливо відокремити від контексту, в якому вона відбувається. Воно не є незалежним ані від панівних способів рецепції, ані від сукупності суспільних змін, пов'язаних із модернізацією та комерціалізацією нашого життя. Ці проблеми зосереджено, наче під збільшуваним склом, у кар'єрі дуже хорошого, втім, роману «Хтивня» та його автора Міхала Вітковського.

¹ Фея (пол. *ciota*) – зневажливе окреслення гомосексуаліста. Життя польських «фей» – головна тема роману Міхала Вітковського *Lubiewo*, 2005 (укр. переклад – «Хтивня», 2006). – Прим. перекл.

Інший на продаж

«Фей» з «Хтивні» – манірні маргіналізовані гомосексуалісти, які перебувають на боці грішної екзотики; вони є квінтесенцією дивної чужої іншості, що торкається найсуттєвіших елементів нашої ідентичності. Пізнавальні схеми, пов'язані з класифікацією біологічної статі, формуються з раннього дитинства і становлять осердя культури. Перетин статевих кордонів, пов'язаний не лише з відмінною сексуальною орієнтацією, а й із трансвестизмом і транссексуальністю, суттєво порушує нашу культурну безпеку та зачіпає цілком табуовані сфери. Тому він часто буває збудливим. А література дає нам змогу пережити таке збудження безпечно, надто коли ми отримуємо на це додаткову згоду. Майже одностайні аплодисменти провідних мас-медіа, десятки інтерв'ю та зустрічей з автором «Хтивні» забезпечили провокаційній книжці алібі, перетворивши її на ринковий продукт.

Цей приклад чудово демонструє, як проблематична іншість, що нас вражає, може перетворитися на безболісну цікавинку. Стати лише приводом для витріщак, які потрапили в людський звіринець. Насправді це не проблематизує нашого ставлення до іншості й не сприяє толерантності, а лише розважає і збуджує.

Згадаймо неодноразово обговорювану й аналізовану акцію «Хай нас побачать». Білборди з фотографіями гомосексуальних пар, на яких було зображено простих людей, викликали обурення в правих угрупованнях і мас-медіа. Водночас на трамвайних зупинках висіли плакати з рекламою числа часопису *Machina*, присвяченого геям. На його обкладинці було зображено роздягнутих геїв – дивних і ексцентричних. Однак ці плакати нікому не заважали. Вони належали до далекого від життя світу глянцевого журналу. До світу щоразу різноманітніших і новіших товарів. Світу реклами, завдання

якої – шокувати, дивувати й привертати увагу.

Своєю чергою, письменників, які намагаються критикувати капіталізм, носять на руках і друкують на розворотах найкомерційніших глянцевого журналу. У серйознішій пресі захоплення їхньою творчістю сусідує, мов так і належить, із неоліберальною мовою, яка розхвалює переваги вільного ринку. А ринок тільки й чекав нагоди покласти на полицю з тварами ще й якісну бутафорію власних противників, у такий спосіб надавши блиску своїй перемозі.

Інший, який мав бути революційним, стає комерційним. Ступінь його привабливості вимірюється ціною, яку за нього можна виручити. Замість утопічного примирення ми отримуємо такий же утопічний розбрат. Але й у першому, і в другому випадках чужий не загрожує ладу – ані суспільному, ані ринковому.

Чи можна уникнути цієї небезпеки? Чи можлива така письменницька стратегія і така стратегія сприйняття літератури, яка не дасть пристосувати її до вимог ринку?

Негр історії

Товару, який ми хочемо продати, потрібна етикетка – хай то «жінка», «єврей» чи «гей». Назва нещодавно виданого роману Маріуша Сенеєвича «Єврейок не обслуговуємо» свідчить, вочевидь, про те, що автор пропонує нам товар із добре продуманою назвою. Бо якщо «не обслуговуємо», то йдеться про дискримінацію. А жінка та єврей – це просто-таки парадигматичні фігури виключення й іншості.

Але Сенеєвич веде нас набагато звивистішим шляхом. Перш ніж зустрітися віч-на-віч із заявленою в назві єврейкою, яку не обслуговують, ми мусимо поставити собі запитання про інші форми чужості та відчуження. «Єврейка» з гасла, під яке можна так легко підкласти потрібні інтерпретації, стане символом фундаментальної чужо-

сті, з якою ми приходимо на цей світ і яку ми не спроможемося подолати. Це вже не позитивно-дискримінаційне – мовляв, «кожен належить до якоїсь меншини», – а трагічне: «кожен є чужим, нас розрізняє більше чинників, ніж поєднує». Це відмінність, для якої вже не знайти простих етикеток, а отже, не знайти місця для ціни та штрих-коду.

Книжка Сенеєвича лише на позір є збіркою окремих оповідань. Адже їх об'єднують мікропритчі, що постійно з ними переплітаються, і кожна з них починається поясненням, ким/чим є єврейка. На перший план виходить головна проблема – іншості, чужості, відчуження та витіснення зі світу. Спадає на думку поняття *abject*, запроваджене французькою мислителькою Юлією Крістєвою. *Abject* – це те, що не вміщається в соціальні конструкції й добре впізнавані системи. Це незрозуміле, відразливе та привабливе водночас. Це все те, що водночас нечисте і захопливе. Це прихована частина нашої ідентичності, яку ми проєктуюмо на інших, але вона постійно до нас повертається. Це жадання, спрямоване в порожнечу.

Саме символом «того чогось» для Сенеєвича стала єврейка. «Негр історії». Дискримінованих меншин – національних і релігійних – є багато. Захищаючи їх, ми поціляємо в польськість або католицизм, проте завдавати цих ударів відносно легко. Єврейку як символ подвійної (юдофобія і мізогінія) та багатовікової дискримінації Сенеєвич робить символом цих виключень і різних видів витіснення, найглибше врослих у тканину суспільства. Так глибоко, що часто вони стають невидимими. Досліджуючи якнайширші інтерпретаційні можливості цього символу, він уникає будь-яких публіцистичних, політичних чи соціологічних спрощень. Намагається торкнутися недоторканих речей. «Єврейка» – це наше нав'язливе бажання самогубства, приглушена агресія та пов'язане з нею садомазохістське задоволення, старість, притлумлене бажання,

невисловлена заздрість, мрія про бунт, будь-які відмінні розумові стани... В останній «зв'язці» єврейка – це здохлий собака, якого викинули на смітник, щоб замість нього завести молодого породистого пса. Але старий собака щоразу повертається. Так, як завжди повертається до нас усе, що ми витісняємо.

Інший без етикетки

Оповідання в «Єврейках» укладено відповідно до певної логіки. Вони виходять з індивідуальних проблем, станів, виведених із несвідомого, щоб наприкінці закоренитися в соціальних умовах. І лише в останньому однойменному оповіданні з'являються відомі дискримінаційні дискурси: «феміністки, геть від польських жінок», педики, лесбі, трансвестити, жиди, масони... І їхнє доповнення: зароджене життя, родина, мати, Польща. Ті, хто застосовує ці дискурси, – звичайний мотлох і «скінхеди у стихарях». Інші точки символічного співвіднесення – це «облава» і «гестапо». Каменовані, катовані, палені на вогнищах, рубані на ешафотах, гвалтовані.

Обидва боки цієї символічної гри належать до суспільного ладу – називання та наліплювання етикеток. Ці меншини та їхні цілком визначені вороги пов'язані, як гегелівський невідьмак із паном. Доведення до такої суспільної ясності увиразнює головну думку й перетворює її на чітке ідеологічне висловлювання, проте вся попередня оповідь визволяє «невідьмака» від того, щоби бути похідною ненависті «панів». Дає йому власне не колонізоване місце, де він може виражати свою ідентичність – іноді туманно, за допомогою оніричних образів, нетипового досвіду, але на власних умовах. Дає іншому змогу набрати повітря в легені.

Бяле Место, у якому розгортається дія останнього оповідання, – це сучасна Польща, де поляк дорівнює клієнту. Єврей

чи інший чужинець – не обов'язкове тло для «ми», а вид товару, на який є постійний ринковий (або політичний) попит. І тому, коли діло доходить до кафкіанської метаморфози героя в єврейку, дія відбувається в супермаркеті. А єврейка проходить пункти свого хресного шляху через усі наступні його крамниці. Між гротескною польськістю, площею Енних Повстань, Пулаським і пані Роллісон та гіпермаркетом кружляє Павка Морозов, безперестанку доносячи одним на інших.

Цей конфлікт «старого» з «новим» є лише найпомітнішою частиною системи, яка нас обмежує. Адже тут герой – «невільник видресированої, вивченої напам'ять реальності», цілісності суспільної системи, яка є лише нашим конструктом. Насправді існує лише «тіло без сенсу», а «його єдиним достатнім прикриттям є слова, за допомогою яких ми щодня відновлювали ратушу, ринок і ціле містечко. У словах ми бачили власних матерів і батьків...». У цьому світі розмови відбуваються між «карликами, які сидять у нас на шиях». Карликами, зліпленими із застиглих соціальних форм.

У своїй книжці «Ефект пасивності» літературознавець Пшемислав Чаплінський критикує найновішу польську літературу за неспроможність поставити під сумнів кордони очевидності й нормальності. За те, що її критицизм зрештою завжди веде до зміцнення основ світу, проти якого вона бунтує. За те, що вона й читача вчить пасивності, замість допомогти йому творити нові мови. Сєнєвич показує, що ми не приречені ані на мову, яку інші надмірно засвоює, ані на мову, яка виставляє її на продаж.

Проблему іншого в нашій культурі не можна усунути ані за допомогою утопічних візій сполучення єдності та відмінності, ані за допомогою ринкової та суто ліберальної стратегії. Інший завжди мусить штурмувати кордони системи, нормальності й очевидності. І мусить лишатися незручним. Під його натиском ми маємо щоразу наново визначати, що є всезагальним, добрим і нормальним.

**З МИНУЛ ОГО
В МАЙБУ ТНЄ**

Centro di Permanenza temporanea

Адріан Пачі

Текст: Адам Остольський

2007, відео. Зображення люб'язно надані галереєю *Peter Kilchmann* (Цюрих)

Сполучені Штати Америки, XXI ст. Упродовж кількох років на кордоні з Мексикою виростає стіна, покликана затримати наплив на територію США «нелегальних» латиноамериканських робітників. Дотепер зведено кількості кілометрів стіни в місцях, де було найпростіше перетнути кордон. Між ними простягається віртуальна стіна з датчиками й камерами. Європа, XXI ст. Сотні людей щороку тонуть у Середземному морі під час спроб потрапити до Європи. Унаслідок діяльності агенції ЄС Frontex¹ (рік заснування – 2005, штаб-квартира у Варшаві, рондо ООН) час, щоб доплисти з Африки до Європи, збільшився з трьох-чотирьох днів до близько двох тижнів, що призвело до різкого зростання кількості жертв. Зростає і бюджет Frontex: 6,2 млн

євро 2005 року, 19,2 млн євро 2006 року, а зараз – щонайменше 40 млн євро на рік. Тих, хто не потонув, не завжди депортують до країн походження. Їх висилають у табори в Північній Африці (зокрема в Лівії, Алжирі та Єгипті). Про те, що діється в цих таборах, відомо небагато. Спілкуючись із журналістами в присутності охоронців, ув'язнені зазвичай кажуть, що «до них добре ставляться». На стінах своїх камер вони пишуть «Гуантанамо». Долинають чутки про факти насильства, перебої з питною водою та перевезення людей у контейнерах. Міграційна політика європейських держав: 2006 року Голландія лише під тиском міжнародної спільноти відмовилася від депортації до Ірану «нелегальних» лесбійок і геїв. В Італії за надання «нелегалові» притулку загрожує до трьох років ув'язнення. У переслідуванні мігрантів поліції мають допомагати неозброєні громадські патрулі. Потеплішали й італійсько-лівійські відносини: у червні 2009 року відбувся перший візит до Рима полковника Каддафі. Уряд Берлусконі спонсорує патрульні човни для охорони лівійського кордону. У липні 2009 року грецька поліція ліквідувала табір «нелегальних» мігрантів з Афганістану,

який проіснував 13 років. У Великій Британії щоразу частіше зі шкіл виключають дітей, які навіть не усвідомлюють, що вони «нелегальні». Їх зачиняють у спеціальних центрах, де вони чекають на депортацію.

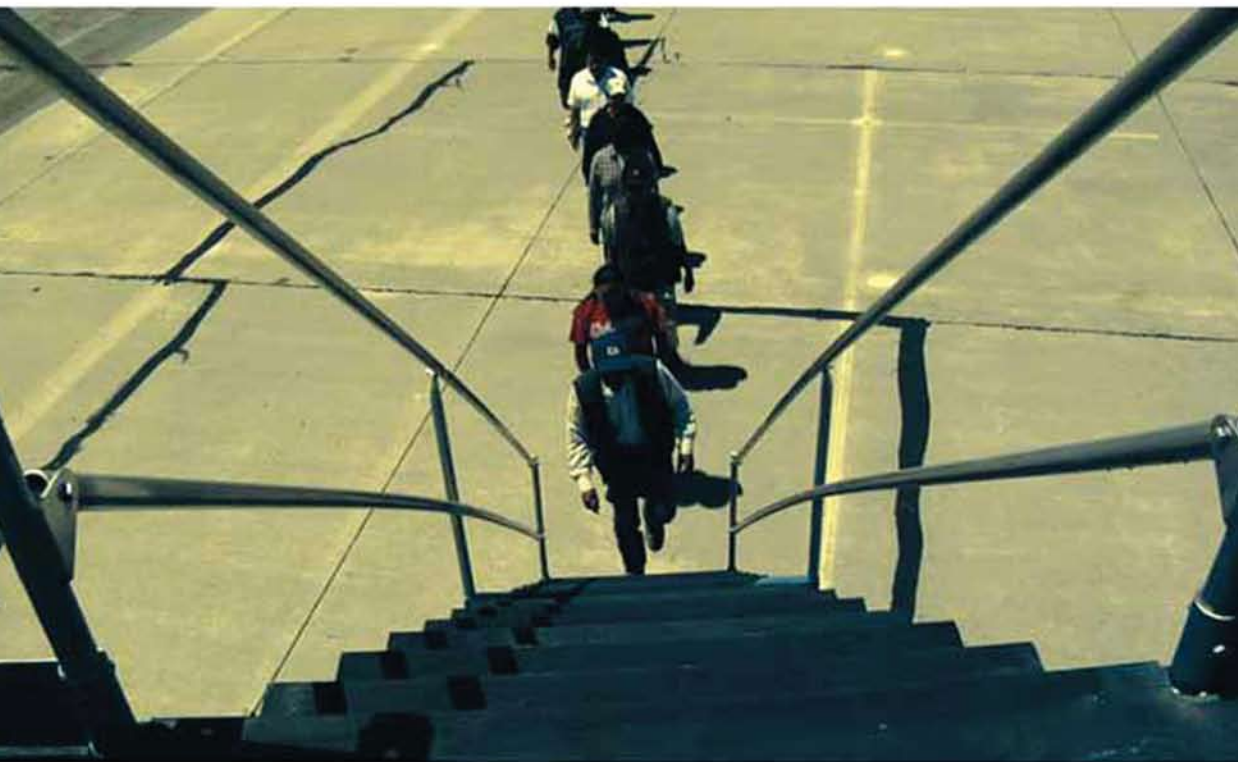
Земля велика, завелика для зголодного китайця, щоб він зміг потрапити туди, де знайде собі трохи їжі; завелика для німецького землероба, щоб йому вистачило грошей оплатити подорож до місця, де він міг би знайти кращу роботу.

Земля замала. Той, хто не дістає прихильності місцевої влади, не знаходить вітчизни, не отримує паспорта, якому віддають честь чиновники, і під час мандрівки, уночі, його затримують і перекидають через інші кордони до країн, де для нього теж немає місця. Коли порядні люди перетинають кордони вночі, увечері вручають провіднику спального вагона квиток і паспорт, висловлюючи при цьому обґрунтоване побажання – щоб їх не будили під час контролю. Господь опікується цими людьми².

¹ Frontex – агенція Європейського Союзу, розташована у Варшаві, яка спеціалізується на полюванні на іммігрантів і мілітаризації кордонів ЄС. [...] Frontex – скорочення від французького *frontiere exterieures* (зовнішні кордони). Інформативніша повна англійська назва організації: FRONTEX, або *European Agency for Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union* (Європейська агенція з управління операційною співпрацею на зовнішніх кордонах країн-членів Європейського Союзу). Див.: <http://frontex.info/pl>

² Max Horkheimer, Zmierzch. Notatki z Niemiec 1931-1934, przeł. Halina Walentowicz. – Scholar, Warszawa 2002, s. 26.

Пам'ять лівиці

Мацей Гдула

Одне з головних виборчих гасел партії «Закон і Справедливість»¹ стосувалося необхідності провадження історичної політики, і перший крок ЗіС при владі справдив очікування виборців. Історична політика не обмежується планами зведення музеїв чи встановлення нових пам'ятників, хоч і в цій царині можновладці мають здобутки, а й формує динаміку внутрішньої та міжнародної політики. Голоси спротиву найчастіше закликають до стриманості й застерігають від ідеологізації історії. Проте дискусії між консервативними революціонерами і прихильниками стриманості не зачіпають польських громадян, які вибирають пасивність, слушно усвідомлюючи брак реальної альтернативи. Якщо ця альтернатива є у лівих, вони мусять відмовитися від панівних способів мислення про минуле.

Чи можна не провадити історичної політики?

Серед лівих переважають два типи мислення про минуле. Вони або вважають минуле сферою для істориків, у яку політика не має втручатися, або переконані, що пам'ять про недалеке минуле, зокрема про Польську Народну Республіку, свідчить на користь лівих, і вже ніщо цього не змінить. Обидва типи мислення у свій спосіб унеможливають формування альтернативної лівої історичної політики.

Як об'єкт дослідження для істориків минуле трактує передусім та частина лівих, яка ідентифікувалася з вибором майбутнього. Вони відкидають суперечки про минуле в ім'я прагматизму та зневаги до будь-якої ідеології. Зацікавлення політиків минулим вважають небезпечною спробою ідеологізації історії і водночас роблять об'єктом кпинів, вважаючи його проявом незрілості – браком сил для розриву з проблемною (бо антимодернізаційною) спадщиною. Мракобісся, а в новішій версії – мохер², небезпечні та смішні водночас.

Заклик відкинути минуле влаштовував лівих, які походили з ПОРП³, бо давав змогу уникнути поразок із ПНР і лишитися в ролі авангарду трансформації. Але виникає питання про зв'язок між прагматичним підходом до історії та правим баченням історичної політики. Прагматизм був пов'язаний із поміркованою позицією, що полягала в дистанціюванні від пропонованого правими бачення національної спільноти та відмові від конструювання власного бачення минулого. Тож ліві теж були національними, хоч і не так виразно, як праві. Це призвело до консервування правої нарації про національну спільноту як єдину можливу точку співвіднесення, щодо якої можна було наважитися на жест дистанціювання. Звісно, усе це заради національних інтересів – модернізації та вступу

до Європейського Союзу. Прикладом сили впливу консервативного бачення нації може бути реакція Адама Міхніка на факти щодо Єдвабного⁴. Міхнік, свого роду хресний батько лівих центристів і найбільший деконструктор національних міфів для правих інтелектуалів, тривалий час заперечував історію польської участі в Голокості, представлену Яном Гроссом і згодом підтверджену дослідженнями Інституту національної пам'яті, і намовляв журналістів не братися за цю тему⁵.

Дискурс прагматичного підходу до історії врятував нарацію правих щодо національної спільноти та історії Польщі, адже трактував її як правочинне, хоч і надто чітке, бачення. Вона перебувала в тіні ліберального дискурсу, але невдовзі дочекалася кращих часів. Вступ до Європейського Союзу, а згодом – дискусії довкола змісту Конституційного трактату супроводжувалися прийнятою всіма політичними партіями риторику національного інтересу. Правий проект історичної політики ідеально вписався у визначену в такий спосіб логіку ситуації, і коли Польща вже опинилася в європейській Землі Обітованій, він посів провідне місце. Адже тепер шанси Польщі на розвиток залежать від уміння реалізувати національний егоїзм.

Другий тип мислення лівих про минуле пов'язаний із проблемою пам'яті про ПНР. Він властивий тій частині лівих, яка ототожнює себе з ПНР, вважаючи її лівим політичним проектом. Треба чітко зазначити, що ця частина лівих має меншу правочинність у публічному просторі, її часто називають «бетоном». Її представники задоволено вказують на

результати опитування, згідно з якими найкращим періодом у житті поляків незмінно виявляються роки Ґеєка, а Войцех Ярузельський⁶ вважається видатною історичною фігурою. Результати опитувань наводяться не без утіхи – мовляв, критика ПНР із боку провідних символічних еліт безуспішна, і пам'ять про ПНР однозначно ліва.

Переконаність у тому, що наявність у людей хороших спогадів про ПНР означає, що пам'ять на боці лівих, не може бути основою лівої історичної політики, ба більше – вона становить для неї перешкоду. Тут припускається, що пам'ять – це щось природне, що є просто відбитком реальності, зважаючи, зокрема, і на той факт, що кільканадцятирічній критиці не вдалося цю пам'ять змінити. Історія та пам'ять трактуються як завершений розділ. Такий підхід – реверс стратегії «обираймо майбутнє», він так само береже від конфронтації з історією. Минуле вже закрито, нема про що дискутувати. Люди краще знають, як воно було. Це дає змогу уникнути й критики ПНР, і рефлексії на тему, що саме з періоду ПНР відповідає сучасній ситуації, що варто зберегти. Ностальгія за ПНР стає ще одним союзником при залученні в процес трансформації. Адже ностальгія передбачає жалобу. До минулих подій повертаються із симпатією, але не сприймають їх як усе ще актуальні й важливі. Тому ностальгія за ПНР навіть на мить не стала основою для формування альтернативної політичної програми, а була щонайбільше пластиром на рани трансформації.

Ці два типи мислення про минуле об'єднує трактування пам'яті як правдивого запису подій та історичних процесів. З одного боку, минуле залишають історикам, щоб вони добре описали правду, з другого – простим людям, які пам'ятають, як було насправді. Тільки так можна зробити історію справедливою. На правду посилаються і прибічники

¹ Польська правоконсервативна партія, що була при владі у 2005–2007 рр. – *Прим. ред.*

² Натяк на «мохерові берети» – типовий головний убір літніх прихильників релігійно-консервативної реакції в Польщі. – *Прим. ред.*

³ Польська об'єднана робітничка партія, правляча комуністична партія Польщі в 1948–1989 рр. – *Прим. ред.*

⁴ Єдвабне – польське містечко, де в липні 1941 р. відбувся єврейський погром, який досі лишається болючою темою в польській історичній політиці. – *Прим. ред.*

⁵ A. Bikont. *My z Jedwabnego*. – Warszawa, Prószyński i S-ka, 2004, s. 17–18.

⁶ Едвард Ґеєк, Войцех Ярузельський – лідери комуністичної Польщі. – *Прим. ред.*

правої історичної політики. Головний витвір цієї політики – Музей Варшавського повстання – відкривали заради висвітлення всієї правди про цю подію. Правди, яка до відкриття музею лишалася закритою і невідомою. Але поняття правди для різних сторін політичної дискусії означає щось зовсім різне й відсилає до різних способів сприйняття минулого. Прихильники того, щоб залишити правду історикам чи простим людям, мислять про історію як про минуле, відокремлене від сучасності, а для прихильників правої історичної політики відкриття правди означає передусім отримання доступу до минулого, яке лишається нашим теперішнім. Повернення історії має бути ключем до визначення сторін у межах усе ще наявних історичних конфліктів. Тому для правих історична політика уможливорює роль активного політичного суб'єкта, а решта акторів сприймають минуле радше як перешкоду в актуальній політичній діяльності.

Якщо ліві в Польщі планують ще колись відігравати активну роль у політиці, вони мають робити це, зокрема, через своє ставлення до минулого. Проект лівої історичної політики має пов'язувати минуле із сучасністю, уможливлювати провадження політики не через дистанціювання від історії, а через чітке посилення на неї. Умовою створення такого проекту є розуміння того, що не досить сприймати історію лише як низку справжніх подій. З тієї простої причини, що неможливо запам'ятати все; пам'ять завжди є певним набором подій, способом мовлення й мислення про них. Історії та пам'яті не існує без оповіді про минуле і без інтерпретації. Не існує пам'яті без боротьби за те, чого не варто забувати. Добір матеріалу, наголошення на подіях, конструювання оповіді не є невинними, вони мають значення для способу розуміння сучасності, тому пам'ять завжди є політичним питанням. Неможливо відмовитися від історичної політики, бо

її завжди вже хтось провадить. Навіть заклики до аскетизму в зацікавленні історією спираються на певну оповідь про минуле. У випадку лівих центристів це оповідь про історичний компроміс і вихід із комунізму.

Критика консервативної пам'яті

Творення лівої нарації про минуле не може відбутися передусім без конфронтації з провідним на сьогодні баченням історії. Головне поняття в історичній нарації консерваторів – поняття національної спільноти. Для них національна спільнота є природним історичним діячем. Історія Польщі – це передусім героїчна історія народу, який долає зовнішні загрози з боку інших народів. Поділи Польщі, окупації, народні повстання, Друга світова війна, комунізм – це окремі акти однієї п'єси. У цій п'єсі Польща сміливо й чесно протистоїть чужинським силам, які прагнуть нав'язати їй свою волю. Варшавське повстання водночас і виняткове, адже є унікальним доказом мужності, стійкості та самовідданості, і типове, бо схоже на всі інші ключові події польської історії й доводить приписи тієї ж схеми: Польща самотньо протистоїть ворожим силам, і хоч зазнає поразки, ця поразка дає їй силу для подальшої боротьби за незалежність. Політика – це передусім арена протистояння різних національних інтересів, і поточна ситуація не є винятком, хоч безпосередні збройні конфлікти було замінено на конфлікти економічні. Тому в міжнародній політиці треба одразу ж займати тверду позицію і дбати про те, щоби Польщу не було використано й узалежнено від сусідів.

Реконструючи принципи, що лежать в основі проекту історичної політики консерваторів, варто навести два висловлювання політиків партії «Закон і Справедливість» із нагоди свята неза-

лежності одразу ж після переможних виборів 2005 року. Міністр культури та національної спадщини Казімеж Уяздовський тоді повідомив, що «Республіка повертається до відповідальності за історичну й патріотичну освіту в Польщі». До нього долучився Міністр освіти та науки Міхал Северинський, який запропонував конкретні кроки: «Добре було б у школі – серед учнів, серед молоді – викликати почуття гордості за власну родину. Я мрію про спеціальний конкурс родинних щоденників, який дав би молоді змогу відкрити сліди минулого у своїй родині. Що наші онуки знають про своїх дідів? У моєму поколінні не було дідів, бо їх забрала війна».

Тут з'являються суттєві додаткові принципи взаємин між народом, державою та історією. Досі держава була зовнішньою щодо органічної національної спільноти. Зовнішній характер держави має в польській історії тривалу традицію – після поділів Польщі та комунізму. Посткомунізм був лише наступним розділом тієї самої книжки. Офіційну історію держави писали «окупанти». Історію народу можна віднайти як історію родини, врятовану історією органічної спільноти. А уряд «Закону і Справедливості» має встановити гармонію між національною та державною історією.

Консервативна політика пам'яті передбачає, що конфлікти можливі між народами або між органічною національною спільнотою і державою, але неможливі всередині спільноти. Усі конфлікти – це конфлікти із зовнішнім ворогом чи з ренегатами, які автоматично перестають бути членами спільноти. Ренегатом може бути продавець, який керується нищими мотивами зиску, або агент, який зі страху наважиться на співпрацю з режимом. Хоч таких людей вважають особливо небезпечними, їх не визнають справжніми противниками. Їх слід виключити із життя народу шляхом морального таврування, зберігши в такий спосіб чистоту спільноти.

Постає питання: як критично поставитися до цієї історичної нарації та політичної практики, яка з неї випливає? Важливі інструменти критики в такій ситуації можна запозичити в традиції критичного патріотизму⁷. Критичний патріотизм кидає виклик візії польської історії як історії бездоганної спільноти, яка самотньо протистоїть могутнім силам цього світу. Поляки не були лише лицарями без докору й жертвами чийогось насильства. Польща теж має темні сторінки історії та може вважатися агресором і гнобителем. На Кресках⁸, щодо Чехословаччини 1938 року, щодо релігійних та етнічних меншин у міжвоєнне десятиріччя, щодо євреїв перед війною, під час війни та після війни. Критичний патріотизм показує: переконаність у власному становищі беззахисної жертви надто часто дає мандат на насильство, яке вважається цілком обґрунтованою самообороною.

Критичного патріотизму, хоч він і є вагомим інструментом критики правого бачення історії, замало, щоби бути основою альтернативного проекту історичної політики. Хоч він часто змагається з консервативною візією, але й дуже часто залишається тільки способом вказати, що історія не є чорно-білою. Зрештою, він пересувається горизонтом національної історії і хоче лише очистити її від бронзи, нагадавши про кривду, завдану іншим народам із боку поляків. Так замість альтернативного проекту постає передусім заклик розважливо ставитися до відтінків сірого й заплутаної польської історії. Цей погляд на політику пам'яті збігається з реконструйованим раніше лівоцентристським способом розуміння історії. Парадоксально, але це не призводить до подолання консервативної візії минулого, а частково сприяє її збереженню.

⁷ J. J. Lipski. *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy*. – Nowa nr 144, czerwiec 1981.

⁸ Колишні східні території Речі Посполитої. – Прим. ред.

Лівий проект має ґрунтуватися на інших принципах ставлення до минулого і вийти за межі горизонту національної історії. Чи це взагалі можливо?

У бік лівої історичної політики

Якщо серйозно думати про створення такого проекту, він має дістати правочинність не в абстрактних формулюваннях, а в доступних до відкриття, хоч і нечітких, слідах минулого. Тут може бути корисним звертання до фігури, запозиченої в правих, і посилання на родинну історію. Варто потрактувати її як сферу неофіційної історії, що зберігає щось більше, ніж офіційне бачення минулого. Тут ітиметься вже не про підтвердження безперервності існування органічної спільноти, а про фіксацію обмежень цієї історії.

Звернуся до історії власної родини. Прадіда моєї мами звали Коригою. Він був одним із лідерів Галицького бунту⁹. У хроніках збереглися факти щодо його жорстокості, схильності до пияцтва та значної кількості вчинених ним грабунків. Прадід із татового боку Зигмунт Зузяк був легіонером і брав активну участь у більшовицькій війні 1920 року. Натомість його брат, як казали в родині, був комуністом (вочевидь, він був членом Польської соціалістичної партії) і за політичну діяльність та участь у робітничих заворушеннях провів кілька років у санаційному таборі. Зрештою, там він міг зустрітися з моїм прадідом-легіонером, якого було ув'язнено за витрачання громадських грошей Живецького магістрату, де йому дали роботу за заслуги легіонерського минулого. Але мій прадід, хоч і виховав мого тата в ненависті до більшовиків, зазнав педагогічної поразки, і його онук (мій тато) став високим функціонером ПОРП. Коли в дитинстві я почув, що тітка й

дядько були в «Солідарності», природним рефлексом було запитання, чому вони ще не сидять у в'язниці.

Якщо цю історію вмістити в рамки національної нарації, вона звучала би так: мій прадід по матері був зрадником національної справи, прадід по татові проявив себе в національній боротьбі, але став ренегатом, його брат був зрадником національної справи – так само, як і його онук. Проте можна поглянути на неї зовсім по-іншому, і вона стане набагато менш монотонною. Кожен епізод відсилає до різних розривів, що демонструють неспроможність утвердження нації як органічної спільноти. Кожна подія відсилає до антагонізму, який не дає змоги розвинути історію про монолітну спільноту, яка бореться з чужинською навалою. Бунт відсилає до класового антагонізму між селянами та шляхтою. Міжвоєнні конфлікти – до боротьби, ставкою якої була політична демократія в умовах санаційної диктатури. «Солідарність» демонструє неможливість стабілізації реального соціалізму національних держав, а також бажання вийти за рамки двополюсного поділу світу. Адже «Солідарність» формувалася у сподіванні на створення третього шляху між реальним капіталізмом і реальним соціалізмом.

З польської історії неможливо викинути класові антагонізми. Під час Галицького бунту це був антагонізм між селянами та шляхтою. 1905 року проти буржуазії вийшли робітники. У кожній із цих ситуацій ідентичність суспільних учасників, які перебували в стані конфлікту, не зводилася до національної ідентичності. Для галицьких селян найважливішим був конфлікт із визискувачами. Так само було з революціонерами 1905 року, а проти них разом із окупаційною адміністрацією виступили церква, буржуазія та ендеки¹⁰. Класові конфлікти – це історія визволення

з неволі, що не була накинута чужинськими силами. Ішлося про геть інші пута, з яких мали зиск «свої», і вони ж ці пута охороняли. Селяни виступали проти феодалного ладу й визискування, під яке підпадали лише через факт народження в селянській родині. Робітники кинули виклик несправедливості капіталістичної системи експлуатації. У такий спосіб класова боротьба в Польщі пов'язана з історією сучасної Європи та процесами емансипації, що впливають із обіцянки «демократичної революції».

Конфлікти міжвоєнного десятиріччя – це історія незгоди із запровадженнями санаційною диктатурою обмеженнями демократії, а також приклад бажання вийти за межі наявної на той час альтернативи – санація або народна демократія. Суперечки з реалістами, які вказували на необхідність обмежити демократію в ім'я поміркованості, є прикладом наполягання на свободі як ідеалі, що не обмежується контекстом і виходить за межі вимог панівних сил. На такому ідеалі наполягали, наприклад, організатори й учасники селянського страйку 1937 року, придушеного санаційним режимом (загинуло 46 людей). Аналогічний вибір зробили члени «Солідарності». Вони спробували вийти за межі альтернативи реального соціалізму та реального капіталізму, виступаючи за лад, який спирався би і на свободу, і на справедливість.

Ліва політика пам'яті має врахувати множинність конфліктів, метою яких була емансипація. На противагу консервативній нарації, де вічно повторюється одна тема, ліва нарація має визнати справді історичний характер конфліктів, де в боротьбі змінюються учасники й ставки. Історичній натуралізації та оповіді «все завжди відбувається однаково» слід протиставити історичну історію з появою нових суб'єктів і проблем, із якими стикаються люди. До вже наведеного переліку можна додати важливу в польській історії

(і водночас не унікальну для неї) боротьбу за права жінок чи права етнічних меншин. Боротьба з феодалними відносинами – не те ж саме, що конфлікти довкола перерозподілу в капіталістичній економіці. Конфлікти щодо перерозподілу не дорівнюють суперечкам про право жінок на визволення від репродуктивного примусу. Тому в кожній із цих ситуацій емансипація означала щось інше.

Звісно, історична змінюваність суб'єктів і проблем не означає, що давні конфлікти втрачають актуальність і залишаються «лише історією». Навпаки. Пам'ять про давні конфлікти дає змогу охопити множинність проблем, які загалом не було остаточно розв'язано, і які все ще лишаються суттєвими, – наприклад, конфлікт перерозподілу. Натомість урахування множинності конфліктів і багатьох вимірів, у яких вони відбуваються, дає змогу зберегти відкритість і чутливість до нових конфліктів і нових проблем – наприклад, до боротьби за права гомосексуалістів, права тварин чи екологічну проблему.

Урахування множинності конфліктів та історичного характеру історії, себто появи нових суб'єктів і нових політичних питань, дає змогу провадити політику не через трактування минулого як закритого розділу, а через ставлення до нього як до вказівки при визначенні сучасних і актуальних проблем. Так можна сподіватися не лише на те, що ліві відіграватимуть важливу роль у політиці, а й на омолодження демократичної політичної сцени. Вказування на множинність конфліктів минулого та чутливість до конфліктів, які відбуваються сьогодні, – гарантія збереження справжнього, а не лише симульованого плюралізму. Держава, яку праві трактують як емансію спільноти, у такому разі має шанс стати не лише інструментом реалізації партікулярної візії народу, а й реальним союзником громадян у втіленні їхньої свободи.

⁹ Селянське повстання в Західній Галичині 1846 року – Прим. ред.

¹⁰ Ендеки – популярна назва народних демократів, представників націоналістичного політичного руху першої половини XX ст. – Прим. ред.

Тривалий час ліві були переконані, що історія на їхньому боці. Переконаність у тому, що історія рухається в одному визначеному напрямі, стала виправданням для злочинів і терору. На крах соціалістичного проекту ліві відповіли відмовою від історії, удавшись до прагматичної перспективи в поєднанні з переконаністю в тому, що історія рухалася в зовсім іншому напрямі та

знайшла своє завершення в сучасному капіталізмі. В обох випадках передбачається, що історія може закінчитися й досягнути повноти. В обох випадках лівий проект пішов неправильним шляхом. Справжня альтернатива для лівих – повернення до історичної історії та участь у множинності конфліктів, чиїм спільним знаменником лишається емансипація.

Думки про майбутнє транснаціональної лівиці

Міхал Сутовський

Європейські ліві щонайменше три десятиріччя перебувають у стані перманентної кризи. Вона спричинена багатьма взаємопов'язаними чинниками – як в економічній, так і в культурно-політичній сфері: постфордизм і перехід до «плинної» фази капіталізму; функціоналізація емансипаційних ідеалів революції 1968 року за допомогою системи, що спирається на гедонізм та індивідуальне споживання; ідеологія постмодернізму; демонтаж протекціоністської держави і, врешті-решт, катастрофа реального соціалізму у Східному блоці. Поточний стан політичної та інтелектуальної лівиці можна визначати по-різному. На мою думку, щонайменше три фундаментальні політичні дилеми – базові опозиції, які описують рамки лівого мислення на початку XXI століття, – було визначено неправильно, і це є головним джерелом проблеми.

Перша з них стосується масштабу діяльності. Це дилема «космополітизм vs. націоналізм». Її можна спостерігати на прикладі опору неоліберальній глобалізації, а також захисту інституцій протекціоністської держави. Противники сьогодишнього варіанту глобалізації поділяються на дві групи. З одного боку – «сувереністи», або антиглобалісти, чия

стратегія полягає в захисті суспільств, економік і спільнот від нищівного впливу потоків капіталу шляхом зміцнення національної держави та протекціонізму. У Європі вони часто виступають і проти поглиблення європейської інтеграції. З другого боку – прихильники створення космополітичного світового уряду, який координував би нижчі рівні управління різними територіями та регулював економічні потоки, утворюючи велику політичну спільноту під назвою Людство. Обидва шляхи тупикові. Перший не враховує бодай асиметрії сил між великими корпораціями та урядами держав, а також явища так званої *Standortkonkurrenz*¹. Він сприяє відпливові капіталу (а отже, інвестицій і робочих місць) до країн, чиї уряди погоджуються, скажімо, на нижчі податки та соціальні стандарти (а потенціал Азії в цьому аспекті ще довго не вичерпається). Другий шлях вимагав би створення структур та інституцій небачених масштабів (скільки депутатів налічував би справді демократичний світовий парламент?). Але передусім він спирається на універсалістські, цілком європоцентричні принципи. Особливо

¹ Конкуренція між різними локальними зонами.
– Прим. ред.

це стосується філософських основ права, яке мало би панувати в «республіці світу», а також політичної культури, якої вимагатиме така спільнота – тут важко заперечити закиди, що це був би новий варіант західного культурно-політичного колоніалізму, не надто прийнятний для решти світу.

Друга панівна опозиція стосується ставлення до «системи» в широкому розумінні: конфлікт відбувається між прибічниками повернення до центру, приєднання до мейнстріму (наприклад, Третій шлях Гідденса/Блера/Шредера) та радикальним опором і боротьбою «зсередини». Перший із цих шляхів, обґрунтований у дусі фукуямівського «визнання історичної необхідності», є простим шляхом до прийняття неолібералізму. Водночас він підтримує праву концепцію перенесення головного конфлікту з економіки на культуру: ліві, може, і борються з правими за права геїв (жінок, дітей, іммігрантів тощо), але на тлі цієї боротьби у вільного капіталу повністю розв'язані руки. Боротьба за визнання замінює (замість доповнювати) боротьбу за перерозподіл, а брак лівої альтернативи для маргіналізованих членів суспільства штовхає їх в обійми популістів-консерваторів (Гайдер, Ле Пен). Другий шлях – антисистемний радикалізм – дає змогу зберегти ідейну цноту бунтівникам, не запламованим контактом із мейнстрімними медіа, актуальною політикою чи наявними політичними інституціями. Проте, як вважає Славої Жижек, капіталістична система формує і своє «потойбіччя»; аналогічно працює сьогоднішня ліберальна демократія. Прибічники радикального розриву, які начебто «зсередини» оцінюють реальність, чудово підтримують і легітимізують статус-кво. Роблять вони це по-різному: як ще одна ринкова ніша (під лейблом «радикальний бунт»), як підтвердження плюралізму («погляньте, яка в нас свобода слова, навіть для таких божевільних») або – у крайньому разі – як виштовхнутий за

межі структури (соціальної та символічної) ворог, Інший ліберальної спільноти (*enemy combatant* у Гвантанамі).

Третя дилема стосується суб'єкта зміни: хто є «упослідженими цієї Землі»? Або: чи існує «об'єктивний колективний інтерес» якогось класу, підкласу чи пролетаріату, усвідомлений або ні, чи є лише відірвані одна від одної групи інтересів, менш чи більш дискриміновані або упосліджені. Вони теж здатні щонайбільше вести свої «мікрівійни» (окремо геї, окремо феміністки, окремо виконавці *junk-jobs*), але вони не об'єднуються в єдиний політичний рух. Хіба що, за законом якоїсь «невидимої руки», створені плинним капіталізмом множинності (*multitudes*) самі, гармонійно і без цілеспрямованої координації поважають цю систему. Тож і в цій ситуації обидва шляхи зводять нас на манівці. Адже системи ієрархії, визискування, домінування та дискримінації складніші за простий класовий поділ. На відміну від XIX століття, сьогодні ми маємо дуже вузькі еліти, ширший середній клас (хоч і під загрозою пауперизації), «зайвий» (а не визискуваний) підклас і багато нерозв'язаних проблем з ідентичністю. Інтереси особистостей і груп «об'єктивно» не збігаються, а джерела тиску на них не конче однакові. Наприклад, бідняки з польської провінції переконані, що рівноправність жінок – це забаганка варшавських знаменитостей. Окремі «мікрівійни» теж не будуть ефективними, адже партикулярні практики бувають суперечливими. У Польщі чимало заможних геїв голосували, наприклад, за консервативно-ліберальну партію, бо, сплачуючи менше податків, можна швидше переїхати в безпечніший район. А еротичне життя можна вести в модному клубі, не доступному консервативному населенню.

Критика завжди була сильною стороною лівих, але з позитивними відповідями складалося по-різному. А справжнє питання, як сказав Черни-

шевський (і повторив Ленін), звучить так: «Що робити?». Якщо йдеться про першу дилему, то єдиним імовірним розв'язанням здається формування регіональних демократичних блоків. Ідеться, звісно, не про NAFTA², а радше про південноамериканський MERCOSUR³ та Європейський Союз. Звісно, їхні сьогоденні вади очевидні (брак політичної монолітності, податкова та соціальна політика визначаються лише на національному рівні, а найгірше – великий дефіцит демократії). Проте саме сильні регіональні структури мають шанс облаштувати світ багатополарно, посиливши позиції периферійних сфер, щоби модернізація не мусила означати вестернізацію. Наприклад: мережевий варіант протекціоністської держави (на зразок фінського), мабуть, можна було б у якійсь версії перенести на загальноєвропейський рівень, але його важко уявити світовою моделлю. Тому інші регіони могли би випрацювати інші способи контролю за господарюванням і перерозподілом. А коли йдеться про права людини, модель регіональних блоків сприяла би їхній плюралізації та контекстуалізації – замість нинішніх універсалізму й уніформізації за західним взірцем. Зрештою, існування кількох полюсів більше сприяє демократичному формуванню глобального регулювання, ніж в однобічному світі: європейська ідея *soft-power* (мабуть, наш найцінніший внесок у світовий порядок) легше вкорениться в умовах світової поліархії.

Шляхом подолання другої «фальшивої» опозиції – ввійти в *mainstream* чи відкинути систему – є «пересунути мейнстрім». Залишаючись у загальних рамках ліберальної демократії, ми мусимо, по-перше, відновити поняття політики як сфери змагання, а не сфери

консенсусу, по-друге – змінити (тобто пересунути ліворуч) діапазон того, що можна легітимно висловлювати в публічній сфері. Легітимно – тобто так, щоб не бути зведеним до ролі потішного блазня, який своїми позиціями прикрашає нудну виставу щоденної політики (як у Польщі відбувається, наприклад, із прихильниками підвищення податків). Це, своєю чергою, вимагає присутності в мас-медіа, розбудови мережі асоціацій і достовірної символіки довкола політичного проекту. Ліві можуть почати існувати в мас-медіа – але не лише з функцією провокаторів у межах системи, а як репрезентанти чіткої політичної візії, підтриманої в науковому, культурному, літературному світі, а також у поп-культурі. Недарма вже Ґрамші помітив, що умовою перемоги в політиці є опанування культурного поля.

Щодо питання суб'єкта зміни, то роль політики – визначити, ким є «упосліджені цієї Землі». Різні інтереси об'єктивно не збігаються. Проте відповідна контекстуалізація й окреслення можуть допомогти знайти між ними зв'язок, або, як каже Шанталь Муфф, «логіку еквівалентності». Страждання, приниження та недооцінювання особистостей і груп не зводяться до єдиного конфлікту; інтелектуальне й практичне завдання лівих – якраз надати їм спільного політичного виміру.

Кризи завжди несуть у собі не лише небезпеку, а й шанс для лівих. Наслідком 1929 року стала побудова протекціоністської держави в США. У Європі те саме спровокували сталінські танки на річці Ельбі. Можливо, нинішня криза фінансових ринків допоможе нам закінчити кінець історії, у якому в нас є вибір між гедоністичним американським капіталізмом і невільничим китайським капіталізмом. А що натомість? Перефразовуючи твердження, якого Маркс (усупереч сподіванням Сореля) так ніколи й не висловив: сама думка про це реакційна. Побачимо.

² Північноамериканська зона вільної торгівлі.

– Прим. ред.

³ Економічний союз держав Південної Америки.

– Прим. ред.

НАШІ АВ ТОРИ

Яцек Адамас

скульптор, акціоніст

Павел Альтхамер

скульптор, акціоніст, автор інсталяцій та відеоробіт

Анастасія Безверха

представниця об'єднання громадських ініціатив «Об'єктивна реальність»

Дмитро Гайдук

письменник, есеїст, автор «Растаманських народних казок»

Мацей Ґдула

соціолог, публіцист

Йоав Гросс

кінематографіст

Кінґа Дунін

письменниця, публіцистка, соціолог культури, феміністка

Сергій Жадан

поет, прозаїк, есеїст, перекладач

Рафал Жвірек

представник групи виключених

Славой Жижек

філософ

Артур Жмієвський

художник та режисер, художній редактор «Політичної критики»

Євгенія Закревська

юристка

Олена Кучерук

менеджер програми «Зменшення шкоди від ін'єкційних наркотиків» Міжнародного благодійного фонду «Відродження»

Адам Лещинський

журналіст «Газети Виборчої»

Катерина Максименко

соціолог, дослідниця соціальних проблем наркозалежності, аспірантка НаУКМА

Катерина Міщенко

есеїстка, перекладачка

Адам Остольський

соціолог, філософ, перекладач

Адріан Пачі

албанський художник

Томаш Пйонтек

письменник і журналіст

Денис Полтавець

лікар-психіатр

Олексій Радинський

аспірант кафедри культурології НаУКМА, редактор часопису «Політична критика»

Йоанна Райковська

художниця, авторка інсталяцій у публічному просторі

Тарас Ратушний

журналіст, представник об'єднання громадських ініціатив «Об'єктивна реальність»

Анастасія Рябчук

докторантка Школи високих студій із суспільних наук Парижі, старша викладачка кафедри соціології НаУКМА

Славомір Сераковський

публіцист, соціолог, літературний критик, засновник і головний редактор часопису «Політична критика» (*Krytyka Polityczna*)

Павло Скала

старший менеджер програм із політики та адвокації МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні»

Джонатан Станчак

менеджер *Freedom Theatre* у Дженіні

Сантьяго Сьєрра

художник, автор інсталяцій

Василь Черепанин

викладач кафедри культурології НаУКМА, керівник Центру візуальної культури НаУКМА, редактор часопису «Політична критика»

Ольґа Токарчук

письменниця

Себастьян Ціхоцький

соціолог, куратор і критик мистецтва

Орен Якобович

режисер документальних фільмів

krytyka polityczna